

שרדתי את רומבולה

פרידה מיכלסון

תרגום מרוסית ואנגלית והביא לדפוס - אריה מיכאלי, חיפה, 2021

וְאַתָּה אֲנֹכִי לְבָדִי וְאַתָּה כָּל-הַיָּמִים גְּלוּמֹד בֵּין הַהָרִים וּבַלְיָלָה חֲבַקְתִּי צוּר...
ח.ג. ביאליק, מגילת האש

הקדמה: זכרונות של אמי ז"ל

ביער קטן בשם רומבולה¹ (Rumbula) בתאריכים 30.11.1941 ו-8.12.1941 נטבחו בידי הנאצים ועוזריהם הלטבים כ-25,000 יהודים: כ-24,000 יהודי ריגה, בירת לטביה, וכ-1000 יהודים שהובאו מגרמניה. הטבח ההמוני בוצע בירי בבורות גדולים, שהפכו לקברי אחים. מהטבח שרדו בנס שתי נשים יהודיות – אימא שלי, פרידה פריד² (Frida Frid), ואלה מדלייה (Ella Medaliye). מעדויות שתי הנשים נודע, שמהטבח ניצלו עוד ארבעה – ילד אחד (מוזכר בזיכרונות אמי בהמשך) ושלוש נשים. אולם, כל הארבעה נספו בסופו של דבר בזמן הכיבוש הנאצי.

הודות לעדויות של שתי הנשים הנ"ל, הטבח הנורא התפרסם בעולם. העדות של אמי בוועדה המיוחדת מטעם השלטון הסובייטי לחקר פשעי הנאצים ועוזריהם בשטחי הכיבוש הגרמני בבריה"מ שימשה כחומר מרשיע במשפטים נגד המפקדים הנאציים הבכירים בריגה ב-1946, ונכללה גם בעדויות נגד בכירי המשטר הנאצי במשפטי נירנברג. בנוסף, אמי הופיעה אישית כעדה בשני משפטים קטנים יותר, בגרמניה ובארה"ב (על כך במוסף למטה).

בהיותנו ילדים, אני ואחי דני (דניאל מיכלסון) שמענו מפי אימא הרבה קטעים מסיפור הישרדותה, וגם היכרנו חלק מהאנשים שעזרו לה לשרוד, אך לא היה בידינו תיאור מסודר ומפורט של הסיפור הבלתי נתפס הזה. רק ב-1965 אבי (שהיה בעצמו ניצול שואה, שברח ממחנה ריכוז גרמני בריגה) שכנע את אמי לרשום את זיכרונותיה במלואם³, עבודה שהושלמה ב-1966 וכללה מספר מחברות כתובות ביידיש. לפני מותו ב-1.1.1966, אבי עוד הספיק להוסיף לזיכרונותיה כמה פרטים כללים שהוא ידע על חורבן יהדות לטביה בימי הכיבוש הנאצי (הם מופיעים בפרקים 3 ו-4 של זיכרונות אלה).

אחרי מות אבי ז"ל, פעיל יהודי בשם דוד זילברמן (אחר-כך פעיל עלייה לישראל) נרתם למלאכת תרגום זיכרונותיה לרוסית ועריכתם, בתקווה להוציאם לאור כספר בבריה"מ. תקווה זו לא התגשמה, אולם אחרי שזילברמן עלה ארצה ב-1971, הספר יצא לאור בישראל ב-1972 בהוצאת בית לוחמי הגטאות.

באוקטובר 1973 בן דוד של אמי וולף גוטמן, שחי בארה"ב, נפגש עם אימא אחרי שקרא את הספר ברוסית, וראיין אותה בנושא במשך שלושה ימים. הוא רשם מפיה פרטים שלא נכללו ברשימותיה וכתב ספר באנגלית "I Survived Rumbula", המבוסס על הספר ברוסית ועל הפרטים הנוספים שרשם. הוא הוסיף דיאלוגים על דעת עצמו משיקולים ספרותיים, כי קיווה להפוך אותו לרב-מכר.

הספרים ברוסית ובאנגלית נועדו למתעניינים מדור השואה ומדור שאחריה. עם זאת, תמיד הטרידה אותי העובדה שאין תרגום לעברית של זיכרונות אמי, ועוד במדינה שאמורה לשמור על זכר השואה לדורי דורות. ילדיי אמנם הסתפקו בגרסה האנגלית, אך כאשר נכדתי הבכורה החלה לגלות התעניינות בקורותיה של סבתא רבתא שלה, הבנתי שאין עוד לחכות לכך שמישהו אחר יעשה את המלאכה. כך צץ לי הרעיון לכתוב את הגרסה העברית בעצמי, קודם כל עבור נכדיי ועבור ילדי ונכדי של אחי.

---

¹ רומבולה (Rumbula) – היום שכונה בפרוור דרום-מזרחי של ריגה. בזמן מלחמת העולם השנייה היה אזור כפרי הכולל מספר חוות חקלאיות, עם תחנת רכבת קטנה באותו שם. יער רומבולה, שבו מדובר, הוא יער קטן בין מסילת הרכבת לכביש הראשי לכיוון בלרוס.

² פריד – שם המשפחה של אמי לפני נישואיה ב-1945 לאבי ז"ל מוטי (מרדכי) מיכלסון. אמי נולדה ביוני 1906; האירועים המתוארים בזיכרונות אלה מתחילים כשהייתה בגיל 35 ומסתיימים כשהייתה בגיל 38.

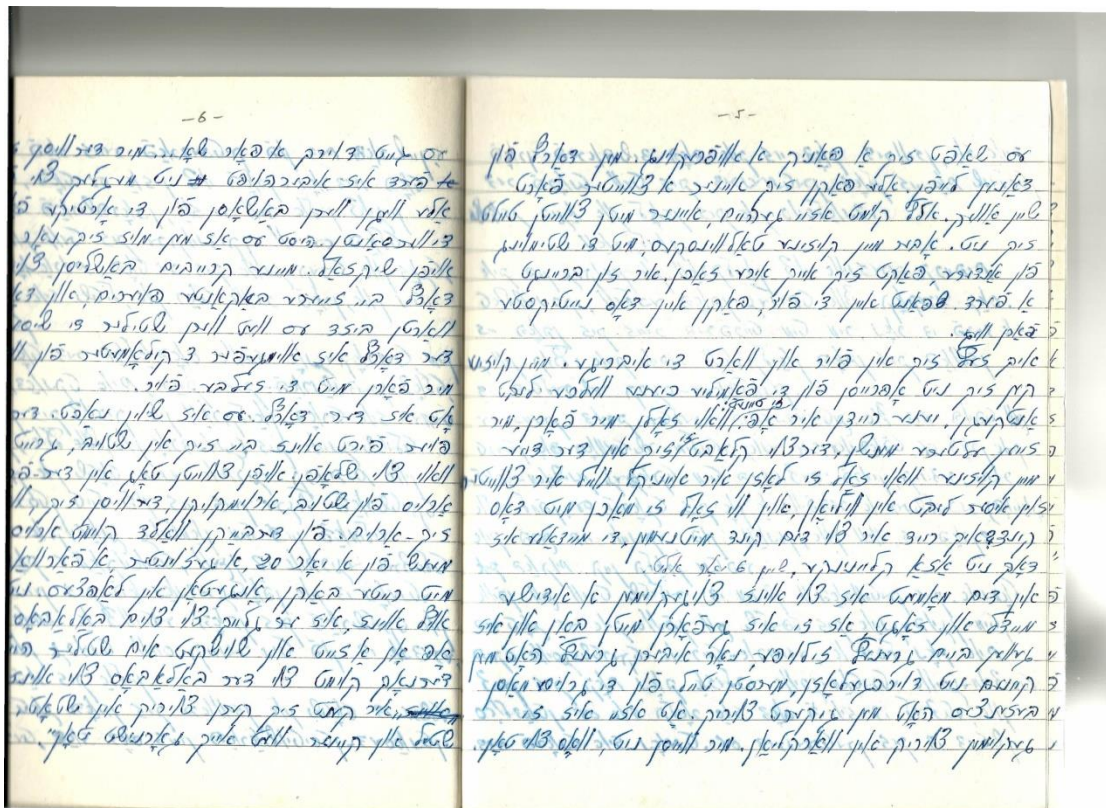
³ את רשימותיה הראשונות אמי כתבה כבר מיד אחרי המלחמה. בנובמבר 1950, כשאבי נעצר בידי שירותי הביטחון הסובייטיים כפעיל ציוני (ולכן "אנטי-סובייטי" ו"אויב העם"), רשימותיה הוחרמו בזמן החיפוש בדירתנו ולא הוחזרו גם אחרי זיכוי ושהרורו של אבי ממחנה מאסר ב-1956.

תוך כדי העבודה, נתקלתי בקושי בבחירת הגרסה המועדפת לתרגום. הספר של דוד זילברמן הוא אמנם תרגום נאמן (עם קצת עריכה לשונית פה ושם) של רשימותיה של אמי ביידיש. עם זאת, אפשר היה להרגיש שהייתה ברשימות אלה צנזורה עצמית מסוימת. למשל, חסרו בהן ההערות הסרקסטיות על התעמולה הסובייטית בימים הראשונים של המלחמה ועל מראהו של הצבא האדום הנסוג, שהופיעו בספר באנגלית. אפשר להבין זאת על רקע העובדה שהייתה תקווה לפרסם את הספר בברה"מ של אז. אפיזודות רבות ברשימות אמי תוארו באופן מתומצת, שהיה מעורר אצל קורא שאלות על איך זה בדיוק קרה. אפשר לשער שוולף גוטמן, שראיין את אמי ב-1973, שאל את השאלות הרלוונטיות, כי בספרו האפיזודות האלה ברורות יותר. עם זאת, בספרו יש הרבה דיאלוגים מומצאים, שאמינותם מוטלת בספק. החלטתי להשאיר רק אותם דיאלוגים שמחישים את האפיזודות המתוארות ברשימותיה של אמי.

מאחר שהגרסה העברית הזאת מיועדת בעיקר לדור הצעיר של ישראלים, שיש להם מושג קלוש על לטביה וקורות היהודים שם, הוספתי הרבה הערות שוליים, המבהירים פרטים גיאוגרפיים, היסטוריים ולשוניים רלוונטיים.

מלבד עדות מצמררת מכלי ראשון על זוועות הנאצים ועוזריהם הלטבים, הזיכרונות האלה מבליטים עוד שני דברים: ראשית, הרצון לחיים, האומץ וכושר ההישרדות הבלתי רגיל של אמי; שנית, אצילות הנפש והגבורה של חסידי אומות העולם, לטבים וגרמנים בלטיים⁴, שעזרו לה לשרוד.

אריה מיכאלי

הזיכרונות המקוריים של פרידה מיכלסון כפי שנכתבו ביידיש

⁴ גרמנים בלטיים הם צאצאים של הגרמנים שהתחילו להתיישב בחוף המזרחי של הים הבלטי, דהיינו, בלטביה ובאסטוניה של היום החל מהמאה ה-12. בין היתר, גרמנים ייסדו את ריגה ב-1201 והיוו בה את רוב האוכלוסייה עד אמצע המאה ה-19.

1. תחילת הטרגדיה

זה היה יום שמש חמים, אותו יום ראשון 22 ביוני 1941. אני ואחיותיי, שרה בת 37 ונָחָה (נחמה) בת 28 התכוננו בהתרגשות ובשמחה לביקור של אימא שלנו. לא ראינו אותה כבר יותר מ-5 שנים. היא גרה בעיירה בלָטְגַלְיָה⁵ (Latgale) עם בעלה, אבינו החורג.

בקושי זכרתי את אבי, זליג פריד; הוא נפטר משחפת כשהיינו עדיין ילדים קטנים. אמי בקשיים רבים גידלה לבד 6 ילדים (5 ילדים משלה ובת חורגת אחת), עד שנישאה בשנית.

רצינו לעשות לה קבלת פנים נעימה. דימינו איך נראה לה את המקומות היפים בעיר, את חוף הים המפורסם של ריגה, ניקח אותה לקולנוע...

אחיותיי ואני עומדות על הרציף וממתונות לרכבת עם שמחה בלב לקראת הפגישה. הנה הרכבת מגיעה, אימא ממחרת לרדת במדרגות הקרון, אנחנו מתנפלות עליה בנשיקות וחיבוקים, אבל היא משום-מה עצובה. שאלתי מה קרה.

"בנות, בזמן האחרון יש לי איזו נבואת-לב כבדה. כאילו משהו דוחף אותי להתראות אתכן. אביכם החורג קורא עיתונים כל הזמן וחושב שתהיה מלחמה."

הרגענו אותה והבאנו אותה לדירה שלי. אצלי על השולחן כבר ערוכים ומוכנים כל מיני מאכלים טעימים. אנו מכבדות את אימא, מתחלקות בכל החדשות, מספרות על כל מיני מכרים.

לכבוד ביקורה של אימא, הזמנו חברים שלנו לערב. בינתיים שכנענו את אימא ללכת לנוח מהדרך, לנמנם קצת, והיא הסכימה. מאחר שחסרו ממתקים לערב, יצאתי לחנות. ברגע שיצאתי לרחוב, ראיתי איזו מהומה מוזרה: אנשים עמדו בקבוצות ודסקסו משהו. מה קרה? הרגשתי שמהו לא כשורה. מישהו צעק בהתרגשות:

"היטלר תקף את ברית המועצות!" מלחמה! כרגע שידרו ברדיו. שמעתי בעצמי!"

נעמדתי כמו מאובנת, כאילו מישהו נתן לי מכה בראש. מלחמה! מול עיניי הבהבו מראות נשכחים של המלחמה הקודמת (מלחמת העולם הראשונה), שחוויתי כילדה. זרמים אינסופיים של חיילים צועדים, תותחים הנגררים על-ידי סוסים, ערב רב של פליטים, רעב, זוהמה, כינים, טיפוס...

מלחמה – ומי יודע איזו מלחמה, קשה, ארוכה, מהפך של כל החיים? ומי יודע אם לא יהיה זה סוף החיים? רצתי חזרה הביתה לבשר את החדשות הקשות. סוף לחגיגה, סוף לשמחת הפגישה עם אימא.

הדלקנו את הרדיו, שהעביר שידור ממוסקבה. שמענו נאומים רברבניים של בכירים סובייטיים: סיסמאות בנוסח "נהדוף את הערב-רב הפשיסטי!", קריאות לפטריוטיות, דברי הרגעה נגד פניקה, שירי מלחמה ומארשים צבאיים.

אימא התעוררה ועמדה בדלת, מקשיבה. למרות ידיעה מועטה ברוסית, היא הבינה את מה ששמענו.

"זה מה שאביכם החורג ניבא", היא בכתה, "זה יהיה הסוף של כולנו."

⁵ אחד מארבעת החבלים ההיסטוריים-תרבותיים המרכיבים את לטביה. הוא נמצא במזרח לטביה וגובל ברוסיה. התאפיין בזמנו במיעוט רוסי גדול, בשפה לָטְגַלְיָת, הנבדלת מהשפה הלטבית הקלאסית, ובדת הקתולית (בשונה מיתר החבלים הלטביים, שהם פרוטסטנטיים, אך בדומה לליטא, שכנתה של לטביה מזרם). עקב ההשפעה הרוסית, לָטְגַלְיָה הייתה (ועודנה) ענייה ונחשלת יותר מיתר החבלים של לטביה, במיוחד בהשוואה למחוז ריגה, שהושפע בעיקר מהתרבות הגרמנית. העיירות היהודיות בלָטְגַלְיָה לפני השואה היו דומות מאוד לאלה של פולין המזרחית, בלרוס ואוקריינה.

⁶ ברית המועצות הקומוניסטית השתלטה על לטביה וסיפחה אותה לשטחה ביוני-יולי 1940, בהתבסס על נספח חשאי בהסכם בין בריה"מ וגרמניה הנאצית מ-23/08/1939 (הסכם ריבנטרופ – מולוטוב).

"אימא, אל תדברי כך", אמרתי. "שמעת מה שאמרו ברדיו: שאנחנו נסוגים לעמדות שהוכנו מראש, ושם נעמוד איתן."

אני באמת האמנתי למה שאמרתי.

הפגישה בערב התבטלה. החברים התקשרו ואמרו שלאור המצב מוטב להישאר בבית. נשארנו צמודות לרדיו, רעבות לחדשות. דיווחי החדשות ברדיו ובעיתונים היו סותרים ולא עוררו אמון. המצב הצבאי היה לא ברור. ההפצרות התכופות לשמור על רגיעה, הבטחות בנוסח "אנחנו שולטים במצב" הביאו רק לתוצאה הפוכה.

כעבור יומיים, ב-24 ביוני אחה"צ הופיעה מעל העיר טייסת של מפציצים גרמניים, כ-30 במספר. אי-שם במרחק נשמעו התפוצצויות עמומות של פצצות ראשונות. בתגובה נפתחה אש נ"מ לעבר המטוסים, אך ללא הועיל – אף מטוס לא נפגע. צפירות יללו ללא הפסק, הקריין ברדיו חזר ללא הרף: "התקפה אווירית! התקפה אווירית! לכו למקלטים! לכו למקלטים!".

חצרן הבניין צלצל בדלת שלנו והורה לרדת למרתף. אחר-כך פנה לדלת של השכנים. נאלצנו לציית ולרדת למטה.

איזה מין מקלט זה, חשבתי לעצמי, אם תיפול על הבניין אפילו פצצה אחת, ניקבר כאן. המרתף כבר היה מלא בני אדם – היה מקום לעמידה בלבד. המרתף נבנה כחדר שירות עבור הבניין. הוא היה מלא בדוודים וצינורות. היה חם, מחניק, רועש. אנשים דסקסו את המצב הצבאי. אצל אחדים ראיתי פחד בעיניים, אבל באחרים, יכולתי להישבע, בצבץ סוג של שמחה לאיד. רק מאוחר יותר גיליתי עד כמה צדקתי.

אימא החליטה לשוב הביתה למחרת.

"אבל רק הגעת, כעסה נחה, "החזית רחוקה מאוד. הגרמנים רק רוצים להפחיד אותנו, להוריד לנו את המורל. הגיע הזמן שמישהו יעמוד מולם, ואנחנו נראה להם שאנחנו יכולים לעשות את זה."

"מאיפה יש לך רוח לוחמנית כזאת?" שאלנו.

"הייתן צריכות לשמוע רדיו ולקרוא עיתונים. אתן מגיבות כאילו אנחנו אבודים, זעמה נחה. איש לא התווכח אתה. בהיותה בעבר הלא-רחוק חברה במחתרת נוער קומוניסטית, לא התפלאנו מהדברים שלה.

ניסינו לשכנע את אימא להישאר עוד כמה ימים, אבל היא הייתה בלתי-מתפשרת.

"בזמנים כאלה אני צריכה להיות עם בעלי, טענה אימא, "בלעדיי הוא כמו תינוק. הוא לא יודע להרתיח כוס מים לתה. רק בזכות השכנים שלנו, שהציעו לו לאכול אתם, יכולתי לעזוב אותו ולבוא לפה. אבל עכשיו, בנות, אני חייבת לחזור. ראיתי אתכן; אתן בסדר, חיות טוב, יש לכן חיים משלכן לנהל. אני מקווה שאלוהים ישלח לכן בעלים טובים. אני דואגת לשלי, והוא ידאג לי אם לא אשוב מהר."

למחרת לקחנו אותה לתחנת הרכבת בלב כבד; מי יודע אם נתראה שוב אי-פעם, כשהאדמה רועדת תחת הרגליים. ליוונו אותה לקרון ובקושי מצאנו לה מקום ישיבה. נדמה שהרבה יותר אנשים מהרגיל נסעו בימים אלה.

החלטתי לנסוע לזמן-מה לקרובי משפחתנו בעיירה וַרְקֶלְיָנִי (Varaklāni).

"למה וַרְקֶלְיָנִי?" שאלה שרה.

"כי וַרְקֶלְיָנִי 200 ק"מ מזרחה מריגה. כי אני חושבת שהצבא האדום מספיק חזק כדי לעצור את הגרמנים הרבה לפני וַרְקֶלְיָנִי. כי יש לנו קרובים שם. צריך עוד סיבות?"

"אני נשארת פה," אמרה נחה, "אני בספק שהגרמנים אי-פעם יגיעו קרוב לריגה."

"אני נשארת פה עם נחה," הוסיפה שרה.

⁷ עיירה קטנה בלֶטְוָיָה (ראה הערה 5). מנתה באותה תקופה 57% יהודים – אחוז הכי גבוה בלֶטְוָיָה.

"ומה עם תקיפות אוויריות?" שאלתי. "אפילו אם הגרמנים לא יגיעו לריגה, הם יכולים להרוס אותה בפצצות. אני לא חושבת שיטרחו להפציץ עיירה קטנה של 1000 תושבים."
"היה לי די מעיירות קטנות עם בתי-שימוש בחוץ, מנורות נפט ונרות, וסחיבת מים מבאר," אמרה נחה.
התווכחנו זמן-מה, אך לא יכולתי לשכנע אותן. בסוף אמרתי: "אם החזית תתקרב, תברחו מזרחה כמה שיותר רחוק." והתחלתי לארוז.

משמאל לימין: פרידה, נחמה ושרה - 1933

2. וְרִקְלִינִי

הייתי ברכבת. נדמה שלהרבה אנשים היה אותו רעיון שלי. לא הצלחתי להיכנס מעבר למבואת הקרון. הרכבת הייתה מלאה כל-כך, שבן אדם בעמידה נתמך על-ידי הסובבים אותו. אנשים נתלו על המדרגות, ואחדים אמרו שראו אנשים על הגג. שתי הדלתות היו פתוחות וכך נשארו, מפני שאי-אפשר היה לסגור אותן.

הייתי מוקפת בים של פרצופים – קודרים, עצובים, מדוכדכים. איש לא דיבר. מדי פעם הרכבת עצרה בתחנה, אך איש לא ירד ולא עלה.

אחרי כשעה חשתי כאב בירך, כי ההמון סביבי לחץ על מזוודתי הקטנה כנגד הירך. ניסיתי לשנות תנוחה – לא היה שום סיכוי. פתאום הרגשתי משהו בתוך העין, משהו שנכנס עם הרוח. ביקשתי משכני לתת לי מקום, כדי שאוכל להרים יד ולהוציא גרגיר מהעין.

”גברתי, אם אזוז, מישוה ייפול מהמדרגות. חכי עד קְרוּסְטְפִילְס⁸ (Krustpils), אז אולי כמה אנשים ירדו.”

העין שלי הציקה, אבל הייתי חסרת אונים להקל עליה. לקח עוד שעתיים עד שהגענו לקְרוּסְטְפִילְס. חשבתי שהצלעות שלי נשברו מעצירת הרכבת. רוב האנשים ירדו בתחנה זו. היו מקומות פנויים! מיד התחלתי לטפל בעין בעזרת ממחטה והוצאתי גרגיר פיה.

הרכבת יצא שוב לדרך. ישבתי על-יד החלון וניסיתי לסדר את מחשבתי. האם אני עושה נכון שבורחת לְרִקְלִינִי? לא היה זה אנוכי מצדי להשאיר את נחה ושרה להתמודד לבד? מה יקרה לנו, היהודים, אם הגרמנים יכבשו את לטביה? יש הרבה חברי Pērkonkrusts⁹ במחתרת, והם ודאי יחגגו.

כעבור כשעתיים עצרה הרכבת בתחנה הקרובה ביותר לְרִקְלִינִי. התחנה הייתה מבנה קטן של לבנים אדומות, עומדת בודדה באמצע שדות. וְרִקְלִינִי נמצאת כ-8 ק”מ דרומה. שכרתי “מונית” מקומית – כרכרה פתוחה עם סוס. הִרְכָּב היה יהודי מְרִקְלִינִי בשם נוח. הנסיעה על אבנים, מהמורות ובוץ כמעט הוציאה לי את הקרביים. הִרְכָּב לגלג משהו על העירוניים העדינים אחרי שביקשתי להאט את הקצב.

דודתי טאלווינסקי ומשפחתה – ילדיה מוישה ורוח'לה ונכדתה דוֹב'לה – שמחו לראות אותי, אף-על-פי שבאתי בלי התראה. אבל השמחה הייתה קצרה.

חלפו ימים מעטים, וגם מעל וְרִקְלִינִי הופיעו מטוסי קרב גרמניים. אנשים רצו לרחוב, מסתכלים על השמים. המטוסים טרטרו מעלינו בדרכם מזרחה, בלי להפיל פצצות. רוב האנשים, ברובם יהודים, שבו לעבודתם. איש לא דיבר. הראשים היו רכונים, הגוויים שפופים. ידעתי מה עבר במוחם: איפה כוחותינו, מטוסינו? האם הכול היה התרברבות ושחצנות, כל דברי ההרגעה שהשמיעו בתרועות ברדיו? האם הכול אבוד? מה אנחנו יודעים?

”היינו צריכים לעזוב ביום א' האחרון כשמוטי גוטמן עזב עם משפחתו, קבלה דודתי, “שמעתי שהגרמנים קשים מאוד כלפי היהודים, יותר גרועים מהרוסים בזמן הצאר.”

בן דודתי מוישה נכנס. “שומעים רעש חזק מהכביש הראשי. נראה שיש הרבה תנועה.”

כולנו רצנו לכביש הראשי. כל אוכלוסיית העיירה התייצבה משני צדי הדרך. היו אבק ועשן באוויר. כל כמה דקות חלפה על-פנינו משאית עמוסה חיילים סובייטיים. מאוחר יותר המשאיות התחילו

⁸ עיר במזרח לטביה, צומת רכבות.

⁹ בלטביה: צלב הרעם – ארגון פוליטי בלטביה בתקופת העצמאות (1920-1940), שנוסד ב-1922 וכלל בעיקר סטודנטים. התוכנית והסמלים הועתקו מהפשיסטים האיטלקים והגרמנים. ב-1934 נאסר ע”י השלטונות הלטביים. בתחילת הכיבוש הנאצי (יוני 1941) חידש את פעילותו, וחבריו התנדבו להשתתף בעשיית שפטים בפעילים סובייטיים וביהודים; כעבור חודשיים פעילותו העצמאית נאסרה ע”י השלטון הגרמני, וחבריו הצטרפו למנגנון הדיכוי הנאצי.

לחלוף לעיתים קרובות יותר, עד שהיו לזרם בלתי פוסק של תנועה, כולם בכיוון מזרח. אלה היו ברובן משאיות פתוחות, עם חיילים עייפים, לא-מגולחים. לפעמים היו אמבולנסים ומכוניות נוסעים שהתערבבו בין משאיות הצבא. מאוחר יותר הופיעו חיילים שהלכו ברגל. הם לא צעדו כמו חיילים המאורגנים ביחידות. הם נראו כמו גוש ירוק וחסר צורה של בני אדם עמוסים בצרורות ורובים (אחדים השתמשו ברובים כמקלות הליכה). זה היה מראה עלוב – של צבאנו "הבלתי מנוצח".

כמה אנשי עיירה מתחשבים הביאו דליי מים וספלי פח. מדי פעם חייל היה עוצר לשתות. כשנשאל מה מתרחש, התשובה הייתה בדרך כלל קצרה: "אנחנו בורחים" או "אנחנו נסוגים".

הוי, אלוהים, זה קרה! הבלתי אפשרי, הבלתי סביר קרה. כל ההבטחות על עוצמת הצבא האדום, על התארגנות מחדש, על ייצוב החזית, על נסיגה אסטרטגית – הכול היה שקר, התפארות ריקה. מה לעשות? מה לעשות?

במהרה ראינו אזרחים, ברובם יהודים, שהתערבבו עם "העוצמה הרוסית הגדולה", בורחים מזרחה. האזרחים נראו מעוררי רחמים עוד יותר מהחיילים. משפחות שלמות דחוסות במשאיות, אחרות בעגלות תומות לסוסים, ואפילו מריצות שנדחפו על-ידי גברים. שאלתי אחדים מהם מאיפה ולאן הם נוסעים, אך לא קיבולתי תשובה ברורה, כאילו כולם שמרו איזה סוד.

חזרנו בערב הביתה מדוכדכים. מה לעשות? האם גם עלינו לברוח? התחלנו לארוז בקדחתנות – מחליטים ומשנים את דעתנו כל רגע בנוגע למה לקחת אתנו. דודתי רצתה לקחת הכול; רק מוישה עצר אותה באומרו: "יש לנו רק סוס אחד, עגלה אחת, שלוש נשים, ואני אלך ברגל".

כל הלילה נשמע טרטור חדגוני של ציוד כבד מהכביש. ישנו מעט. בשלוש לפנות בוקר כבר היה אור, וקמנו.

רצתי אל הכביש. הוא נעשה שקט, כמעט ריק. ראיתי על הכביש חייל סובייטי משתרך, כפוף, עם רובה נגרר על הארץ. קצת אחריו בקושי גררו רגליים עוד כמה חיילים סחוטים כמוהו. ברור שאלה הם האחרונים, שהחזית קרובה, והגרמנים מתקרבים. צריך לברוח מכאן. רצתי בחזרה הביתה בבהלה.

כולם אורזים. אחדים כבר עוזבים. אבל כל זה נעשה כמו בחשאי, איש אינו משטף את זולתו. מוישה הביא סוס, רתם אותו לעגלה והעמיס עליה את הנחוץ לדרך. אני מתיישבת בעגלה ומחכה לאחרים. דודתי נפרדת מהמשפחה שגרה ממול.

"אם אתם בורחים, תברחו לרוסיה", אומר אחד מבני המשפחה, "אם תברחו בשביל להסתתר באחד הכפרים, הם ישדדו וירצחו אתכם. אני לא סומך על הלטבים".

אם המשפחה משדלת את דודתי שלא לנסוע. היא טוענת: "אנחנו זקנים, לאן ניסע? לא עשינו רע לאף אחד, הם יניחו לנו". יתר על כן, דודתי מתלבטת איפה להשאיר את נכדתה, כאשר בנה השני, איסר, גר בעיירה אחרת. אני משכנעת אותה לקחת את הילדה אתנו; היא כבר לא כל-כך קטנה, כבר בת שש.

באותו רגע ניגשה אלינו בחורה יהודייה אחת וספרה שנסעה ברכבת והגיעה לגבול, אך איש לא הורשה לחצות את הגבול ולהיכנס לרוסיה¹⁰, רוב הפליטים חזרו הביתה. וכך היא חזרה לְוֶרְקְלִינְי. איננו יודעים מה לעשות, יושבים בעגלה, מקשיבים לאנשים ומתלבטים...

בינתיים איש אחד ניגש וסיפר שעם סוסים כבר אי-אפשר לנסוע בכלל, כל הדרכים מותקפות בנשק קל על-ידי מחבלים מקומיים¹¹. זה אומר שנותר רק לסמוך על הגורל.

---

¹⁰ למרות הסיפוח של לטביה לבריה"מ (ראה הערה 6), המעבר דרך הגבול הלטבי-סובייטי הקודם (שהפך לגבול בין הרפובליקות הסובייטיות של לטביה ורוסיה) לא היה חופשי במשך כל השנה של השלטון הסובייטי (1940-1941), ולחציית הגבול נדרש היתר מיוחד. המצב הזה נמשך גם בימיה הראשונים של המלחמה, וכתוצאה מכך פליטים רבים שרצו להתפנות לעומק רוסיה חזרו הביתה בלי להמתין לפתיחה אפשרית של הגבול.

מוישה החליט לנסוע אתנו לחווה של איכרים גויים שהוא הכיר ולהמתין שם עד שהירי ייפסק. החווה מרוחקת כ-3 ק"מ מן־קִלְיָיִ. נסענו לשם על אותה עגלה.

הגענו לחווה מאוחר בערב. מוישה ירד מהעגלה, הרגיע את הכלב הענקי, שתחילה נבח עלינו ואחר-כך הכיר את מוישה ונרגע, ודיבר עם בעל-הבית, איכר בשם אלכס, ואשתו בשם יְדוּוּיָהּ.

"אנחנו יכולים להישאר אצל אלכס לזמן-מה, עד שיהיה שקט בעיירה," הודיע לנו מוישה ביידיש.

אלכס ויְדוּוּיָהּ דיברו בעגה לְטְגֵלִית אופיינית, הכוללת הרבה מילים רוסיות¹¹.

"את מדברת כמו לטבייה מערבית. את באמת יהודייה?" שאל אותי אלכס.

"כן, אני יהודייה," אמרתי, "אני גרה בריגה, וכך מדברים שם."

"אתם יכולים להישאר אצלנו לזמן-מה," אמר אלכס, "עד שהעניינים יירגעו. אני חייב הרבה לידידי מוישה על הפעמים הרבות שהתאכסנו אצלו בבית, כשבאנו לתפילות יום ראשון בכנסייה."

"אנחנו נלין אתכם באסם החדש," אמרה יְדוּוּיָהּ, "יש שם חציר חדש, כך שיהיה לכם רך ונעים."

ישנו לבושים, כך שלקח זמן עד שפרעושים הגיעו אלינו. התגרדתי ונאבקתי עד שאפסו כוחותיי. לבסוף ויתרתי למוצצי הדם הקטנים ושקעתי בשינה לא רגועה.

למחרת בבוקר יצאנו מהאסם להסתכל מסביב, לברר מה קורה. מהיער הסמוך יצא בחור כבן 20, רחב כתפיים וגבוה מאוד, בעל שיער אדמוני וסמוק לחיים, לבוש בגדי פשתן גסים ונעול נעלי כפר עשויות מקליפות עץ. בלי להביט לעברנו, הוא ניגש ישר אל בעל הבית שלנו. הם הלכו הצדה והתלחשו. אחר-כך אלכס ניגש אלינו ואמר:

"אתם יכולים לשוב לעיירה, שם כבר שקט, ואף אחד לא יפגע בכם."

כל הדבר הזה נראה לנו חשוד, ולא ידענו האם כדאי לנסוע. אז אלכס הבטיח ללכת לעיירה בעצמו ולברר מה המצב. כעבור כמה שעות חזר וסיפר שבעיירה הכול רגוע, והמליץ לנו לנסוע בלי להתמהמה, לפני שיתארגנו כנופיות שודדים שיתקיפו אותנו בדרך.

אכלנו ארוחה חפוזה ויצאנו. דודתי הודתה להם, שילמה בנדיבות, וחזרנו לְנֶרְקֵלְיָיִ. אכן הכול היה שקט שם, רגוע, הכול התייצב.

הלכתי לעיירה לראות קרובים ומכרים אחרים. רובם היו עדיין במחבוא. חלקם התפזרו בכפרים שבסביבה, אחדים התחבאו במרתפים. איש לא ידע על האחרים, כל איש היה לנפשו.

*

למחרת הופיעו בעיירה הגרמנים הראשונים. אמרו שאלה צנחנים שהוצנחו ולא נתקלו בשום התנגדות. הם התחילו לנהוג בעיירה כבעלי הבית. קודם כל, הם פקדו את בתי היהודים, שלטבים מקומיים הצביעו עליהם. הם דרשו מצרכים: ביצים, חמאה, חלב וכד' – ולפעמים הסירו תכשיטים מבעלי הבית. הם היו מתנשאים מאוד, אך לא דווח על אלימות ביום הזה.

מול הבית שלנו מעבר לרחוב הייתה באר מים. חייל גרמני ניגש לבאר לשתות, אך לפני ששאב מים, קרא לנו והזהיר:

"אם המים מורעלים וגרמני אחד ייפגע, יחוסלו מאות יהודים."

---

¹¹ הכוונה למחתרת לטבית, לאומנית ופרו-נאצית, שהתארגנה בזמן השלטון הסובייטי תוך תאום עם שירותי הביון הגרמניים. אחרי תחילת המתקפה הגרמנית על בריה"מ חבריה יצאו מהמחתרת, תקפו חיילים של הצבא האדום הנסוג ועשו שפטים באזרחים המנסים לברוח לרוסיה.

¹² ראה הערה 5

בת דודתי רוח'לה, בת 16, ואני שכבנו באותו אחה"צ על הדשא לפני הבית. פתאום שמענו: "Fräulein! Fräulein!"¹³. קפצנו מיד על הרגליים. לפנינו הופיע חייל גרמני בריון שיכור עם פרצוף אדום של שתיין, מתנוודד בהליכתו. רוח'לה החווירה מפחד, תופסת אותי בחוזקה ביד. הגרמני התקרב ושאל:

"Fräulein, sind sie zum haben?" (גברת צעירה, האם אפשר לשכב אתך?)

הוא הסיר את הכובע וקד קידה מוגזמת, שכמעט הביאה לנפילתו. רוח'לה נצמדה אלי, וחשתי איך היא רועדת מפחד. במאמץ רב ניסיתי לשמור על קור רוח ואמרתי:

"לך לשם, לבית ההוא, אני יודעת שיש שם כמה פרזיליין יפות, הן בוודאי תמצאנה חן בעיניך, ואתה תינהנה מהן מאוד. הן תקפוצנה לך מיד על הצוואר, הצבעתי לו על בית לבנים דו-קומתי במרחק של כחצי-קילומטר.

"Danke schön" (תודה רבה)", הוא הצדיע והלך בכיוון שהצבעתי עליו.

שתינו מיד רצנו הביתה והתחבאנו בעליית גג, מציצות החוצה דרך סדקים בגג, ממתונות לראות מה יקרה הלאה. הגרמני באמת נכנס לאותו בית, אך במהרה יצא, צועק ויורה באוויר מאקדחו. הוא חיפש אותנו, דופק על כמה דלתות. שתינו רעדנו מפחד. למזלנו, הוא לא זכר את הבית שעל-ידו קיבל את המידע השקרי. התאוששנו רק אחרי שהגרמני הסתלק.

מאוחר יותר באותו יום ראינו לטבי מקומי מראה לקצין גרמני איפה הסתתרו חיילים סובייטיים. הוא הצביע לעבר שדה שיפון על-יד ביתנו. כעבור שעה קלה הופיעו כמה חיילים גרמנים עם נשק בהיכון. הם נכנסו לשיפון בגובה כתפיים ובמהרה הוציאו כתריסר חיילים רוסיים. הרוסים נראו מלוכלכים ורצוצים. הגרמנים דחפו אותם בקתות הרובים. מחזות כאלה חזרו גם למחרת. את השבויים הוציאו מהעיירה, קבוצה אחר קבוצה. לפעמים נשמעו יריות. היו שמועות שהרבה חולים ופצועים ביניהם נורו. לבנו כאב על השבויים. לא הניחה לנו המחשבה שאותו גורל אולי מצפה גם לנו.

כעבור כמה ימים יצאה הוראה שעל היהודים נאסר לנהל קשרים עם לא-יהודים, למשל, לקבל טיפול אצל רופאים לא-יהודים, להחזיק משרתים "אריים"¹⁴, לעמוד ביחד בתור למצרכים וכד'. מעתה היהודים הורשו לקנות מצרכים רק במכולת שהוקצתה להם במיוחד בכיכר השוק. התורים לפני המכולת התארכו מיום ליום. האספקה שהגיעה הייתה באיכות ירודה, כך שרק בקושי אפשר היה להתקיים. מדי פעם פרצו מריבות על המקום בתור, על כמות המצרכים הנמכרים לכל קונה, על דחיפה של השכן בתור. גרמנים ו"אריים" מקומיים שעברו במקום, צפו במחזות אלה ולגלגו בשמחה לאיד.

פעם עמדה בתור בחורה יהודית בת 19-20, חולת נפש. הגרמנים שמו לב אליה בגלל ההעויות שלה והתחילו להציק לה. הם ניסו להכריח אותה לשיר ולרקוד. הבחורה סירבה ועיקמה את פניה בהעוויה, ואז הגרמנים הצליפו בה בשוטים ללא רחמים. היא התחילה לצרוח בפראות מהמכות, והגרמנים הסדיסטים התגלגלו מצחוק מרוב הנאה.

כל יום תפסו הגרמנים ברחובות יהודים שעברו במקרה, בעיקר מבוגרים, ושלחו אותם לעבודות "שחורות", הכריחו אותם לטאטא ולנקות את אותם הרחובות, החצרות, המקומות הציבוריים וכד'. היה ברור שלא היה הצורך בעבודות אלה, והן נועדו אך ורק להשפיל ולהתעלל.

חיילים גרמנים היו מארגנים קבוצות החרמה. הם היו בוחרים בית יהודי עשיר ומחרימים את כל המזון שיכלו למצוא. הם היו ממלאים את כיסיהם בדברי כסף, תכשיטים וכל דבר ערך שהתחשק להם. מדי פעם הם גם לקחו בחורות יהודיות למגורים שלהם. שם אנסו אותן, היכו ולאחר מכן זרקו אותן מחלונות הקומה השנייה.

¹³ פרזיליין – בגרמנית: עלמה, גברת צעירה. מקביל למילה האנגלית miss.

¹⁴ הלטבים שויכו לגזע הארי לפי תורת הגזע הנאצית.

כדי להפוך את עצמן לדוחות ככל האפשר, הבנות היהודיות הפסיקו להתרחץ ולהסתרק ולבשו בגדים מרופטים ומלוכלכים.

אירועים כאלה הפכו למעשה יום-יום בימים הראשונים של שלטון הנאצים בִּרְקֶלֶיִן.

יום אחד פורסמה מודעה רשמית: האיכרים של מחוז נִרְקֶלֶיִן מוזמנים להתאסף ביום ראשון הבא בכיכר השוק על-יד הכנסייה הגדולה (בדרך כלל בימי ראשון היו באים לשם איכרים מהכפרים של הסביבה לתפילה בכנסייה). בפגנת הכיכר עמד בניין חדש של חנות, שהשלטון הסובייטי הלאים.

לבשתי בגדי כפריה, כדי שלא יזהו אותי, וגם הלכתי לראות. ההמון היה ענקי. הכיכר הייתה מלאה באנשים, סוסים, עגלות, ועדיין אנשים זרמו מכל הרחובות הצדדיים. באמצע עמדה במת עץ חדשה. קצינים גרמניים במדי שרד מעוטרים במדליות עמדו על הבמה, עם רמקולים הפונים לכל הכיוונים. חיילים חמושים הקיפו את הבמה.

בדיוק ב-10 בבוקר הרמקולים השמיעו "Achtung! Achtung!" (שימו לב! שימו לב!). ההמון השתק, כל הראשים הופנו אל הבמה.

"שימו לב! שימו לב! Herr Oberkommandant (אדון המפקד) של האזור הזה נמצא פה כדי למסור את ברכתיו של הפירר שלנו, אדולף היטלר, לאחינו האריים הלטבים. אחרי שנחלק ביניכם מתנות כמחווה של ידידות, Herr Oberkommandant ידבר אליכם אישית. אתם חופשיים להיכנס לבתי היהודים ולקחת את מה שנשדד מכם במשך שנים על-ידי היהודים. זה שלכם!"

פתאום הגרמנים התחילו לזרוק אל ההמון כל מיני דברים מהחנות, בעיקר פריטים קטנים: קופסות סיגריות, גפרורים, קפה, חוטי תפירה וכד'. אנשים התנפלו על הפריטים, החלו לתלוש אחד מהשני, אחדים התקוטטו, כל אחד תפס מה שיכול, התחילה מהומה, נשמעו צרחות, מישוהו נמחץ. הבמה התמוטטה, ואתה הקצינים. הגרמנים ירו באוויר כמה פעמים כדי להרגיע את הרחוקות, אך ללא הועיל. ההמון יצא משליטה. "הם יורים עלינו! הם יורים עלינו! רוצו! רוצו!"

אחה"צ ישבנו בבית. איש לא דיבר. איש לא העז לצאת החוצה. היה שקט מוזר בכל העיירה.

פתאום שמענו דפיקות בדלת וקולות רמים. רצנו אל החלונות. ראינו שוטרים מקומיים דופקים על דלתות יהודים, ואז משפחות שלמות מוצאות החוצה. הם ניגשו לדלת שלנו: "על כל היהודים להתאסף בכיכר השוק. קחו אתכם את האתים והמטאטאים שלכם!" ואז המשיכו לבית הבא.

"הם הולכים להרוג אותנו", בכתה דודתי, "את, רוח'לה, תתחבאי במרתף, והיתר ילכו."

"לא, אני פוחדת להיות לבד", ענתה רוח'לה.

"אני לא חושבת שהם יפגעו בנו", אמרתי, "הם בטח רוצים שננקה להם את הבלגן שעשו הבוקר בכיכר השוק. אתם רואים, הם לא סופרים את האנשים, אפילו לא מלווים אותנו."

ניחשתי נכון. כל היהודים נקבצו בקצה כיכר השוק. חיילים חמושים חילקו אותנו לחוליות והורו לנקות את הכיכר.

הפצועים מהאירוע בבוקר הוסעו בעגלות לפני-כן (היו שמועות שהם מנו יותר ממאה). כמה מאות יהודים התפרסו על פני כיכר השוק, מטאטאים, מקרצפים, אוספים את הזבל מהריצוף. לפי הוראות החיילים הדלקנו מדורה גדולה; לתוכה זרקנו את כל הפסולת הדליקה. חפרנו בור עמוק וקברנו בו בקבוקים, חפצי מתכת וכד'. לקראת הלילה הכיכר הייתה נקייה כפי שלא הייתה מעולם.

קיבצו אותנו ביחד והורו לנו ללכת הביתה ולא לצאת עד 5 בבוקר. מי שיפר, יירה בו במקום.

*

בעיירה פשטה שמועה שעומדים להרוג את כל היהודים. לטבים מכרים וכן שכנים הפסיקו לדבר אתנו, בפגישה עוברים על-יד, מפנים ראש הצדה, לא שמים לב. בקיצור, אנחנו כבר איננו קיימים. העבר נמחק. אנחנו מרגישים לפי הכול שהמוות מתקרב, פחד מוחלט אוחז בנו. מה לעשות? כל דפיקה בדלת או קול זר גורמים לרעדה. כל הזמן נדמה שבאים לקחת אותנו, והנה זה מתחיל...

סיכמנו שאם נראה ששוטרים באים אלינו, נרעיל את עצמנו ביחד, לפני שיובילו אותנו לשחיטה. לדודתי היה קצת רעל עכברים, והיא חילקה אותו בינינו. ובינתיים, כדי שלגרמנים ולטבים לא יישאר כלום אחרינו, התחלנו לשחוט את כל התרנגולות, לשרוט את הרהיטים, לקרוע את הטפטים, ולגרום כל מיני נזקים למשק הבית. כמו כל היהודים האחרים, הרגשתי כמו מתה מהלכת. השתדלתי לעשות משהו, לצאת ביום לאן שהוא, אך לרגע לא עזבה אותי המחשבה שאנחנו נידונים למוות, ואין לנו דרך להציל את עצמנו. כך עברו עוד כמה ימים.

ב-15 ביולי פשטה שמועה שהפליטים שהגיעו לִוְרְקֶלֶיִן יכולים לשוב לעריהם. הלכתי לתחנת משטרה לשאול האם באמת מותר לשוב הביתה, והאם אפשר לקבל איזה שהוא מסמך עם היתר נסיעה לריגה.

"את יכולה לנסוע לאן שאת רוצה", ענה השוטר, "אך אנחנו לא מוציאים שום היתרים ולא אחראים על הדרך".

החלטתי לנסוע מיד. עכשיו היה צריך איכשהו להגיע לתחנת הרכבת. פניתי לִרְכָב לטבי מקומי בבקשה להסיע אותי תמורת תשלום טוב, אבל הוא סירב בתוקף – אסור ל"ארים" בשום אופן להסיע יהודים. הוא הוסיף: "יכולתי לקחת ממך את הכסף, להרוג אותך ולזרוק אותך אי-שם על-יד הדרך, ואיש לא היה מעניש אותי. אני אדם עני, אבל אני אדם הגון, ירא אלוהים".

נאלצתי לחפש רֶכָב יהודי. הלכתי אל נוח, שהסיע אותי בזמנו מהתחנה לכאן. הוא גר בפאתי העיירה. הלכתי אליו דרך רחובות צדדיים, עם תיק ביד, בלבוש שלא בלט לעין, אך היה נקי וטוב. חליפה אפורה כהה, בלי תכשיטים, בלי איפור, גרביים שחורים ונעליים, כובע עמוק, המסתיר את שיערי ופניי ככל האפשר. לדעתי, יכולתי להיחשב לגברת לטבייה פרובינציאלית צעירה.

נוח החל לדבר לפני שהספקתי לפתוח את פי: "אני לא אקח אותך, גבירתי. יש לי אישה וילדים. יירו בדרך בשנינו".

"אני חייבת להגיע לריגה, נוח", התחננתי, "תתלבש כמו איכר בחולצה ובמכנסיים מפשתן, שים כובע קש גדול, לך יחף. תנהג עגלה במקום כרכרה, ואף אחד לא יכיר אותנו כיהודים. אשלם לך פי ארבעה".

נוח הסתכל על אשתו, שעמדה בדלת המטבח, והניד את ראשו לשלילה.

בסוף, אחרי התרוצצות ממושכת, שכנעתי בתחנונים יהודי אחר בעל סוס ועגלה, והוא הסיע אותי אחת ל"צ לתחנת הרכבת. לעגלה לא היו קפיצים. שקי הקש עליהם ישבנו לא עזרו הרבה. אני חושבת שגוף האדם בנוי לספוג כל מיני עונשים. אחרי שעה קלה התרגלתי למכות ולטלטולים והרפיתי. בדרך פגשנו כמה כלי רכב צבאיים, שנסעו בשני הכיוונים. הם לא השגיחו בנו – נראינו ככפריים מקומיים.

בתחנה נתקלתי בקבוצה גדולה של יהודים – גברים, נשים, ילדים (היו אלה, כנראה, פליטים שנתקעו).

"איך הגעתם לפה?" שאלתי אותם.

"כמוך", הם ענו באי-רצון. כולם כל-כך חשאים, אי-אפשר להוציא מהם מילה. כל אחד נצמד למשפחתו.

תוך זמן קצר הגיעה רכבת לקרוֹסְפִילְס¹⁵. הנוסעים שהתגודדו על הרציף התיישבו בקרונות. היו הרבה מקומות ישיבה פנויים. התיישבתי במחלקה עם אישה לטבייה אחת. הרכבת זזה וצברה מהירות.

בקרונ שלי, במחלקה שכנה, נסעו שתי יהודיות – אימא ובת. האם בכתה כל הזמן, מתייפחת וממלמלת. כנראה, קוננה על איזה קרוב שנרצח. הבת ניסתה לנחם אותה. הנוסעים הלטבים השכנים התחילו לרטון: "יהודים ארוורים". הקינה והבכי הבלתי-פוסקים עצבנו אותם; הם קמו ועברו לשבת במחלקה שלנו.

¹⁵ ראה הערה 8.

לקראת ערב הגיעה הרכבת לקרוסְטְפִילְס. הודיעו שהיא לא תמשיך הלאה. רכבת לריגה הובטחה למחר. רוב הנוסעים נשארו בקרון, גם אני לא יצאתי. הזמן זחל לאט. שיחות ערות התנהלו מסביב.

הסתכלתי בחלון. לפני אשנב הקופה שבתחנת הרכבת עמד תור ארוך של יהודים; רשמו אותם. נדמה לי שכמה מהם באו באותה רכבת מַרְקֶלְיִנְי. הטרידה אותי השאלה: מה כל זה אמור להיות? יצאתי מהקרון, התהלכתי על הרציף הלך וחזור לאורך הרכבת והתבוננתי במה שנעשה על-יד הקופה. אישה אחת מתוך התור עשתה לי סימנים בעיניים שלא אתקרב אליהם. לא גיליתי שראיתי את הסימנים. בלאו הכי לא הייתי מתקרבת. בלי להסתכל עליה, המשכתי להתהלך.

אחת משכנותי למחלקה פגשה אותי תוך הליכה בכיוון הנגדי, עצרה ואמרה בהנמכת קול: "נחשי מה ראיתי עכשיו," ובלי להמתין לתשובה המשיכה, "ראיתי כרגע קבוצה שלמה של יהודים מוכנסת לקרון משא; אחר-כך נעלו אותם ומסמרו קרשים לקרון."

מדבריה עברה בי צמרמורת, אך לא הסגרתי את עצמי. היא הסתובבה והלכה באותו כיוון שלי. "שם," היא אמרה, מצביעה לעבר קרון משא אדום על מסילה צדדית. הוא היה אטום בהרבה קרשים ממוסמרים לאורך התפרים והדלת. "183 יהודים" היה כתוב בגרמנית בגיר בשני מקומות.

היא מיד הפיצה את הידיעה ליתר הנוסעים ברגע שהגענו למחלקה שלנו. כמובן, הייתי עדה מאשרת.

במחלקה השתתפתי בשיחה – נהייתי מקובלת. בהדרגה השיחה דעכה. הפגנתי עייפות והעמדתי פני מנמנמת. השכנים נרדמו בהדרגה, אולם אני לא יכולתי להירדם כל הלילה. לא הניחה לי המחשבה על האנשים הסובלים הנעולים בקרון משא ועל גורלם. הרישום בגיר "183 יהודים" עמד מול עיניי, צרב אותי בפנים. רק בעמידה אפשר היה להכניס לשם כה הרבה אנשים. מה מצפה להם? הם ייחנקו, ימותו שם בפנים.

השכנים בקרון ישנים. איש לא שם לב אלי. כנראה, לא מזהים בי יהודייה.

עלה השחר. שמש אדומה זוהרת עלתה מעל האופק, אך בנשמתי היה חושך ודכדוך. אני עדיין חשבתי על אותם הדברים. הנוסעים התעוררו והלכו להתרחץ ולהתרענן.

שכנותי, כמו האחרים, ירדו אל מדשאה ירוקה מאחורי התחנה. הלכתי בעקבותיהן כדי שלא להתבדל. הן פתחו שקיות עם אוכל, אכלו, שתו ושוחחו. לא העזתי לפתוח את צרור האוכל שלי, כי זה היה מסגיר אותי. "אין לך אוכל אתך?" שאלו אותי והציעו לי קצת בשר חזיר עם לחם.

"לא," עניתי, "לא חשבתי שהנסיעה תימשך כל-כך הרבה זמן... תודה, זה טעים מאוד," אמרתי, נחנקת (מעולם לא טעמתי חזיר קודם לכן). אחרי כמה נגיסות זה נעשה לי טעים – הייתי רעבה מאוד.

לטבייה אחת הוציאה מהתיק חפיסת קלפים. "מישהי יודעת לקרוא בקלפים?" היא שאלה.

"אני חושבת שאני יכולה," נפלט לי, "קראתי פעם ספר בשם 'קלפים אינם משקרים', כתוב על-ידי צוענייה." זה לא היה באמת נכון, אבל ראיתי פעם צוענייה קוראת בקלפים. פתאום נעשיתי מרכז תשומת הלב. הן פרשו על הדשא צעיף גדול, נתנו לי את החפיסה והתיישבו סביבי. נשים מקבוצות סמוכות הצטרפו אלינו. הצטערתי שהתחלתי עם זה. עם כל-כל הרבה תשומת לב, מישהו יכול היה לחשוף אותי. מאוחר מדי. צריך היה להמשיך.

"מה היית רוצה לדעת?" שאלתי מטרונית בגיל העמידה מימיני, שנתנה לי כמה ממתקים קודם.

"על בעלי, האם הוא בחיים? איפה הוא?"

"תגידי לי את צבע השיער והעיניים של בעלך."

"השיער שלו אפור עכשיו, אבל פעם היה בלונדי. העיניים כחולות."

"זה צריך להיות מלך הלבבות," דיברתי כמו לעצמי. אחרי שמצאתי את מלך הלבבות, שמתי אותו באמצע.

"עכשיו, תטרפי את הקלפים, תעצמי את העיניים ותחשבי חזק על בעלך. אז תמשיכי באקראי שלושה קלפים עם עיניים עצומות ותני לי אותם."

הדמיון שלי עבד קשה לעשות את ההצגה הזאת. עשיתי כל מיני מניפולציות עם הקלפים, מדברת כל הזמן כאילו בטראנס. בסוף פסקתי: "הוא חושב הרבה על גברת בהירת-שיער שקרובה לו וגם על ביתו."

"זאת צריכה להיות אני!" היא צעקה, נרגשת. "תגידי, הוא חי?"

"כן, הוא חי," אמרתי, "הוא עכשיו באיזה סוג של מפעל ממלכתי, או ארגון, או מוסד."

"הוא בצבא!" היא צעקה. "הוי, יקירתי, איך ידעת? את מספרת אמת. ספרי עוד."

"הייתה לו תאונה, או אולי הוא נפצע, אבל ממש לא רציני. הוא אפילו לא הלך לבית-חולים. הוא בסדר. יש גברת, את רואה מלכת לב שחור. היזהרי ממנה. היא משקרת עליך."

"אימא שלו!" היא צרחה. "הוי, את יודעת כל-כך הרבה."

כך זה נמשך כל הבוקר. בחרתי לקוחות ששמעתי אותן קודם משוחחות, כך שידעתי משהו עליהן. יותר ויותר קיבלתי בטחון עצמי. עשיתי את כולן מאושרות כשסיפרתי דברים טובים, תוך שרוב של מעט דברים לא כל-כך טובים, כדי שזה יראה יותר אמין. הייתי כוכבת הקבוצה. נשים אחדות בכו כששמעו חדשות טובות ורצו לתת לי כסף, אך אני סירבתי.

בשעה אחת בצהריים הגיעה הרכבת המיועדת לריגה. הנוסעים מהרכבת של אתמול הזדרזו לעבור לקרונות, מתגודדים עם חבילות, אך נצמדים לחבורות שלהם. גם אני התיישבתי על ספסל בין לטביות. נשמעה צפירה, הרכבת התחילה לזוז. נוסעים לריגה. הגלגלים משקשקים, כבר עברנו כברת דרך הגונה. הנדנוד של הקרון, הצליל החדגוני של הגלגלים והלילה בלי שינה הכריעו בסוף את החלטתי להישאר ערה.

מישהו העיר אותי. "יקירתי, בטח היה לך חלום בלהות," דיברה אלי שכנתי, "כל הזמן נאנחת וגנחת."

"מה אמרתי?" התעוררתי מיד.

"אמרת 'די, די' כאילו מישהו היכה אותך."

פתאום שמת לי לב שנוסע אחד, העומד בדלת ממול, לא הסיר ממני את מבטו. ניסיתי לא להביט בו, הסתכלתי בחלון. אבל כשמבטינו נפגשו באקראי, צמרמורת עברה בגופי. הרגשתי את רצונו הרצחני לחשוף אותי, להכריז עלי בפומבי "יהודייה" – ואז אני אבודה. התעשתי והתחלתי לפטפט בלבטית הרוטה עם שכנותיי ואפילו להתבדח. ראיתי איך מבטו החשדני התרכך, עכשיו הוא לא נראה כמו קודם. החשדנות שלו התפוגגה.

עצרנו בתחנה קטנה. לקראתנו מכיוון ריגה באה רכבת ארוכה מאוד המורכבת מפלטפורמות פתוחות, עליהן מאות מתנדבים לטבים, בעיקר בחורים צעירים. המתנדבים לבשו מדי חאקי של משמר אולמן¹⁶ (Ulmanis) הישן, עם חגורות עור חומות עמוסות כלי נשק תלויים. שמעתי אותם צועקים:

"יש לכם יהודונים בקרון?"

לבי התכווץ מפחד, הדם עלה לי לראש – עוד מעט אני גמורה. אבל באותו רגע נשמע קול רם מכיוון החלון בקדמת הקרון:

"אצלנו בקרון אין אף יהודון."

את זה אמר הנוסע החשדן שקודם עקב אחריי. נשמתי בהקלה. הרכבת שלנו המשיכה הלאה. סוף-סוף, אחרי כמה שעות, הגענו לריגה. ישר מהתחנה הלכתי הביתה.

---

¹⁶ הנשיא האוטוריטרי של לטביה, שהגיע לשלטון אחרי הפיכה אנטי-דמוקרטית ב-1934 והודח עם ההשתלטות הסובייטית ב-1940.

3. הפרפקטורה¹⁷ של ריגה

היום 16 ביולי. אני הולכת ברחובות המוכרים של ריגה, בהם היו תמיד הרבה עוברים-ושבים יהודים. עכשיו בקושי אפשר לפגוש יהודים בודדים, עם פנים קודרות, שחוחים מצרות ומפחד. לעומת זאת, בכל צעד ושעל רואים אנשי צבא גרמנים מטיילים בפנים זורחות עם פרזיליין¹⁸ לטביות מגונדרות בשמלות בהירות וכובעים לבנים. הם מסתובבים, מתלוצצים, צוחקים, מפלרטטים.

בחורות לטביות מברכות את החיילים הגרמניים הנכנסים לריגה ב-1/7/1941

אצלי בלב דכדוך ועצב. התיישבתי בחשמלית. אין כאן אף יהודי, כפי שמסתבר – אסור. הגעתי לבניין שלי. לא היה לי מפתח של דירתי: השארתי אותו לאחיותיי. צלצלתי בדלת – איש לא ניגש. הלכתי לחצרן קוזלובסקי, הוא גר באותו בניין. אשתו פתחה לי את הדלת, החצרן לא היה בבית. שאלתי אותה האם היא יודעת משהו על אחיותיי.

“פעם אחרונה שראיתי אותן הייתה זמן קצר לפני שבאו הגרמנים, נדמה לי שיום אחד לפני-כן; היא ענתה. “כשעזבו את הדירה, האחיות שלך רצו להשאיר לי את המפתח, אבל לא לקחתי אותו. יותר מזה אני לא יודעת עליהן.”

“ולא מסרו כלום בשבילי?”

“לא. הן לא אמרו לאן הן נוסעות. אבל אם הן ניסו לברוח לרוסיה,“ הוסיפה גב’ קוזלובסקי בשוויון נפש אחרי הפסקה קצרה, “הן בטח נתפסו ונרצחו; פה קרו דברים נוראיים.”

אלוהים אדירים! המילים שלה צרבו אותי, עיניי חשכו. עמדתי כמו ממוסמרת למקום, לא יכולתי להתאושש. מה לעשות, לאן ללכת? היא הציעה לי להישאר ללון אצלה: יש להם חדר פנוי. נשארתי אצלה.

בבוקר החלטתי לצאת העירה, לפגוש מכרים, ללמוד על המצב הכללי של היהודים. השארתי את המזוודה עם חפצי אצל החצרן, בהסכמתם.

ברגע שחציתי את הרחוב, יצאו מהכניסה לבניין ממול שני שוטרים לטבים חסונים, עם סרטים לבנים-אדומים על הזרוע השמאלית¹⁹ וניגשו אלי. אחד נצמד מימיני ואחד משמאלי, צועק:

“תפסנו ציפור! בואי אתנו!”

¹⁷ פרפקטורה – המשרד הראשי של משטרת ריגה.

¹⁸ ראה הערה 13

¹⁹ אלה הצבעים של הדגל הלטבי הלאומי. בוטלו כסמל לאומי בתקופת השלטון הסובייטי בן השנה, חודשו על-ידי הלטבים עם תחילת הכיבוש הנאצי, אולם תוך זמן קצר בוטלו גם על-ידי הנאצים, שלא רצו להקים לתחייה מזינה לטבית עצמאית, אלא להפוך את האזור הבלטי לחלק מהאימפריה הגרמנית עם התרבות הגרמנית.

"איזו מין ציפור אני? אתם כנראה חושבים אותי בטעות למישהו אחר."

"דברי פחות ולכי!" נבח השוטר השני, ושניהם הובילו אותי לפְּרָפְקָטוּרָה.

בפְּרָפְקָטוּרָה היו הרבה יהודים עצורים – גברים, נשים, צעירים, מבוגרים. בהתחלה ביקשתי מהשוטרים להרשות לי לקפוץ הביתה, כדי לקחת משהו מהדברים הנחוצים: הייתי רק בשמלת קיץ קלה. המילים שלי נפלו על אוזניים ערלות, לא נתנו לצאת אפילו לאימהות שהשאירו תינוקות עם שמרטפיות. נשים בכו, התחננו לתת להם כמה דקות להודיע ליקיריהם, למצוא סידור לילדים, לקחת משהו מהאוכל, מהחפצים, אך שום דבר לא ריכך את לבות האבן של השוטרים: לא מילים, לא דמעות – הם המשיכו להתעלל ביהודים העצורים חסרי הישע.

בפְּרָפְקָטוּרָה סיפרו לי היהודים על מעשים רצחניים וסדיסטיים של הנאצים בימים הראשונים של שלטונם: אלפי גברים ונשים מכל הגילים נעצרו ונכלאו בבית הסוהר המרכזי של ריגה ובבתי סוהר אחרים. איש עדיין לא ידע על גורלם בהמשך²⁰. את האנשים תפסו ברחובות, בעבודה, אך בעיקר בלילה²¹: הוציאו אותם מהמיטות, בלי בגדים, בלי אוכל, בבגדי לינה בלבד. בימים אלה חוסלו משכילים יהודים ידועים: מהנדסים, עורכי דין, רופאים, מנהלי מפעלים וענשי עסקים. ירו בהם לעיני כולם לא הרחק מכאן. עמיתיהם לשעבר הלטביים ברובם הביעו שביעות רצון מהמעשה.

אלפי יהודים, ביניהם ילדים, שנתפסו בבתיים או ברחובות, נקבצו כדי לקבור גופות ולנקות רחובות מהריסות. רבים הוכרחו לבצע עבודות מיותרות וחסרות טעם, רק לסיפוק תאוותם של המענים. בעוברים בעיר, בדרך לעבודות כפייה או לבורות שבהם נורו למוות, טורים של יהודים נחשפו להתעללויות פראיות לא רק מצד שוצמנים²² (או "אנשים עם סרט"²³, כפי שקראו להם) המלווים אותם, אלא גם מצד העוברים-ושבים מהאוכלוסייה המקומית.

עבודות כפייה נמשכו מהזריחה עד החושך, האנשים נאלצו לעבוד בפרך תחת שמש קופחת, בלי אוכל ושתייה. רק חלק קטן מהמגויסים שוחרר הביתה ללילה עם אזהרה חמורה להתייצב בבוקר בפְּרָפְקָטוּרָה כדי להישלח שוב לעבודה. רבים הובאו אחרי העבודה הישר לפְּרָפְקָטוּרָה, שבה הם, סחוטים, נשארו כל הלילה בצפיפות נוראה, באוויר מחניק, בקושי מוצאים להם מקום על רצפת המרתף, כדי עם שחר שוב להתחיל בעבודת הפרך.

מאות יהודים הובאו לפְּרָפְקָטוּרָה בימים הראשונים של הכיבוש רק לצורכי התעללות ואלימות כלפיהם. קשישים דתיים, עם שיער שיבה וזקנים ארוכים, הוכרחו תחת איומי אקדחים להניח תפילין וטליתות, לרקוד ולשיר שירים סובייטיים. בחורות צעירות ונשים, בנוכחות גברים, קרובים, מכרים, הוכרחו להתפשט עירומות ולעיני כולם אולצו לעשות סקס; רבות נאנסו על ידי שוצמנים. נשים אחדות יצאו מדעתן מרוב זוועות. יהודים הוכרחו לרוץ בקצב מטורף מעלה-מטה במדרגות בלי הפסקה, סופגים מכות רצח, עד שהמבוגרים יותר והבריאים פחות התמוטטו ולא קמו.

²⁰ לפי הנתונים הגרמניים הלא מלאים, בבית הסוהר המרכזי של ריגה בשבועיים הראשונים של הכיבוש הנאצי (מ-1 עד 15 ביולי 1941) נכלאו כ-2,400 יהודים; רובם נורו למוות.

²¹ מדובר במה שנקרא "פעולות לילה", שבוצעו אחרי שהנאצים לא הצליחו לארגן בריגה פרעות "ספונטניות" המוניות ביהודים. בעזרת פעולות אלה הושג אפקט טרור, כדי לדכא את רצון היהודים להתנגדות ולהניא את האוכלוסייה המקומית מעזרה אפשרית ליהודים. קבוצות גזלנים בהרכב של 2-3 חמושים פרצו לדירות, קיבצו את הדיירים לחדר אחד, דרשו מהם כסף ודברי ערך, ערכו חיפושים וחיבלו בדירות. בימים הראשונים של יולי לפעולות אלה התלוו גם מעצרים של גברים יהודים. מבחינת המשתתפים בפעולות אלה, המוטיבציה העיקרית הייתה ביזה. מאוחר יותר, חלק מבין משתתפי "פעולות הלילה" התארגנו כנופיות בוחזים, שבחיפוש אחרי רכוש למכירה המשיכו בפריצות לדירות יהודיות עד עצם חיסול הגטו.

²² שוֹצְמָן (מגרמנית: *Schutzmann* – איש הגנה) – שוטר-עזר מקומי בשירות הגרמנים.

²³ "איש עם סרט" – כינוי אחר לשוצמן, לפי הסרט (תחילה לבן-אדום, אחר-כך ירוק) שענד על שרוול יד שמאל.

באכזריות חיייתית עונו היהודים שנלקחו למעצר במטה ארגון הפשיסטים הלטביים "צלב הרעם"²⁴. אנשי "צלב הרעם" היו היוזמים של ליבוי האנטישמיות, רבי-המרצחים בפעולות ההרג ההמוני של האוכלוסייה היהודית ורבי-השודדים של הרכוש היהודי שנותר. למעשה את רוב תכניתם הנפשעת ביחס לאוכלוסייה היהודית ביצעו בעלי-הבית הגרמנים בידי הפשיסטים הלטביים, שעברו באכזריותם ובסדיזם שלהם את אדוניהם ושעלו מעל הציפיות הנועזות ביותר של הנאצים.

אימה אחזה בי כאשר שמעתי בפרפקטורה על הברבריות המפלצתית של הגרמנים ומשרתיהם הלטבים. סיפרו לי שלפני ימים אחדים נורתה אחרי עבודות שדה קבוצה שלמה של נשים יהודיות בתואנה שעבדו רע. האם אני לא במלכודת? אולי הביאו אותנו לכאן פשוט כדי לירות בנו למחרת? מה לעשות? התחלתי לחפש איזו פרצה כדי לברוח מכאן, אך לשווא – כל הדלתות היו נעולות ותחת שמירה.

חלפו עוד כמה שעות של המתנה מתוחה. נפתחה הדלת, נכנס חייל והודיע: 12 נשים ייסעו לעבודות שדה. הוא התחיל לבחור – אני נכללתי ביניהן. בין אלה שנבחרו הייתה אחת כחושה, כפופה, עם שיער שיבה, ממש קשישה. זה נראה לי מפחיד עוד יותר. שמעתי שאת הזקנים, ככלל, לא מובילים לעבודה, אלא הישר לבורות ההריגה.

"איש עם סרט" הוביל אותנו למשאית, שהסיעה אותנו מעבר לנהר דאוגבה²⁵ (Daugava), לתחנת רכבת פרוורים. הגיעה רכבת משא. השוצמן ציווה עלינו לעלות לקרון. נעולות בקרון, הגענו לִיִּלְגָבָה²⁶ (Jelgava). הוציאו אותנו וסידרו בטור. כאן על-יד תחנת הרכבת שוטרים רשמו אותנו על דף. זה היה סימן מעודד ראשון: לא מתכוונים להרוג אותנו כעת. אחרי הרישום ניתנה הפקודה "קדימה!" ויצאנו לדרך ברגל.

תוך כדי הצעידה דרך העיר הבטתי בצדדים: אולי אראה מישהו מהמכרים שלי – היו לי הרבה כאלה בִּילְגָבָה. לצערי, לא ראיתי אף יהודי. הסתכלתי בריכוז בכל הכיוונים מחשש לפספס מישהו: אולי בין העוברים-ושבים אבחין באיזשהו מכר – הרי במרכז העיר חיו הרבה יהודים. בכלל ראינו מעט אזרחים. בעיקר פגשנו אנשי צבא גרמניים ושוטרים. ראינו איך מובילים תחת משמר קבוצה של תושבים מקומיים עצורים. הם לא היו יהודים. כנראה, הואשמו בפעילות קומוניסטית; באותם ימים היה נהוג לראות את היהודים והקומוניסטים (בולשביקים) כאויב אחד. הם נראו רצוצים, בבגדים קרועים ומלוכלכים, עם מבט חלול בעיניים. הם כנראה ידעו לאן מובילים אותם...

צעדנו בדרך מאובקת, רעבות, צמאות ועייפות. אחדות מאיתנו כבר הגיעו לאפיסת כוחות. השמש שקעה מאחורי יער, התחילו דמדומים. עדיין לא ידענו לאן אנחנו הולכות. כבר החשיך. לבסוף, אחרי צעידה של 10 ק"מ, הובילו אותנו לחווה עשירה. כבר הייתה שעה מאוחרת. מהבית יצא לקראתנו בעל הבית – לטבי מבוגר. אחרי שיחה קצרה עם השוצמן שלנו, הוא הראה לנו מקום בעליית הגג של רפת, שהיה מיועד ללינה שלנו.

סחוטות אחרי יום של הליכה, מבוהלות מכל מה שחווינו, התחלנו לטפס מעלה, לעליית הגג. רובנו לא אכלנו כבר יממה, הצמא עינה אותנו, הפחד חנק. מה מצפה לנו? על רצפת עליית הגג הייתה שכבת קש דקה, המכסה קורות עץ עגולות. אין במה להתכסות בלילה. אספנו את הקש לערימה, התכרבלנו יחד ובאפיסת כוחות שקענו בשינה עמוקה.

לפני הזריחה העירה אותנו צעקה רמה:

"קומו, הזמן לצאת לעבודה!"

ירדנו, השומר כבר חיכה לנו והוביל למטבח. סוף-סוף, נתנו לנו לאכול.

²⁴ ראה הערה 9

²⁵ נהר גדול שחוצה את ריגה. רוב העיר והחלק המרכזי שלה נמצאים בגדה הימנית, הצפונית.

²⁶ עיר כ-40 ק"מ דרומית-מערבית לריגה. הוקמה בשם Mitau במאה ה-13 על-ידי מסדר אבירים גרמנים בלטיים.

עבודתנו – עישוב שדה סלק סוכר. השדה כולו התכסה בעשבים שוטים, בקושי רואים ביניהם את עלי הסלק. האדמה חרסיתית וקשה, העשב נעקר בקושי. יהודים – תושבי העיר – אינם רגילים לעבודה כזאת. במהרה הידיים התכסו שריטות מדממות בגלל העשבים הארוכים וחדים. השוצמן בדק כל הזמן האם אנו עובדות מספיק מהר. כל יום הוא סימן חלקה מסוימת בתור מכסה יומית והזהיר אותנו בחומרה, שאם לא נעבוד טוב, יירו בנו. לנו, כמובן, היה ברור שהוא יכול לממש את האיום כל יום, ולכן השתדלנו שלא לעורר תרעומת, עבדנו בחריצות בכוחותינו האחרונים. כשסיימנו את העבודה אצל בעל-בית אחד, הועברנו לחוות שכנות, לבעלי-בית אחרים. העבודה היא אותה עבודה.

יום העבודה נמשך מהזריחה עד החושך. אפילו בזמן האוכל זירזו אותנו לצאת מה שיותר מהר לעבודה. עם שמלה יחידה על הגוף המיוזע, ללא אפשרות להתרחץ ולכבס, התכסינו כינים. אי-אפשר היה להסתרק – אין הפסקות בעבודה, וגם אין מסרק. מזל שעוד נתנו לאכול. לפעמים הלילות היו קרים, ואז, אפילו שאנו נלחצות זו לזו ומתכרבלות, קפאנו מקור ולא יכולנו להירדם. עבודת הפרך כל היום ללא הפסקה תחת שמש קופחת התישה אותנו לחלוטין.

הקשישה שלנו התעלפה פעם אחת בעבודה. סחבנו אותה לעשב עמוק, בצל, כך שהשומר לא יבחין, והיתזנו עליה מים כדי להחזיר אותה להכרה. למחרת בחורה אחת קיבלה מכת שמש עם כאבי ראש איומים, התחילה להקיא – היה נדמה שהיא עומדת למות. בקושי שידלנו את "האיש עם הסרט" שלנו להעביר אותה לצל, כדי להגיש לה עזרה ראשונה, בתנאי, כמובן, שכל האחרות ימלאו את המכסה שלה. ברגע שהתאוששה, שבה לעבוד. גם לי פעם קרה אותו דבר – קיבלתי מכת שמש בעבודה. נהיה לי חושך בעיניים, הראש הסתחרר מכאב בלתי-נסבל, התחיל שטף דם מהאף. חסמתי את האף בסמרטוט רטוב וגם שמתי תחבושות רטובות על הראש, וכך בקושי עצרתי את שטף הדם. החזרתי קצת את הנשימה וחזרתי לעישוב. אסור לשכב, לנוח, אפשר לשלם על כך בחיים. כך עבר יום אחרי יום.

יום בהיר אחד בשדה שבו עבדנו עבר על אופניים איזה שוצמן אחר, חמוש בתת-מקלע. כשראה אותנו – נשים יהודיות - פלט צעקה:

"מאיפה כאן יהודיות? הן יזהמו כל דבר שיגעו בו!" הוא הצביע עם הנשק לכיווננו. "מי כאן האחראי?"

"אני," אמר השומר שלנו, ורץ אליו, מנפנף בדף נייר, "הן מבצעות עבודה מועילה לפי הוראת הפרקטורה של ריגה."

ממורמר וכועס, השוצמן השני פלט כמה קללות והסתלק על אופניו. מאוחר יותר אמרה לנו בעלת-הבית, שלולא היה השומר על-ידנו באותו רגע, ולולא היה לו האישור מהפרקטורה, היה הטיפוס הזה בוודאי קוצר את כולנו שם בשדה.

זמן קצר אחרי המקרה הזה פשטה בין המקומיים שמועה שבכפרים עובדות יהודיות עירוניות. בלי היתר להשמיד אותנו, הפשיסטים המקומיים קיבלו חשק להתעלל בנו. הם היו מתאספים בחבורות גדולות על-יד הרפת שבה ישנו בלילות, יורים באוויר, צוחקים בפראות, מקללים במילים גסות. זה ערער עוד יותר את עצבינו המתוחים ואת בריאותנו הרעועה ממילא.

הייתה בקבוצתנו מורה צעירה – רוחה נפלה לגמר, והיא חזרה וטענה שכאן בכפר ינצלו אותנו בעבודה עד טיפת הכוח האחרונה ואז יחסלו אותנו בשדה. לדבריה, מוטב כבר להתאבד. אני התווכחתי אתה, השתדלתי לעודד אחרות, במיוחד את החלשות, שכנעתי שהעבודה היא ההצלה היחידה בשבילנו, שהיא תעזור לנו לצלוח את הצרה, ואנחנו נחזור הביתה. המורה כעסה עלי, לא דיברה אתי, מאחר שמשכתי לצדי את כל הקבוצה.

חוץ מזה, "נלחמתי" עם בחורה אחת בת 18. היא באופן שיטתי השתמטה מהעבודה, התחפרה בעשב הצפוף והגבוה ושכבה שם כדי שאף אחד לא יראה אותה. זה הרגיז אותי. באותו זמן הזקנה הקטנה שלנו עבדה מעבר לכוחותיה, בלי אפשרות ליישר לרגע את הגב. לא יכולתי לראות את זה. כולם התמרמרו על התנהגות הצעירה, אך אף אחת לא רצתה להתעסק אתה. אני, להיפך, החלטתי להפסיק את זה וביקשתי מהשומר לקבוע מכסה לכל אחת לחוד. הוא הסכים. זה אילץ את הצעירה לעבוד בצורה שווה עם כולן.

מאחר שעבדתי בחריצות, הייתי מסיימת את המכסה שלי מוקדם יותר. בזכות זה יכולתי עוד לעזור לקשישה, ועדיין נשאר לי זמן לגשת, בהסכמת השומר, לנהר, לכבס את השמלה, שהייתה דביקה מלכלוך, זעה וכינים, וללבוש אותה רטובה אך נקייה. כך עבדנו 6 שבועות, עד שעישבנו את כל שדות סלק הסוכר במחוז.

ביום סיום העבודות השובצמן שלנו אמר שיצא צו חדש: כל היהודים חייבים לשאת על החזה ועל הגב טלאי צהוב בצורת מגן דוד. מאחר שלא היה לנו בד צהוב, נאלצנו לגזור את הטלאים מקרטון ולתפור על הבגד. אחדות מאיתנו בכו מהבושה לענוד לראשונה שני תגים צהובים, סמל של "גזע נחות". המורה הצעירה מיד התנפלה עלי: "אמרתי לך שמצפה לנו סוף מר, היה עוד צריך להיקרע לגזרים פה כדי לקבל אחר-כך כדור."

אחרי זמן-מה, השומר הוביל אותנו בטור אל הנהר, שם חיכתה לנו ספינה לא גדולה.

"הנה, תראו," התחילה המורה מחדש, "עכשיו יסיעו אותנו לאמצע הנהר ויטביעו שם!"

"אל תקשיבו לה, על תיכנסו לפניקה, זה לא יקרה," התערבתי אני, "הרי עבדנו טוב, ונשוב הביתה."

אחרי שיחה קצרה עם נווט הספינה, השומר הורה לנו לעלות עליה. ברגע שהתיישבנו, הספינה הפליגה.

"לאן מסייעים אותנו?" שאלו הנשים המבוהלות את השומר. הוא התחמק מתשובה. ישבנו מדוכאות, מצפות כל רגע למשהו נורא. אולם, הספינה הלכה ושטה קדימה, המנוע השמיע רעש חדגוני, ולבסוף ראינו מרחוק את קווי המתאר המוכרים של ריגה. כל-כך שמחנו באותו רגע, כאילו בעיר בכלל לא היו נאצים.

הספינה התקרבה לחוף, והשומר אמר שאנו יכולות ללכת הביתה. קרנו מאושר, התנפלנו זו על זו בנשיקות, אף המורה כמו נולדה מחדש: בכתה משמחה, כמו לא מאמינה עדיין לדברי השובצמן. נפרדנו בלבביות והתפזרנו לבתינו.

הלכתי לביתי בתקווה לפגוש את אחיותיי, למרות ניסיוני הקודם, או לפחות למצוא איזה פתק מהן, לנחש לפי איזה שהם סימנים האם ולאן נסעו. עם מחשבות כאלה ניגשתי לדלת דירתי, אליה היה מוצמד דף נייר, ובו היה כתוב בכתב גרמני גדול: *BESCHLAGHAMT* (מוחרם). זאת אומרת, כל דירתי ורכושי שייכים עכשיו לגרמנים. מה לעשות?

הלכתי לפּרֶפֶקטורה, פניתי לאיזה שובצמן והסברתי לו שהיום הביאו אותנו, קבוצה של נשים יהודיות, מעבודות שדה על-יד יֶלְגָבָה, שעבדנו שם טוב, ושעכשיו אני לא יכולה להיכנס לדירתי. אני רק רוצה לקחת את הדברים הכי הנחוצים: מעיל, כותונת, מגבת; היתר לא מעניין אותי.

הוא הביט עלי, התחיל לדפדף בכל מיני תיקים ובסוף אמר: "כן, את צודקת, עבדתם טוב. חכי כאן קצת. אני צריך להיפטר מהניירת הזו, ואז אלך אתך ואראה במה העניין."

אחרי זמן-מה הוא יצא אתי. השוטר הזה נראה אנושי לעומת אחרים. הוא הציג את עצמו בשם משפחה סוויפֶסְטֶה (*Svipste*), ודיבר אתי בצורה מכובדת. לא התנסיתי בהתנהגות כזאת כבר הרבה זמן והייתי נרגשת.

הבאתי אותו אל דלת דירתי. הוא הסתכל על הפתק *BESCHLAGHAMT* ולחץ על פעמון הדירה בחוזקה וממושכות. נפתחה הדלת, ובפתח הופיעה לטבייה כבת שלושים, לבושה בחליפה שחורה שלי (את החליפה הזו אני שומרת עד היום כמזכרת).

"שלום, פרזיליין...," התחיל השוטר סוויפֶסְטֶה בנימה חקרנית.

"קריסון (Krison)," היא הציגה את עצמה.

"מי שם את הפטק *beschlagamt*?"

"אני."

"באיזו סמכות?"

"כמה קצינים גרמניים הם חברים שלי. הם אמרו שאני יכולה לקבל את המקום הזה. למעשה, אני מעתה המנהלת של כל הבניין."

"למה היו הקצינים הגרמניים כל-כך נדיבים אתך?"

"עשיתי להם כמה טובות."

על פניו של השוטר בצבץ צל של חיוך.

"לקחת את החוק בידיים, פרזילין קריסון. את לא יכולה להשתלט על הרכוש של מישהו אחר בלי אישור בכתב, אפילו אם זה שייך ליהודי. יש לך אישור כזה?"

"לא."

"הנה, החליפה שהיא לובשת עכשיו, גם היא שלי", הוספתי.

היא הסמיקה, הייתה המומה ונבוכה.

"בואי ניכנס ונציץ", אמר השוטר, מזמין אותי פנימה.

מעולם לא ראיתי את דירתי כה מטונפת. בקבוקים ריקים, כוסות, צלחות עם שיירי אוכל. כוויות סיגריות על הספה הטובה שלי ועל רהיטים אחרים. בדלי סיגריות על רצפת הפרקט ועל השטיח הפרסי שלי. נראה שהרבה מסיבות פראיות התקיימו פה.

חדר השינה של שרה אחותי היה מלא קופסאות עם בגדים, פרוות ונעליים. דבר מזה לא היה שייך לי, ואמרתי זאת לשוטר. דברים אלה בוודאי נלקחו מדירות יהודיות אחרות.

ניצוץ קטן של חמדנות צץ בעיניו של השוטר. לרגע שני היריבים הסתכלו זה על זה: סוויפֶסְטָה עם חמדנות וקנאה, קריסון עם פחד ושנאה. הוא ציווה עליה לעזוב את הדירה ולהחזיר לי מיד את החליפה. הוא גם אמר שישלח מישהו לקחת מהדירה את הדברים שאינם שלי. לי הוא הרשה להמשיך לגור בדירה. בכל זאת חששתי להישאר בדירה: מי יודע, מה מנהלת-הבניין הזאת יכולה לעולל לי.

ארזתי בחופזה בתיק נסיעות כמה לבנים, זוג שמלות, מעיל, וכן את החליפה השחורה, שפשטה קריסון, ועזבתי את הדירה בלי להחליף אתה מילה.

מאיפה קיבלה קריסון מפתח לדירה שלי? הלא אשת החצרן קוֹזְלוֹבְסְקִי אמרה לי בביקורי הקודם שהיא לא לקחה מאחיותיי את המפתח שהן הציעו לה. ומה עם המזוודה שהשארתי אצלה? לא עמדתי בפיתוי לצלצל בפעמון הדירה שלהם. גב' קוֹזְלוֹבְסְקִי פתחה את הדלת. כשראתה אותי, פניה החליפו צבעים – קודם החוורו, אח"כ הסמיקו. היא חשבה שרואה רוח רפאים. בעיני השתקפו ההאשמה והזעם שהרגשתי. היא הזיעה.

"באמת, גבירתי, לא הייתה לי נגיעה בזה. בעלי...אמרו לו לעשות את זה...זה החוק. הם אפילו באו ולקחו את המזוודה שלך אחר-כך."

היא שיקרה. ידעתי שהיא משקרת, והיא ידעה שאני יודעת. אבל היא המשיכה:

"אין לנו שום דבר משלך. פרזילין קריסון, הכלבה הזאת, גרה בדירה שלך, היא שמחה להחליף נושא. היא בזה את כל הדירות היהודיות. והמסיבות שהיא עורכת – כל השכנים מתלוננים."

סיפרתי לה על הביקור של השוטר סוויפֶסְטָה. היא ממש פרחה מהתלהבות כששמעה על בזיונה של קריסון.

"תארי לעצמך, כל הרכוש היהודי הטוב מכל הבית נפל לידיה", התמרמרה אשת החצרן, "ואנחנו קיבלנו רק זבל."

"לא מעניין אותי הרכוש", אמרתי.

"טוב, אבל למה שהכול יגיע אליה לבדה?" לא נרגעה גב' קוֹזְלוֹבְסְקִי.

"את זה את צריכה לדעת יותר טוב", עניתי ויצאתי החוצה בטריקת דלת.

לאן ללכת? מי יקבל אותי לגור אצלו? – חשבת. בסוף החלטתי ללכת אל סוניה בוברוב. היא חברה טובה מאוד שלי, בוודאי לא תשיב את פניי ריקם.

סוניה גרה לבד עם בתה. (בעלה ייציק התגייס לצבא האדום). היא באמת שמחה לי מכל הלב, לא התראינו הרבה זמן, הרבה לפני תחילת המלחמה. סיפרתי לה על כל מה שקרה לי, על כל הפחדים והסבל. דבר ראשון, סוניה הכינה לי אמבטיה, ולראשונה בכל התקופה הארוכה הזאת סירקתי את שיערי הארוך. קמתי לתחייה. את כל הלבוש שהיה עלי בכפר היה צריך לזרוק – הוא כבר כמעט נפרם על הגוף ונרקב. אחרי כל מה שנאלצתי לעבור, כשגרת ברפת בפחד מוות יום-יומי וסבלתי מעבודת פרך, אפילו לילה אחד אצל ידידי מכניסי האורחים, על מיטה נקייה, בחמימות, נדמה לי כתענוג בלתי מושג. לא הייתי מבינה את זה לפני המלחמה. אבל התענוג שלי לא ארך הרבה זמן.

*

סוניה סיפרה לי על מה שקרה בריגה בזמן היעדרותי. ראשית כל על אחיה שנעצר בימים הראשונים של הכיבוש הנאצי. היא לא ידעה עליו כלום, יכול להיות שחיסלו אותו בגלל דירתו היפה והעשירה. אשתו עם הילד בן ה-6 הספיקו, כפי הנראה, להתפנות לרוסיה. אימא שלה גרה בחדרון בדירתו של אחיה. את כל יתר הדירה תפסו הגרמנים.

אחר-כך היא סיפרה על האסון שפקד את יהודי ריגה בכללותם. מתברר שכמעט כל בתי הכנסת של ריגה פוצצו ונשרפו בין 4 ל-7 ביולי, כאשר הייתי תקועה בִּרְקֶלְיִי (הגרמנים נכנסו לריגה ול-רְקֶלְיִי באותו יום, 1 ביולי 1941). יתרה מזאת, בתוך בתי הכנסת האלה נשרפו חיים מאות יהודים. רק בבית הכנסת הגדול והמפואר, שנבנה ב-1871, נשרפו כ-400 יהודים, ביניהם הרבה פליטים מליטא שמצאו שם מקלט זמני²⁷. בין הפליטים היו גם הרבה ילדים. בנוסף נחטפו ונזרקו ללהבות בתי הכנסת עוברים-ושבים יהודים מהסביבה. יהודים אחרים אולצו תחת איומי אקדח להוסיף ללהבות דלק, עצים וקש, תוך שמיעת זעקות השבר של הנשרפים. מי שניסה לקפוץ מחלונות הבניינים הובוערים נורה או הוכה למוות. כל זה נעשה בידי הפשיסטים הלטביים מארגון "צלב הרעם", שקיבלו היתר זמני מבעלי-הבית הגרמנים לעשות שפטים ביהודים²⁸.

מזעזע היה גורלם של היהודים בפריפריה הלטבית. הידיעות על ערים ועיירות היו עדיין מקוטעות ואקראיות, אבל כבר נהיה ברור שהאוכלוסייה היהודית שם הושמדה במלואה בהוצאות להורג המוניות, שבוצעו על-ידי פשיסטים מקומיים בברכת בעלי-הבית הנאצים. רק בערים גדולות יחסית מחוץ לריגה נשאר בחיים חלק מסוים של היהודים. כמה מכרים לטבים סיפרו שבכניסה לעיירות מסוימות כבר תלויות כרזות עם כתובת בגרמנית *judenrein* (נקי מיהודים).

מידע על הנעשה במקומות אחרים היה דל. כבר מימיו הראשונים של הכיבוש, בין היהודים והעולם הסובב הוקמה חומה בלתי נראית של ניכור ובידוד. ליהודים היה אסור לעזוב את מקומות מגוריהם, ואילו לטבים, ככלל, התחמקו מקשרים עם יהודים, ועל פי רוב לא סיפרו כלום; אולי רבים מהם התביישו לדבר על מעשי הזוועה של בני עמם. יהודים אחדים שהובאו מעבודות כפייה ממקומות אחרים בלטיביה ידעו מה התרחש בעיירות ובכפרים, אך העדיפו לשתוק – ספק מתוך אי-רצון להפיץ ידיעות קודרות, שריגה עצמה מלאה בהם, ספק עקב אי-רצון לעורר בהלה וחרדה.

למרות עייפות היתר שלי, לא יכולתי להירדם. כל מה ששמעתי נראה לי סיוט – לי, שהספיקה לעבור כל-כך הרבה. למה עוד אפשר היה לצפות? למה רצחו את כל היהודים בפרובינציה, ואילו בריגה חיסלו רק חלק? מה יתרון היהודים הריגאים לעומת אחיהם במקומות אחרים? אולי אלה האחרונים נפלו קורבן לאותו גל פרעות שפקד גם כמה אלפים מיהודי ריגה בימים הראשונים של יולי, והוא בא לסיימו? או... מפחיד לחשוב! האומנם גם לנו מצפה אותו גורל נורא? האמנם אין מוצא, אין ישועה?...

²⁷ ליטא טופחה לבריה"מ באותו זמן ובאותו אופן. מאחר שהיה לה גבול משותף עם גרמניה, הגרמנים פלשו לשטחה כבר ב-22 ביוני 1941. יהודי ליטא שרצו לברוח פנו בחלקם מזרחה, לבלרוס (רוסיה לבנה), ובחלקם צפונה, ללטיביה, שטרם נכבשו באותם ימים. מכאן הנוכחות שלהם במתחם בית הכנסת הגדול בריגה.

²⁸ כדי שההשתוללות של הפשיסטים המקומיים לא תצא מהשליטה של ממשל הכיבוש הנאצי, הפרעות הופסקו לפי פקודת הממשל באמצע יולי. במקומם באה מאוחר יותר תוכנית ההשמדה "המסודרת" של הנאצים.

מפת חלק של לטביה הכולל את הישובים שהוזכרו לעיל

בתחילת אוגוסט באופק הקודר של יהודי ריגה בצבצה קרן אור של תקווה. מבית הסוהר המרכזי שוחררו כמה עשרות רופאים ובעלי מלאכה שנעצרו מיד עם בוא הגרמנים. רצינו להאמין שגם אלפי עצירים אחרים עדיין חיים וישובו הביתה. אולם, סיפוריהם של המעטים ששוחררו מהכלא לא הותירו מקום לתקווה. קבוצות גדולות של עצורים הוסעו לאן שהוא מבית הסוהר המרכזי בזרם בלתי פוסק במשך ימים רבים, ואיש לא חזר. את מה שעלה בגורלם גילו מאוחר יותר תושבים מקומיים של שכונת ביקְּניֶאָקִי²⁹ (Bikernieki), שסיפרו שבמשך כל חודש יולי חלפו על-פניהם משאיות עם אנשים, ומהיער הסמוך נשמעו קולות ירי. המשאיות חזרו ריקות. אחרי זה לאיש לא היה ספק שדווקא שם, ביער ביקְּניֶאָקִי, פשיסטים רצחו את האנשים האלה.

לא הבנו מה היה פשר השחרור של קבוצת חייטים, סנדלרים ובעלי מלאכה אחרים? אולי הם היו דרושים לגרמנים בשביל בתי-המלאכה הצבאיים, אבל מדוע שחררו רופאים? הלא לרופאים יהודים אסור לטפל ב"ארים", כשם שלרופאים "אריים" אסור לטפל ביהודים. העלינו כל מיני השערות. שמענו שהגרמנים התירו לארגן במיוחד בשביל היהודים מרפאה קטנה הרחק ברחוב מוסקבה. כנראה, הם חששו מהתפרצות מגפות בקרב האוכלוסייה היהודים, שאין לה גישה לבתי חולים ומרפאות – מגפות שעלולות להתפשט אחר-כך גם לאוכלוסייה ה"ארית". אולי בשביל העבודה במרפאה זו שיחררו הנאצים מהכלא כמה רופאים?

את כל פעולותיהם לבידוד היהודים מהעולם ה"ארי" ביצעו הגרמנים דרך מה שנקרא "יודנראט"³⁰, שכביכול נועד לניהול עצמי. חברי יודנראט אחדים ניסו לעשות משהו להקלת גורלם של היהודים הנתונים לטרור, פנו לגורמי השלטון הנאצי. אולם התברר במהרה שכל רעיון היודנראט הייתה אחיזת עיניים שנועדה להשלות את הקורבנות ולהקל את ארגון חיסולם המתוכנן.

*

למחרת הלינה אצל חברתי סוניה בֹּבְרוּב החלטתי שוב לגשת לדירתי. בדרך ראיתי יהודים. כולם עם מגני דוד צהובים על החזה ועל הגב. היה לי מוזר לראות הולכי רגל צועדים על הכביש ונמנעים ממדרכות³¹. אני כהרגלי הלכתי על מדרכה. יהודי מבוגר עצר אותי והסביר לי בצורה אבהית: "את, כנראה, חדשה כאן ועוד לא יודעת שלנו, היהודים, כבר מזמן אסור להשתמש במדרכה תחת איום עונש חמור. תיזהרי, מישהו יכול לשים לב ולהלשין".

ירדתי מהמדרכה, מתבוננת במתרחש. יהודים צועדים על הכביש, ליתר דיוק, בשוליים, בצמוד למדרכה, כדי שלא להידרס על-ידי מכוניות ולא לקבל בעיטות מפרסות סוסים. בעיני ה"ארים" השפלה כזאת צריכה לשמש המחשה של הפיכת "הגזע הנחות" לבהמות "באירופה החדשה". כמו טור מתארך של אווזים, מסומנים בטלאים צהובים, הנראים כמו עלי שלכת דבוקים, היהודים צועדים לחוד. כשראיתי לראשונה את הצעידה האווזית הזאת, חייכתי נגד רצוני, אף על פי שמצבנו היה די טרגי.

²⁹ שכונה ויער בפאתי ריגה הצפוניים. ביער ביקְּניֶאָקִי כבר ביולי 1941 נורו למוות כמה קבוצות יהודים בידי עוזריהם הלטביים של הנאצים. בסך-הכול נורו שם כמה אלפי יהודים מקומיים ויהודים שהובאו מארצות אירופה אחרות, וגם פעילים סובייטיים, אנטי-פשיסטים ושבוים מהצבא האדום. לפי אומדנים של היסטוריונים מודרניים, מספר היהודים המקומיים והזרים שנרצחו ונקברו שם נע סביב 20 אלף, ומספר הקורבנות מכל הקטגוריות – סביב 35,000. בשנת 2001 נפתח ביער ביקְּניֶאָקִי אתר הנצחה.

³⁰ *Judenrat* (המועצה היהודית) – מילה גרמנית המתארת את ארגון הניהול העצמי של היהודים ביישובים מסוימים, שהורכב מיהודים שמונו ע"י שלטון הכיבוש הנאצי ושהיה אחראי על ביצוע הפקודות הנוגעות ליהודים.

³¹ אחת ההגבלות שהוטלו על היהודים ע"י המשטר הנאצי היה איסור ללכת על מדרכות ולהשתמש בתחבורה ציבורית.

ניגשתי לדלת דירת. הקשבת. שקט. צלצלתי. יצאה מנהלת הבניין, פרוילין קריסון. לפי פקודתו של השוטר סוויפֶסְטָה מאתמול, היא מסרה לי באי-רצון את המפתח והסתלקה. התחלתי לעיין בחפצים, מנסה להבין מה יכול היה לקרות לאחיותיי. אבל החקירה לא הביאה לי נחמה. להיפך, בחדרים היו פזורים חפצים כאלה, שלדעתי, אחיותיי היו חייבות לקחת אתן לדרך. בחדרי שרר אי-סדר מוחלט, כל פינה הייתה מלאה בכל מיני זבל, בכל מקום היה סירחון ולכלוך. הדברים הכי טובים נבזזו.

מפחיד היה להישאר פה לאורך זמן. הרהרתי, אל מי ממכריי הטובים הלטבים לגשת ולהציע את "ירושתי". בחרתי בגב' מְז'וליס (Mežulis) – היא הייתה מכרה טובה שלי, לקוחה מלפני המלחמה. הלכתי לשם. החלפנו ברכות שלום בחמימות, וסיפרתי לה על חוויותיי הקשות. הצעתי לה לגשת ולקחת מקריסון פריטי תפירה אחדים וחתיכות בד שלי באמתלה שהיא לקוחה שלי, שבעקבות סגירת העסק שלי באה לקחת את החומרים השייכים לה. אחרי שלמדה בעל-פה את הסימנים של כל פריט ואת הצבעים והסוגים של הבדים, מְז'וליס הלכה למנהלת הבניין ואכן קיבלה את כל מה שביקשה.

כעבור כמה ימים שוב הלכתי לדירת. קודם לכן צלצלתי בדלת של שכנתי לְמֶבֶרְט (Lambert), שגרה בדירה ממול. כשראתה אותי, התרגשה מאוד וסיפרה שבלילה שעבר היה רעש איום – חיפשו אותי. בדלת שלי הלמו כל-כך בחוזקה, שכולם התעוררו, וגם היא הציצה לחדר מדרגות לראות מה קורה. לדלת ניסו להתפרץ שני גברים במדי "צלב הרעם"³². כשראו אישה מבוהלת, צעקו שתעוץ מיד מהעיניים, אחרת יירו בה. בבוקר התברר שאלה היו אחים של פרוילין קריסון. הם באו לעצור אותי בתור קומוניסטית. קריסון עצמה באה אחר-כך והתפארה בפני הדיירים ב"יחוס הגבוה" שלה וכן ב"מעשים הנפלאים" של אחיה תחת השלטון החדש.

"מזלך", סיימה השכנה באהדה, "שלא ישנת אצלך בדירה: החיות האלה לא היו משאירות אותך בחיים!"

ברור לי, שאני לא צריכה עוד להופיע כאן.

*

הייתי צריכה בדחיפות למצוא לי עבודה. לפי צו חדש, כל היהודים הכשירים לעבודה היו חייבים לעבוד. סוניה בּוֹבְרוֹב סידרה לי עבודת עוזרת-בית אצל קצין גרמני, שהתאכסן יחד עם משרתו הצבאי בדירת אחיה. אחיה נאסר ונורה למוות בימי הכיבוש הראשונים, אך אשתו עם הילד הספיקו לברוח לרוסיה. לפיכך, מכל המשפחה בדירת אחיה של סוניה נשארה רק האם הקשישה, שבסוף עברה לגור אצל סוניה.

הייתי חייבת לנקות את החדרים של הקצין, לכבס ולבצע את יתר התפקידים של עוזרת-בית. בתחילה היה לי לא קל, עד שאני, סוף-סוף, התרגלתי לקפדנות של הגרמני ולהרגליו. המשרת הצבאי לימד אותי לעשות הכול לפי הכללים הגרמניים. כמו כל היהודים, לא קיבלתי לא תשלום ולא אוכל תמורת העבודה. ובכל זאת, ב"משרה" שלי יכלו לקנא רבים שעבדו, למשל, בפינוי הריסות תחת כיפת השמיים וסחבו על גבם אבנים, וכן יהודים רבים שנשלחו לכל מיני מוסדות צבאיים גרמניים וגם לא קיבלו פרוטה על עבודת הפרך שלהם.

יום אחד חזרתי הביתה מהעבודה. לקראתי בא נער בתלבושת בית ספר. כשהגיע עד אלי, הוא פתאום זינק לעברי ובעט בי בזעם בכל הכוח בבטן, כך שנפלתי ארצה, משתטחת על הכביש. פרצתי בבכי, אך יותר מכאב נפשי מאשר מכאב גופני. בקרן רחוב עמד שוצמן. קמתי וניגשתי אליו להתלונן על הנער.

"מי זה היה: יהודי או לא?" שאל, כאילו מוכן לבוא להגנתי.

"יהיה מי שיהיה, הרי זה בריון. תראה, הנה הוא עוד עומד שם, נדמה לי שהוא לטבי", המשכתי להתמרמר.

³² ראה הערה 9

בתגובה הוא גיחך ואמר בזחיחות דעת: "הוא יכול היה לעשות לך מה שמתחשק לו – לירוק לך בפרצוף, לחנוק – כל מה שבא לו, זאת זכותו. הוא בעל הבית כאן."

אני מרגישה פחד: כאלה מסוגלים לכל דבר.

*

הקצין שלי חי חיי הנאה ושמחה. כל יום באות אליו בחורות לטביות. הם מסתגרים ומתהוללים יומם ולילה. בוקר אחד, כשבאתי לעבוד שם, נתקלתי בכמה בחורות שכל-כך טינפו את השירותים שפשוט אי-אפשר היה להיכנס לשם. כשראו אותי, הן צווחו בשמחה לאיד, ואחת מהן, לפני שטרקה את הדלת, פלטה בחוצפה:

"נו, יהודונת! לכי סדרי הכול בשירותים, שיהיה נקי, מחכה לך עבודה!" והבחורות צהלו בלעג. עלה לי בהרבה מאמץ נפשי וגופני לנקות את השירותים, כך שלא יישארו עקבות וסירחון.

יום אחד הקצין הגיע מודאג, וכאילו נגד רצונו, אמר שאצטרך לעזוב אותו: יצא צו חדש – לפטר יהודים העובדים עבודה פרטית אצל "ארים". הוא התהלך הלך ושוב בחדר, מהרהר בקול:

"חבל, חבל, את אישה חרוצה מאוד. תקשיבי, אולי את לא לגמרי יהודייה? אולי יש לך אפילו קצת דם ארי? אז הייתי יכול להשיג אישור שישאירו אותך אצלי, הייתי אומר שאת המאהבת שלי. מה דעתך? הרי את אישה יפה, לא?"

"לא, לא! מה אתך?" נדתי בראשי. "אני יהודייה טהורה."

"חבל, חבל מאוד, אז נצטרך להיפרד," חזר הוא כמה פעמים בעצב.

כך איבדתי מקום עבודה ויחד אתו, באופן אוטומטי, את *ausweis* (בגרמנית: תעודה) – אישור כניסה לעיר. כעבור כמה ימים נודע לי שזה היה קשור להוראה חדשה על חובת המעבר של כל היהודים לגטו³³ בשכונה נידחת בשם פרורר מוסקבה³⁴. אף אחד לא ידע אז עדיין את משמעות המילה "גטו". היא נשמעה כמשהו מופשט, אבל הייתה בפי כולם. את מי שלא פגשת, רק שמעת: "צריך לעבור לגטו", "איך נחיה בגטו" – הכול ברוח זו.

סוניה בוברוב ואני החלטנו להיות ביחד גם להבא. הלכנו לראות את הגטו, למצוא לנו מקום מגורים.

עבור הגטו גודרו בתיל דוקרני כמה רבעים קטנים בשכונה. האזור הזה הוא הכי עני ומוזנח בעיר. גם קודם התגוררו פה הרבה יהודים עניים, אבל בעיקר גרו פה פועלים ובעלי מלאכה רוסים. תנאי המגורים כאן גרועים בהרבה מאלה שבאזורים אחרים של ריגה. בבתים רבים אין מים זורמים, אין ביוב, אין חשמל, שלא לדבר על גז או חימום מרכזי. הבתים כאן ישנים, נמוכים, רבים עשויים מעץ ורעועים.

מאחר שעל גויים נאסר לגור בשכנות עם יהודים, הם כנראה כולם יועברו מהגטו המגודר לדירות שיתפנו מהיהודים בחלק ה"ארי" של העיר³⁵. כמובן, ימצאו גם כאלה שלא ירצו לעזוב את מקומות המגורים שהורגלו בהם – בית פרטי עם גינה – ולהתחלף עם מישהו. מכל מקום, אף אחד מהם לא יפסיד, להיפך, רובם ירוויחו מהמעבר למרכז, לדירות יהודיות עשירות, עם ריהוט, נוחיות, עם כל הרכוש שנצבר שנים. האם יוכלו יהודים להעביר את כל רכושם לגטו הצפוף עם 30,000 איש על כמה רבעים? בגטו מגיע לכל נפש 4 מ"ר, לא יותר.

³³ הצו על הקמת גטו בריגה פורסם ב-23 באוגוסט 1941 (חודשיים אחרי הפלישה הגרמנית לבריה"מ). היהודים היו חייבים לעבור לשם עד 25 באוקטובר 1941.

³⁴ השכונה, הנמצאת בדרום-מזרח העיר, נקראת בגרמנית *Moskauer Vorstadt* (פרורר מוסקבה). זהו שם היסטורי, שנשאר הרבה אחרי שהשכונה נכללה בגבולות העיר. בשכונה היה רוב רוסי במשך מאות שנים.

³⁵ לפינני הרבעים שנועדו לגטו היה צורך להעביר למקומות אחרים כ-7,000 לא-יהודים.

הלכנו ברחובות בהם יהיה הגטו, מתבוננות בכל פינה. העיתון "Tēvija"³⁶ תיאר את גטו וארשה, הקיים כבר שנתיים, כגן עדן של ממש בשביל היהודים: יש שם הכול, אפילו בתי קפה ותיאטרות. כשראינו מה קורה מסביב, איך עוברות לכאן ומצטופפות משפחות מוכות גורל, עם אלמנות ויתומים, הבנו שכל התיאורים הללו הם פשוט לעג לרש.

סוניה מודאגת מאוד: יש לה אימא זקנה, בת – איך יחיו בגטו. אצלי גם חרדה בלב, אלף שאלות מטרידות אותי, אבל אני משתדלת להרגיע את חברתי, אומרת לה שבהדרגה נסתדר פה, נחיה כמו אלפי אחרים, נעזור זו לזו, נעבוד ונקווה לטוב...

בגטו מצאנו לבסוף דירה ברחוב לוֹדְזַאס (Ludzas iela)³⁷ מס' 37, ואחרי כמה ימים עברנו לשם. לפני-כן הצלחתי לעשות גיחה אחרונה לדירה שלי. למזלי, קריסון לא הייתה בבניין. לקחתי כמה שמיכות, לבנים ובגדים. אמרתי לשכנתי הטובה לִמְבָרְט לקחת מהדירה רהיטים ודברים אחרים כרצונה, כל עוד קריסון לא נמצאת. נתתי גם כמה דברים לחצרן.

הדירה בגטו הייתה מלוכלכת ביותר. הקירות לא נצבעו מאז נבנה הבניין. רצפת העץ הייתה שחוקה מאוד ומזוהמת. עכברים, מקקים, עכבישים, פרעושים ופשפשים – כולם היו בסביבה. סוניה ואני עבדנו כמה ימים בניקוי ובחיסול השרצים. הבית הריח מנפט וסבון בהם השתמשנו. איך שהוא הבאנו את הדירה למצב ביתי יותר.

היו לנו שתי מיטות. אמה של סוניה ישנה באחת, סוניה ואני בשנייה, וְנִדְיָנְקָה, הילדה הקטנה של סוניה, על ספה בסלון. בהדרגה העניינים נכנסו לשגרה. בילינו ימים בעמידה בתור לחנות הגטו לצורך קניית מזון טרי. יותר זמן הוקדש לקניות של שימורים, מזון מעושן או מיובש באמצעות "ארים" ידודתיים. כמובן, שילמנו פי שניים כדי לפצות על הסיכון שהם לקחו. החזקנו את מצרכי המזון במחבואים וסדקים שונים בדירה. זה נעשה כדי לשמור אותם משכנים סקרנים וצרי עין, אך עוד יותר משוצמנים, שיכלו להחרים כל דבר שהתחשק להם במקרה של ביקור פתע.

אנשים התחילו לטמון דברי כסף, תכשיטים ומזומנים בלילות. זה נעשה בתחום רב. נחפרה מחילה אלכסונית עמוקה, כך שהמסתור היה ממש מתחת לשיח או עץ צעיר. הפריטים הושמו בשק פשתן, שהוכנס לקופסת פח ואז נאטם בשעווה. החור כוסה אחר-כך ביסודיות בפיסת אדמה עם דשא, כך ששום עקבות חפירה לא נותרו. רק הבעלים יכול היה לחשוף את רכושו, ומעטים מאוד עשו זאת. קרקע הגטו הפכה תוך זמן קצר למכרה אמיתי של מתכות יקרות ואבני חן.

כל יום צפיתי דרך חלון הסלון בטורים ארוכים של גברים ונשים שחלפו בדרך לעבודה. אלה היו גדודי עבודה, שהובלו בליווי אזרחים לטבים ואנשי צבא גרמנים לעבודות שונות בעיר. אנחנו עדיין לא נרשמנו לעבודות ודחינו את זה ככל האפשר. ממילא לא שילמו על העבודה ולא נתנו אוכל.

ב-24 באוקטובר 1941 הגטו נותק לחלוטין מהעולם החיצון בעזרת גדר כפולה וגבוהה של תיל דוקרני. גם שער הכניסה הראשי נסגר ועל-ידו הוצב מבנה המשמר. מאותו יום תנועה חופשית מהצד ה"ארי" לגטו ובחזרה נאסרה תחת איום עונש מוות.

לעתים קרובות הופיעו בגטו בלילות אנשי אס-אס שיכורים בליווי אנשי "צלב הרעם" והשתוללו. אוי למי שנקרה בדרכם. גרמנים ופשיסטים לטביים היכו עוברים-ושבים בלי רחמים, הטילו בהם מומים, ולפעמים סתם ירו למוות. לפעמים הם פרצו לבתים, בזזו, התעללו ובסוף לקחו אתם מישהו, שלא שב עוד לעולם.

השומרים בשער בדקו בקפדנות גם את טורי היהודים החוזרים מעבודה. אם גילו אצל מישהו מצרכים, החרים אותם, ועל הנתפס הנחיתו מטר מכות של אלות. רבים הוכו כך עד מוות, רבים אחרים נורו. המצב עם המצרכים נעשה יותר ויותר רע, למכולת סיפקו רק מעט ירקות רקובים. אנשים החזיקו מעמד בעיקר על המלאי שהצליחו להביא אתם לגטו, אבל בבתיים רבים כבר

³⁶ (בלטבית: "מולדת") עיתון יומי שיצא לאור בלטבית מטעם הכיבוש הנאצי

³⁷ הרחוב המרכזי בגטו

התחיל רעב. החורף של 1941 היה, כמו להכעיס, מוקדם וקר. היה מחסור בעצי הסקה, כך שלרעב היה צפוי להתווסף גם הקור. "איך נחיה הלאה?" – השאלה הציקה לכולם. אולם הנאצים במהרה "פטררו" את הגטו מדאגות כאלה.

הגדר של גטו ריגה. שלט בגרמנית ובלטבית: "מי שיטפס על הגדר או ינסה ליצור קשר דרך הגדר עם תושבי הגטו יירה בלי אזהרה"

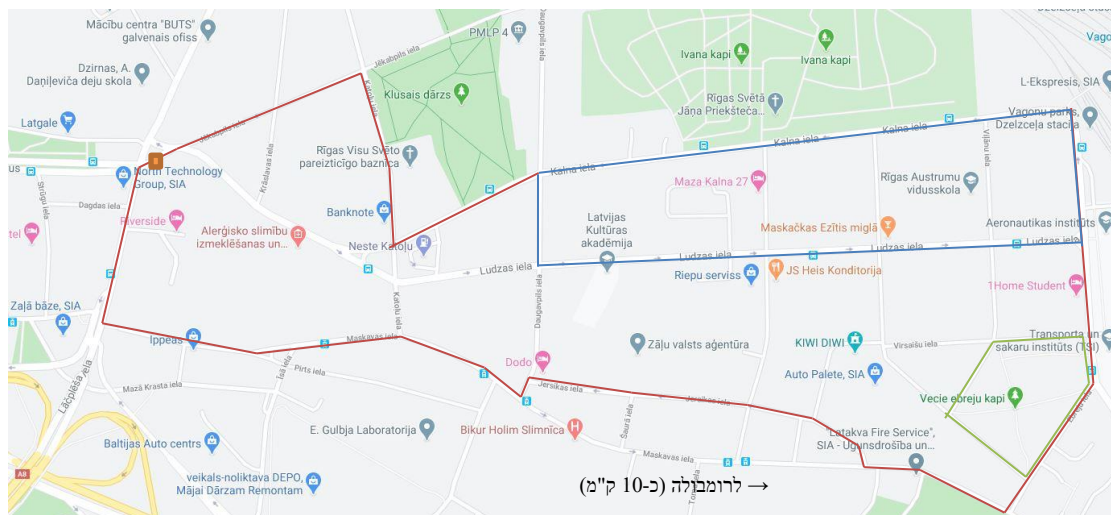

יהודים בגטו ריגה

5. האקציה³⁸ הראשונה

ב-28 בנובמבר הוציא הממשל הגרמני פקודה על פינוי הגטו: נשים עם ילדים, אנשים מבוגרים ונכים יועברו למחנה מיוחד, הגברים הכשירים לעבודה יישארו במקום שיוקצה להם בגטו במיוחד וינוצלו בעבודות בעיר. בו בזמן נמסר שהמפונים חייבים מיד להתכונן לדרך ושמותר לקחת לדרך לא יותר מ-25 ק"ג של חפצים ומצרכים לנפש³⁹. הפקודה יצרה בגטו בהלה ותוהו-ובוהו. לאן יכולים להסיע כל-כך הרבה אנשים בעיצומו של חורף וכמעט בלי חפצים? איך האנשים האלה יעמדו בקשיי הדרך, לא ידוע לאן, ועוד בלי אבות או בנים בוגרים – גברים בריאים? אבל לא היה זמן לחשוב: למחרת (29 בנובמבר) היו צריכים להיות מוכנים לעזוב את הגטו ולצאת לדרך, לאיזשהו מחנה – זאת הפקודה.

כל הגטו התחיל בקדחתנות להכין צרורות, תרמילים, לבחור ולסדר את הדברים הנחוצים ביותר, המצרכים. אנשים מדדו תרמילי גב, התאמנו בהליכה אתם, העריכו לפי כוחותיהם את משקלם המרבי של החפצים לדרך. מצבן של אימהות עם פעוטות על הידיים היה טרגי במיוחד. הגטו חווה לילה נורא בין יום שישי 28 בנובמבר לשבת, לילה אחרון לפני הפרידה עם יקירים וקרובים – אבות, בנים, אחים. אנשים חשו שזה כבר לתמיד.

מפת הגטו (על גבי המפה העשווית של ריגה): קו אדום – גבול "הגטו הגדול", קו כחול – גבול "הגטו הקטן", קו ירוק – גבול בית העלמין היהודי הישן, ריבוע חום – שער הכניסה ועמדת המשמר.

הגברים הכשירים לעבודה, הנשארים בגטו, היו חייבים להתארגן בבוקר בטורים במקום שנקבע להם. הטור עמד כמה שעות עד שבאחת בצהריים הגיעה פקודה: תוך חצי-שעה על הגברים לעבור ל-"kasernierungslager"⁴⁰ – אזור קטן בתוך הגטו שגודר במיוחד בגדר תיל ונקרא אחר-כך "הגטו הקטן" (ראה מפה). אין לתאר את הבלבול והאימה שאחזו באנשים אחרי כל הודעה חדשה של השוצמנים. כמו מטורפים, הגברים רצו אל משפחותיהם להיפרד עוד ועוד פעם, לתפוס משהו מהחפצים, מהמצרכים, למסור איזה מסר אחרון ליקריהם.

³⁸ אקציה (מגרמנית: *Aktion* – מבצע) היא כינוי של סדרת פעולות אלימות של הכוחות הנאציים באזורים המאוכלסים על-ידי יהודים.

³⁹ לפי הזיכרונות של עדים אחרים – 20 ק"ג.

⁴⁰ בגרמנית: מחנה של קסרקטינים (סוג של מחנה עבודה אצל הנאצים).

לאור הניסיון של ימי הכיבוש הראשונים, רובם חשבו שדווקא להם, לגברים הכשירים, צפוי חיסול, ולכן בכל דרך ניסו להעביר את הבנים הצעירים, האחים הקטנים בחזרה ל"גטו הגדול", מבלי לדעת שדווקא שם מצפה להם כליה.

אצלנו בדירה גם כולן ארזו, התייעצו, חשבו מה מתוך החפצים דרוש יותר לדרך. היינו מאוד נסערות, אך ניסינו לחשוב בהיגיון: אם מעבירים אותנו למקום שבו נחיה, הרי ממילא לא נוכל לסחוב אתנו את כל הדרוש, ואם...אז לא נצטרך לכלום. החלטנו לקחת את הנחוץ ביותר – ללבוש מה שיותר בגדים חמים ולקחת צידה לדרך; כל היתר – ליד הגורל.

בכל הבתים שררו מהומה ואווירה קדחתנית. אנשים התרוצצו אנה ואנה, מתלבטים מה לעשות עם דברי ערך – האם לקחת אותם או להחביא. אחדים תפרו תכשיטים לתוך בגדי ילדים; אחרים, להבדיל, תרו אחרי מקומות מחבוא בתוך קירות, תחת רצפות, או עמלו בחצרות, בגני ירק, קוברים בחיפזון את דברי הערך באדמה ויוצרים בכך מאות מטמונים, שאינם שייכים עוד לאף אחד.

הערב מתקרב. האווירה מתלהטת. טורים של שוצמנים חמושים מציפים בצעידה מאורגנת את הגטו. שיכורים⁴¹, עם פרצופים מעוותים, הרוצחים מביטים בסלידה על עוברים ושבים מקריים, כמו מתקשים לחכות למתן אות לשחיטה. יריות בודדות נשמעות מכל עבר בגטו; עם רדת החשיכה הירי נעשה תכוף יותר.

בשעה 7 בערב פרצו לביתנו כמה שוצמנים והתחילו לצעוק שכולם ייצאו לרחוב ויסתדרו בטור בשורות של חמישה. מפוחדות עד מוות, תפסנו את תרמילי הגב המוכנים והחבילות ורצנו החוצה. רחוב לודזאס⁴², שבו התגוררנו, כבר היה מלא בני אדם. התמזגנו עם הטור האינסופי.

היה כפור חודר עצמות, אי-שם לא הרחק נשמע ירי בלתי-פוסק. אחרי עמידה של שעתיים, קפאנו מקור. השוצמנים נעלמו, הם הסתלקו לאן שהוא – כנראה, לגרש אנשים מבתיים ברבעים אחרים של הגטו.

חמקנו בשקט הביתה. בעקבותינו נכנסו לדירה שלנו להתחמם אנשים אחרים. נהיה כל-כך צפוף, שאי-אפשר היה לעבור או להתיישב. אנשים פשוט התגודדו בצפיפות ובחמימות, מתמקמים איכשהו על-יד קירות וחלונות, בלי להוריד בגדים חמים או תרמילי גב, מחכים כל דקה לפקודה לצאת לדרך.

ההמתנה נמשכת לאין קץ. הילדים נרדמים מעייפות, גם אחדים מהמבוגרים מתנמנמים, בהדרגה השינה מתגברת על כולם. בשעה 7 בבוקר, עדיין בחושך, שוב נשמעו צרחות השוטרים הלטיביים: "מיד לצאת החוצה!"

המומים, מבוהלים, הלומי שינה, רצנו שוב החוצה בחיפזון נורא והסתדרנו בשורות. אולם במהרה הופיעו כמה שוצמנים והודיעו שהיום ילכו רק אלה הגרים ברחובות מהגבול המערבי של "הגטו הגדול" עד הגבול המערבי של "הגטו הקטן" והמשכו⁴³. כל היתר יכולים להתפזר לבתיים. רצנו בחזרה, מאושרות שנוכל לפחות עוד קצת לחיות בבית, להתאושש מהלילה הנורא. אחרי הורדת התרמיל מהגב, כל אחת רצתה להתפשט מהר ולשכב לנוח.

אני עומדת ליד החלון ומסתכלת על מה שקורה ברחוב. מתחיל להאיר. אני רואה איך בזרם בלתי פוסק נעים טורים של אנשים, מלווים בשוצמנים חמושים. הולכים זקנים וצעירים, נשים עם ילדים על הידיים ונכים הנתמכים על-ידי הצועדים על ידם. אך פתאום אני שומעת צרור וישר לפני החלון אני רואה משהו איום: איש אס-אס גרמני יורה בתת-מקלע מטווח אפס בשורות ההולכים, ואנשים שנקצרו בכדורים נופלים על הכביש. בטור נוצר בלבול, ההמון לוחץ מאחור, אנשים מנסים לרוץ ולחמוק מהגרמני המשתולל, רומסים את הנופלים. רבים כבר זרקו את צרורותיהם

⁴¹ לפי עדויות, הם השתכרו בכוונה, כדי להקהות את חושיהם בזמן השתתפות בטבח המוני.

⁴² ראה הערה 37.

⁴³ ראה את מפת הגטו בעמ' 29.

הכבדים כדי שלא לפגור. ובינתיים השוצמנים צורחים בלי הפסקה: "יותר מהר, יותר מהר!" – ומצליפים בשוטים באלה שמפגרים.

זעקתי בקול גדול: "גשו לחלון, תראו איזו זוועה! הנה יורים ביהודים!"

אבל כולן כל-כך מבוהלות, שלא מעיזות לזוז מהמקום וצועקות לי שאסתלק מהחלון, אחרת יפתחו באש גם אל החלון שלנו. אני מתעקשת לא לסגת, עומדת כמו ממוסמרת אל המקום, כאילו כוח בלתי ידוע חוזר ואומר לי: "את צריכה לראות את כל זה!". ואיך אפשר שלא להסתכל על זה, כאשר במרחק שתי פסיעות מהחלון מתרחשת טרגדיה של העם שלנו?!

ואנשים הולכים והולכים בלי סוף, הירי לא משתקק, וכל הזמן אחד נופל פה, אחד שם. רק בסביבות צהריים פסקה סוף-סוף התהלוכה הזאת, ואז התגלתה כל הזוועה: אין-ספור גופות מגואלות בדם, בעיקר של אנשים מבוגרים, שכבו לאורך כל הרחוב, וביניהם התפשטו נחלי דם בזרמים רחבים.

*

אחרי כמה שעות, הגרמנים ציוו על יהודים שנשארו בגטו לנקות את הרחוב ולשאת את ההרוגים לבית העלמין היהודי הישן, שהיה בקצה המזרחי של הגטו, ושם לקבור אותם בקבר אחד משותף. באותה פעם נורו למוות בתוך הטורים ובבתים כ-800 בני אדם, רובם זקנים, חולים, נכים, נשים בהריון – כל אלה שלא יכלו לקום מהמיטה או לעמוד בקצב הצעידה הבלתי-אנושי. אבל לאן שילחו את כל היתר?

אף אחד לא יכול היה לומר דבר לעניין, אבל כל אחד העלה השערות. נפוצו שמועות, שהובילו אותם לאיזה מחנה באזור סַלְסְפִילְס (Salaspils)⁴⁴. אנשים האמינו, כי רצו מאוד להאמין בזה. אפילו אחרי הזוועות שראו וחוו, לא רצו להאמין שהנאצים יכלו להשמיד כל-כך הרבה בני אדם בבת אחת. הנשארם בגטו עדיין חשבו בתמימות שהעיקר – להתחמק מגורלם האומלל של חלשים, חולים, קשישים, לא לחטוף כדור בגלל שאתה לא יכול ללכת מהר. השתדלו להתכונן יותר טוב לדרך, לארוז בחבילות רק את החיוני ביותר, להיות בלי משקל, התאמנו בהליכה מהירה.

למחרת עברה ברחובות גטו מכונית פתוחה עם מפקדי אס-אס. היה כפור קל, ושולליות הדם קפאו. הייתה דממת מוות – הנשארם בגטו הסתגרו בפינותיהם, איש לא העז להציץ החוצה. מפקדי האס-אס נסעו להם, כנראה, מרוצים ממה שראו.

כמה ימים שרר בגטו שקט בלתי רגיל – אין גרמנים, אין שוצמנים, אף ירייה אינה נשמעת. בהדרגה אנשים התחילו לצאת, מאמינים ששום דבר דומה כבר לא יקרה; מכאן, שצריך לחיות את חיינו הנוראים בגטו גם הלאה. כולם היו מדוכאים מהחוויות, אבל לאט-לאט התאוששו מההלם, והחלו חיי השגרה של הגטו. אנשים חילקו בחסכנות יתרה את מלאי המצרכים לימים ולשבועות, מתוך חשש מפני הרעב העתיד לבוא.

גם אנחנו, בדומה לאחרים, סידרנו את הדירה ואת משק הבית, אך החלטנו, לכל מקרה, שלא לפרוק את תרמילי הגב. שוב נפתחה המכולת. אם לפני האקציה הנפיקו במכולת לתושבי הגטו רק פירורים לפי תלושים מיוחדים, הרי שעכשיו התחילו להנפיק כרוב, תפוחי אדמה, סלק, גזר, וכל זה בלי שום תלושים ואף בכמויות. אמנם איכותם הייתה ירודה, אבל אנשים, שהספיקו לרעוב לירקות, מיהרו לקנות אותם.

אל המשפחות שנשארו הגיעו, יותר ויותר, גברים קרובים מ"הגטו הקטן". הם הגיעו לביקור קצר באופן לא-חוקי דרך פרצות בגדר וסיפרו על היגון של חבריהם, שאין להם כבר את מי לבקר מעבר לגדר.

ביום רביעי 3 בדצמבר פשטה בגטו ידיעה חדשה, כאילו דרושות תופרות ומעצבות בגדים לעבודה בעיר, שאותן ישאירו בגטו ולא ישלחו למחנה. זה טבעי לבני אדם לחפש דרכים להצלה. נמצאו

---

⁴⁴ עיירה הנמצאת כ-18 ק"מ מדרום-מזרח לריגה. היה בה מחנה ריכוז גרמני. הוא נועד בעיקר לאסירים פוליטיים מקרב הלטבים, אך בשנות 1941-1942 היו שם גם הרבה יהודים.

הרבה נשים שהצהירו על עצמן כתופרות, אך לרובן לא היו אפילו מיומנויות בסיסיות במלאכה זו. אלי באו בריצה כמה נשים ללמוד בחופזה לתפור במכונה, לתרגל גזירה ותפירה.

באותו יום באחד הרחובות ב"גטו הקטן" התחיל רישום התופרות ומעצבות הבגדים. כשהגעתי לשם, כבר עמד שם תור ארוך – בין 300 ל-400 נשים. אחרי הרישום ציוו עלינו להתפזר לבתים, לקחת אתנו אוכל ליומיים ולהתאסף בשעה מסוימת באותו המקום, כדי ללכת אחר-כך העירה.

כשהגענו בערב עם צרורות, כבר חיכו לנו שוּצמנים. העמידו אותנו בטור מסודר, ויצאנו לדרך. תוך כדי הליכה בעיר ה"ארית" ראיתי תושבים רבים עוצרים ומלווים את הטור במבטים עצובים. אחדים אפילו ניגבו דמעות; כנראה, בעיר כבר ידעו על סופם הטרגי של היהודים שהוצאו מהגטו. מישהו ביניהם אמר שמובילים אותנו להריגה. השוּצמנים צעקו על עוברים-ושבים שיעופו מהעיניים. אחדים נכנסו לכניסות הבתים להציץ משם, איך מובילים אותנו להוצאה להורג.

הוליכו אותנו דרך כל העיר לבית המעצר על-יד תחנת רכבת בפאתי העיר. אחרי שהחזיקו אותנו מעט בחצר בית המעצר, הביאו אותנו לאיזו עליית-גג מלאה בנשים עד אפס מקום. אלה היו יהודיות מהגטו – תופרות שהובאו לכאן בימים קודמים.

מרום צפיפות הנשים היו ממש לחוצות זו לזו. לשבת אפשר היה רק על הברכיים של שכנה. הדלת הייתה נפתחת רק כדי לדחוף פנימה נשים נוספות. האוויר היה דחוס, נשים אחדות התעלפו. מים לא נתנו לנו, ואת המסכנות בקושי אפשר היה להשיב להכרה.

בדוחק כזה בלינו יממה שלמה. איש מהמשמר לא הופיע. מתחלקות זו עם זו, אכלנו את הצידה שלנו לדרך, אך הצמא הציק לנו נורא. היה נדמה שבכוונה הביאו אותנו לכאן כדי להמית בעינינו כה אכזרי.

למחרת סוף-סוף נפתחה הדלת, ונשמע קול השומר: "מי רוצה ללכת לתא? יש מקום לחמישים איש!"

רבות רצו ללכת, וגם אני התנדבתי. השומר ספר 50 נשים והוביל אותנו למטה, לתא מעצר לא גדול. הצפיפות כאן הייתה לא פחותה מזו שלמעלה, בעליית הגג. בנוסף, היה פה לח, רצפת הבטון הייתה קרה. הצוהר היחיד של התא היה סגור בסורג של מוטות פלדה, הדלת נעולה על מנעול. איזו אישה לחשה לי באוזן, מצביעה על אחת היושבות, שהיא טיפוס חשוד, ושצריך להיזהר ממנה, לא לפטפט כלום. הגרמנים, כביכול, הכניסו לכאן מרגלת-פרובוקטורית.

על התא שמר הפעם לא שוּצמן, אלא סוהר רגיל. שתייה ואוכל לא נתנו גם פה. דרגשים לא היו פה, עמד רק שולחן ארוך. בלילה חלק מהקבוצה נשכב עליו בשורות, שלוש-ארבע בשורה, נצמדות זו לזו בצפיפות. לכולן לא היה די מקום, ורובן נאלצו לשכב על הרצפה.

בבוקר נכנס הסוהר לתא ודרש שייתנו לו דיווח. לא הבנו מה זה, איך לדווח, התחלנו לשאול אותו שאלות. בתגובה הוא התנפל עלינו בקללות. אנחנו, לדבריו, "יהודיות חסרות משמעת", וצריך לירות בנו, אבל אחרי שהשתולל זמן-מה, הלך.

התחילה יממה שנייה. האווירה הבלתי-נסבלת שברה וסחטה אותנו לגמרי. כמה זמן זה יכול עוד להימשך? כל שעה של שהייה בתא נעול ומעופש נדמתה כעינוי נצחי. עבר עוד חצי-יום. פתאום נקש המנעול, נפתחה הדלת, והסוהר פקד על כולנו לעזוב את התא.

אישה אחת זעקה באימה שיובילו אותנו להריגה. קמה בהלה, הנשים רעשו, התחילו להתרוצץ בתא, פחדו לצאת. אני לא האמנתי שזה בשביל לירות בנו: לו זה היה כך, לגרמנים לא היה שום צורך בהתעסקות אתנו. לירות בנו הם יכלו גם קודם. התחלתי להרגיע את הנשים הנסערות ויצאתי ראשונה מהתא. זה עודד קצת את האחרות, וכל הקבוצה יצאה והסתדרה בטור.

אחרי שעברנו את החצר, נכנסנו לבניין של מנהלת הכלא ומצאנו את עצמנו במסדרון גדול. כאן עמדו בתור הרבה יהודיות. על-יד אשנב ישבו גרמנים במדי צבא ומיינו את הנשים – חלק ימינה, חלק שמאלה. לעבודת תפירה הועידו רק את הנשים בקבוצה הימנית. לקבוצה השמאלית הודיעו שיובילו אותה בחזרה לגטו.

כשהגיע תורי, הצגתי לקצין הגרמני, ראש ועדת הסלקציה הזאת, את תעודת מעצבת הבגדים שלי, אבל הוא, כמעט בלי להביט עליה, ציווה עלי לעמוד בשמאל. אני עוד ניסיתי להסביר לו שאני

תופרת עם ותק, מנוסה מאוד, יכולה לבצע כל עבודה, אך לשווא – הוא לא הקשיב לי עוד ועבר לטפל בבאה בתור.

זמן קצר אחרי המיין הובילו אותנו, "השמאליות", בחזרה לגטו. היה 5 בדצמבר. בגטו עדיין עמדה דממת מוות. מעט אנשים נראו ברחובות, התריסים על כל החלונות היו מוגפים, איש לא יצא מהבית ללא הכרח. כך עברו עוד יומיים של שקט נדיר בגטו.

יהודים בדרך לטבח ברומבולה באקציה הראשונה

6. האקציה השנייה

יום שלישי, 7 בדצמבר. בגטו שורר שקט מיוחד; אחדים מ"הגטו הקטן" כבר בכלל עברו אל משפחותיהם ואינם חוזרים חזרה, עוסקים בענייניהם: חוטבים עצים, סוחבים מים. ופתאום, בערך בשעה 4 אחה"צ, כמו הוריקן, התפשטה ידיעה חדשה: הערב יפנו מהגטו את כל הנשארם. הגברים הכשירים לעבודה מצטווים לשוב מיד ל"גטו הקטן", כל היתר – להיות מוכנים עם חפצים.

שוב קדחת וזעזוע, שוב בהלה. אנשים נפרדים בשנית מיקריהם, בכי והתייפחויות נשמעים בכל מקום. הגברים מנחים את קרוביהם להיצמד יחד, לעזור זה לזה, מורים לקחת כמה שפחות דברים, ולמען השם, להשתדל לעמוד בקצב ההליכה של הטור. בדיוק כמו ערב "הפינוי" הראשון, הגטו מהדהד מיריות, כנראה, במטרה שוב להפחיד ולשתק את הקורבנות.

השעה 6 בערב. כבר חשוך. מהרחוב נשמעות צעקות השוצמנים: על כולם לצאת מהבתים. בחיפזון אנחנו חוטפות את תרמילי הגב הקטנים המוכנים ורצות לרחוב. השוטרים הלטביים צועקים ברשעות, פוקדים להסתדר בטור בשורות של חמישה. אני נעמדת על-יד סוניה, בתה הקטנה והאם הקשישה. כך כולם עומדים כשעה בלי תנועה.

מזל שהכפור הרפה, ובחוף לא כל-כך קר. והנה ניגש שוצמן אחד והודיע שאת האימהות עם ילדים קטנים ואת הקשישים יסיעו הפעם במזחלות, ושהם יסתדרו בטור נפרד. חברתי, אמה וחמותה החליטו לנסוע. נפרדנו בלב כבד ובתחושה נוראה. הפצצתי בהן בתקיפות להיצמד ביחד, לא לאבד זו את זו משדה הראייה.

אותנו, הנשארים בטור הגדול, התחילו כעבור שעה קלה להצעיד לאורך רחוב לודזאס. בפינת רחוב ליקסנס (Liksnas iela) פקדו עלינו להיכנס לבניין תלת-קומתי לבן. אבל שם התגודדו כבר כל-כך הרבה אנשים, שנוצר דוחק נורא בחדרי המדרגות ובפנים. בדחיסות כזאת, בלי לעצום עין, עמדנו כל הלילה.

מוקדם בבוקר 8 בדצמבר שוב נשמעו מבחוץ צעקות השוצמנים המצווים לצאת מהבתים. בחוף עדיין היה חושך. ההמון מיד התעורר, זע והתחיל להישפך לרחוב. ביציאה עמדו שני שוצמנים ודרשו דברי ערך. יהודים אחדים הסירו בפחד טבעות, מחרוזות, נתנו כסף. זה היה, כנראה, מעשה ביזה בלתי-חוקי של שוצמנים לטביים מאחורי גבם של מפקדי האס-אס הגרמנים.

לאורך רחוב לודזאס נעו טורים ארוכים של יהודים לכיוון רחוב ליקסנס. כאן, בפנייה ימינה, עמד גרמני עם אלה וציווה לזרוק לארץ בערימה את התרמילים שלנו. ראיתי אם צעירה עם פעוט מבקשת מהגרמני להשאיר לה את התרמיל: היא מסבירה שיש בתוכו רק קצת אוכל לזאטוט שלה.

"שם תאכלו ביחד מאותו סיר!" צעק בתגובה הגרמני בקול גס, זחוח, מלא שמחה לאיד, היכה אותה באלה ושילח אותה בלי חפצים אל הטור.

עכשיו מובילים אותנו לכיוון בית העלמין היהודי הישן. הטור מוקף משני הצדדים בשרשרת רצופה של שוצמנים עם רובים ותת-מקלעים. הם צועקים, דורשים ללכת מהר, בצורה מאורגנת, לשמור על שורות. חשוך, והדרך מחליקה נורא. הימים האחרונים היו חמימים, השלג נמס, ואילו בלילות היה קר, הדרך התכסתה בציפוי קרח, נעשתה חלקה מאוד. רבים נופלים, הצועדים לידם מיד תופסים אותם ואינם מרפים, מתוך פחד שיפתחו עליהם באש, כמו שהיה לפני שבוע. למרות זאת, הטור משאיר מאחוריו על הדרך אנשים, במיוחד ילדים קטנים, שנרמסו בחושך בגלל התנועה המטורפת. ובינתיים השוצמנים צועקים ומזרזים עוד: "יותר מהר! יותר מהר! אחרת נירה!" – ומצליפים בשוטים בלי רחמים.

עקובה מדם במיוחד הייתה הירידה מקצה רחוב ליקסנס, שליד בית העלמין הישן, לעבר רחוב מוסקבה⁴⁵ (Maskavas iela), לאורך סמטה צרה ומצופה קרח בשם רחוב ז'ידו (Žīdu iela)⁴⁶.

⁴⁵ הרחוב הראשי של פרוור מוסקבה. הוא הרחוב הארוך ביותר בריגה (16 ק"מ) ומוביל, בין היתר, ליער דומבולה.

בקצב בל-יאמן או פוסעים הרבה זמן לאורך רחוב מוסקבה. מתחיל להאיר. מופיעים חשמליות ראשונות והולכי רגל.

"כמה רחוק תובילו אותנו?" שאלתי את השועמן שהלך ליד.

"נשארו עוד 7 ק"מ, הוא סינן בין השיניים.

אחרי בית חרושת לגומי, פנה הטור שמאלה לכיוון תחנת הרכבת שקירוֹטָבָה⁴⁶ (Škirotava) ומעט אחר-כך פנה ימינה, לכיוון תחנת רומבולה.

בפניות אלה אפשר היה במבט קצר לקלוט את רוב הטור. הוא היה ארוך במידה מפלצתית, נראה אינסופי: בשעה שראש הטור כבר נבלע בתוך היער אי-שם ליד תחנת רומבולה, מרחוב מוסקבה עדיין נשפך זרם אנושי בלתי פוסק.

כשהתקרבו לייער, שמענו בבירור קולות ירי. זה היה אות בשורה איום על העתיד לקרות לנו. מה לעשות?! אנחנו מוקפים מכל עבר על-ידי שועמנים חמושים. מסביב לייער טבעת של אנשי אס-אס גרמנים. אנחנו אבודים! באנשים אחזו פחד ושיתוק.

הטור נשפך לתוך היער דרך שדרה דו-צדדית של שועמנים. ישר על-יד הכניסה ארגז גדול, על-ידו עומד איש אס-אס גרמני עב בשר עם אלה ביד וצועק שיזרקו את דברי הערך לתוך הארגז. טבעות זהב, עגילים, צמידים, שעונים נופלים לארגז. אנחנו כמעט שאיננו עוצרים.

מריצים אותנו קדימה. שועמן אחד מצווה לפשוט את המעיל, להשליך אותו לערימה, שכבר הפכה להר, ולהמשיך הלאה. המחשבה היחידה, העולה ממעמקי יצר ההישרדות, נוקבת אותי בקדחתנות: מה לעשות כדי להינצל? אני מוציאה את המסמכים שלי ופונה לשועמן:

"הבט, אני מומחית, מעצבת בגדים, ויכולה עוד להביא הרבה תועלת, הנה התעודה שלי," – ומראה לו את מסמכיי.

"לכי לסטלין עם התעודה שלך!" צועק השועמן⁴⁷ ומנחית בכוח את אגרופו על היד שלי. מהמכה מתפזרת לצדדים כל חבילת המסמכים שלי: תעודת הזהות, התעודה המקצועית, כל מיני אישורים גרמניים ודפים אחרים.

אני מסירה את מעילי. השועמנים מריצים הלאה. אוחז בי פחד כל-כך מטורף ובלתי נתפס, שאני מתחילה לתלוש לעצמי שערות ולצרוח בהיסטריה, עד שאני מחרישה את קולות הירי. יהודים-שכנים בשורה כועסים עלי – למה אני צורחת: אני עלולה להביא צרה על כולם (כאילו יש צרה עוד יותר גדולה מזו). כבר אינני יכולה להשתלט על עצמי ולהירגע, מרגישה שמאבדת שפיות. על-יד הערימה הבאה מצוים לפשוט שמלה, להשליך אותה – ושוב קדימה.

עלי חלוק עבודה מעל שמלה ושלוש זוגות לבנים. אני מפילה עצמי על ערימת בגדים ומנסה להתחבא, אך מיד מקבלת מכת שוט חזקה על הגב ושומעת צעקת שועמן: "קומי מיד והתפשטי!"

"כבר התפשטתי," אני עונה תוך בכי וקמה, "עלי רק חלוק."

אני הולכת קדימה, צועקת ותולשת שערות; אפילו איני מרגישה שתולשת אותן קווצות שלמות. השועמן הבא צועק: לפשוט הכול עד הלבנים. הוא מתנפל עלי בקללות, למה אני עדיין לבושה. אבל באותו רגע עצמו מתוך הטור של אנשים חצי-ערומים באה אליו בריצה אישה בוכה ופונה במילים: "בעלי לטבי, תראה, השועמן הוא מכיר אותו טוב," מצביעה על איזה שהוא שוטר, "למה אני צריכה למות?!"

---

⁴⁶ בלטביה: רחוב היהודים. היום הוא נקרא Ebreju iela, באותה משמעות (עקב החלפת המונח "יהודי" בלטביה ליותר תקין פוליטית).

⁴⁷ תחנת פרוורים על מסילת הרכבת לכיוון מזרח.

⁴⁸ השועמן הזה היה קָרְלִיס דֶטְלַבְס (Karlīš Detlavs), אותו פרידה זיהתה כעדה במשפט בבלטימור (ארה"ב) 1979-8 (ראה מוסק).

תוך ניצול הרגע שבו תשומת הלב של השוצמן הוסחה לשיחה עם האישה, הפלתי את עצמי על השלג עם הפנים למטה וקפאתי בלי תנועה. מעט אחר-כך אני שומעת מעלי שיחה בלטבית:

"מי שוכבת פה?" אחד שואל.

"כנראה, מתה," השני עונה בקול רם.

הנה, אני אומרת בלבי, עכשיו יגררו אותי לבור, אבל נשארת מאובנת במקום ומיד שומעת את קולות אותם השוצמנים מזרזים את היהודים: "יותר מהר! יותר מהר!"

והיהודים רצים ישר לתוך הקבר. אני שומעת על-ידי אישה גונחת: "אי-אי-אי!" – ומרגישה שהיא זרקה לי על הגב איזה חפץ, אחר-כך שני.

את קול האישה איני שומעת עוד, אבל החפצים נופלים עלי בזה אחר זה, ואני קולטת שאלה פריטי הנעלה. במהרה אני מתכסה בהר שלם של נעליים, מגפיים, מגפי לבד. אני שומעת זעקות:

"שמע ישראל!" בוכה זקן אחד.

"חיות! תשאירו לפחות את הילדים בבגדים, הרי קר!" גבר אחר צועק בזעם.

"*Ich sterbe für Deutschland!*" (בגרמנית: אני מתה בעד גרמניה!) – את זה, כנראה, צועקת היהודייה מתבוללת מגרמניה שהיגרה ללטביה.

"עדיף כבר למות מלחיות כך!" צועקת אישה אחרת.

"תנו לנו לחכות לקרובים, להיפרד לפני המוות," אישה מבוגרת מתחננת לפני שוצמן.

אנשים מתייפחים מרה, נפרדים זה מזה, ובאלפיהם רצים ורצים לתוך גיא ההריגה. תת-מקלעים מטורטרים בלי הפסקה, והשוצמנים עוד צועקים ומריצים: "יותר מהר! יותר מהר!" – ומרביצים באלות ובשוטים. כך זה נמשך הרבה שעות⁴⁹. לבסוף הזעקות שוככות, הריצה נגמרת, הירי משתתק. מאי-שם בסביבה מגיעים צלילים, כמו בעבודה עם אתי חפירה – כנראה, מכסים את הגופות באדמה. קולות ברוסית מזרזים אותם לעבוד יותר מהר. כנראה, בשביל עבודה זו שלחו לכאן שבויי מלחמה סובייטים. אחר-כך, בוודאי, יירו גם בהם⁵⁰.

הר הנעליים מוחץ אותי, כל הגוף שלי איבד תחושה עקב הקור וחוסר התנועה, אבל אני בהכרה מלאה. מחום גופי נמס השלג תחתיי, ואני שוכבת בשלולית. פתאום אני שומעת קולות שביעות רצון בלטבית:

"נדליק סיגריה! חה-חה!"

"להתראות!"

---

⁴⁹ ארגון ההשמדה ההמונית של יהודים בירי פותח על-ידי פרידריך יֶקֶלן (Friedrich Jeckeln), המנהיג העליון של האס-אס והמשטרה בשטחי הכיבוש הגרמני בבריה"מ. השיטה נקראה "שיטת יֶקֶלן" ויושמה בפעם ראשונה ברומבולה. היא כללה חלוקת צוות ביצוע הטבח לתת-צוותים, שכל אחד מהם "התמחה" בשלב מסוים של התהליך: גירוש היהודים מהבתים, ארגונם בטורים, הובלתם לאתר הרצח, הכנת בורות ההריגה בעוד מועד, השגחה על הסרת דברי-ערך ובגדים (שמא חלק מדברי-ערך יוסתרו מתחת לבגדים ולא יגיעו לידי הגרמנים), הרצח הקורבנות דרך שדירה כפולה של שוצמנים אל הבורות, וביצוע הירי עצמו (בוצע על-ידי אנשי אס-אס בלבד). יֶקֶלן התגאה מאוד בשיטת ההשמדה שהוא המציא ושנקראה "אריזת סרדינים": הקורבנות אולצו לשכב עם הפנים למטה (הראשונים על תחתית הבור, הבאים אחריהם על גופות הראשונים); הרוצחים, כדי לחסוך בתחמושת, ירו בכל קורבן בעורף כדור אחד מתת-מקלע רוסי 9.9.ש. (נשק שלל) בעל מחסנית גדולה של 50 כדורים. הם הלכו בין השוכבים בבור וירו מטווח של כ-2 מ'. מי שלא מת (והיו רבים כאלה) נקבר חי כאשר הבור כוסה באדמה. יֶקֶלן עצמו נתפס בגרמניה ב-1945 בידי הצבא האדום, הועבר למשפט צבאי בריגה ונתלה בפומבי בכיכר ב-3 בפברואר 1946.

⁵⁰ אכן, כ-300 שבויי מלחמה נוצלו ב"עבודות עפר" אלה ואח"כ נורו למוות.

סימן שהשוצמנים כבר סיימו את מלאכתם ומתפזרים. עכשיו אני שומעת ממש על-ידי בגרמנית:

"*Was suchst du dort?*" (מה אתה מחפש שם?)

"*Ein Paar Strumpfe für meine Frau*" (זוג גרביים לאשתי)

זמן-מה שוב שקט.

פתאום לא הרחק מהבור חתך את השקט בכי של ילד וצעקות "אימא! אימא!". נשמעו כמה יריות. הבכי פסק. הרגו אותו. שוב שקט.

עכשיו אני שומעת מישהו אומר בגרמנית בזחיות-דעת: "מהסיר שלנו אף אחד לא יוצא חי."

כנראה, הרוצח אמר את זה מעל גופת הילד. בסמוך נשמעת שעטה של צעדים. שוצמנים עדיין לא הסתלקו. הזמן עובר. כנראה כבר לילה. צעדים לא נשמעים עוד, האם לא הגיע הזמן לצאת מהמחבוא שלי? אני עדיין פוחדת לזוז.

איני יודעת כמה זמן שכבתי שם שקועה במחשבות. ניסיתי לסדר את מחשבותיי. הייתי עדיין בחיים! אלוהים בחר בי להיות העדה שלו. המחשבה הזאת חזרה אלי שוב ושוב. היא החזיקה אותי אחר-כך בכל התלאות. לא הייתי דתייה; מעולם לא חשבתי על זה לעומק. כשבאו חגים, כמו ראש השנה, יום כיפור או פסח, הלכתי לבית כנסת, התפללתי; לא הייתה פילוסופיה ברגשות הדתיים שלי. הדברים היו כמו שהם – מסורת – ולא שאלתי שאלות.

כששכבתי שם בשלולית, הדברים קיבלו משמעות אחרת. הדברים לא היו כפשוטם. היה משהו פלאי בכל מה שקרה לי. אפילו אחרי שכיבה של שעות בשלולית הקופאת, לא הרגשתי רע מדי. היה בי איזה חום פנימי. כן, אני צריכה לחיות. אני צריכה לחיות כדי שאוכל לספר מה קרה לעמנו. אני צריכה להיאבק על חיי, ואלוהים יעזור לי.

התחלתי לגשש בזהירות את דרכי מתוך ערימת הנעליים ולזחול החוצה. אכן, כבר חשוך. אני מקשיבה לכל רחש, כל צליל. שקט. אני זוחלת אל ערימת בגדים. אני שומעת: צעדים מתקרבים. מיד אני מסתתרת בתוך הר הבגדים. הצעדים שוככים ונעלמים. בחושך אני ממששת בגדים. אני מוצאת שלושה קרדיגנים מולבשים זה על זה ולובשת אותם. אני מכניסה יד לכיס של מכנסי גבר כלשהם, ממששת חפץ מתכתי – כנראה, איזה דבר-ערך – אין לי צורך בו. בכיס אחר אני ממששת שלוש קוביות סוכר – את זה אקח אתי. עוד אני מוצאת שני צעיפי צמר – אחד אני כורכת סביב הצוואר, השני סביב הזרועות. הידיים עדיין קופאות נורא, אך איני מצליחה בשום אופן למצוא כפפות; כנראה, השליכו אותן יחד עם מעילים לאותה ערימה, אבל לשם אני פוחדת לזחול. אסתדר איך שהוא בלי כפפות ומעיל. לעומת זאת, נופלת לידיי כותונת לילה ארוכה בהירה; על רקע השלג זאת תהיה הסוואה, זה ישרת אותי. אני מתחילה לזחול אל בין העצים. שוב צעדים. אני נעמדת מאחורי עץ וממתינה עד שיעברו. הצעדים מתרחקים, אך הנה שוב רעם יריות נשמע. ייתכן שהירורים הם השומרים שהופקדו על שמירת החפצים השדודים של היהודים הנרצחים.

אני מזדחלת החוצה מהיער. לאן לפנות עכשיו? אולי הוצבו שומרים מסביב. האם אוכל לחמוק דרך השרשרת שלהם?...

Bundesarchiv, Bild 146-1970-043-42
Foto: o. Ang. | 1939/1946

יְקָלֵן מְגִיעַ לְרִיגָה ב-15/11/1941 לְאָרְגָן אֶת חִיסוֹל הַגֶּטוֹ

יְקָלֵן תְּלוּי בְּכִיכָר בְּרִיגָה ב-3/2/1946

7. נודדים. משפחת ברזין (Berzin)

אני בשטח פתוח וחופשיה! יער מאחוריי ומישור לפניי. אני רואה במרחק אורות מנצנצים – אלה, כנראה, אורות מסילת הברזל מכיוון תחנת הרכבת שקירוֹטְבֶה⁵¹. צריך להתרחק מהתחנה. בחושך אפשר בקושי להבחין בצלליות של חוות חקלאיות; נשמעות נביחות כלבים – סימן שלא הרחק חיים איכרים. כפופה למחצה, אני מתקדמת בכיוון צלליות הבתים...

לבסוף ניגשתי לבית קטן. בחצר עמדה בקתת עץ. נכנסתי פנימה – זה היה בית שימוש. התבוננתי דרך סדקים שבדלת, מחכה שמישהו ייצא מהבית. מים נזלו מהבגדים שלי – נמסו השלג והקרח שנדבקו לבגדיי במשך היום. באפיסת כוחות התיישבתי על מושב העץ של השירותים, נשענת לאחור. בפעם הראשונה במה שנראה כמו נצח, הרגשתי רוגע ונועם, למרות הסירחון. עייפה, רצוצה, רעבה, אבל חיה. חיה!

שקעתי בנמנום... ראיתי חלום בלהות, כאילו אני מציצה בחור המנעול של דלת ורואה את סטלין לבוש מדי צבא יושב אל שולחן. הוא מתחיל באופן מוזר לגדול לגובה, נעשה יותר ויותר גבוה, גדל מחוץ לבניין, ואז מתחיל לקטון, נהיה יותר ויותר קטן ולבסוף נופל לגמרי על הארץ. אנשים כלשהם מסלקים אותו.

התעוררתי. חלום מטורף. שוב נצמדתי לסדקים של הדלת. פתאום אני רואה: מהבית יוצאות שתי נשים, כנראה זקנות, בחושך קשה להבחין. אחת מחזיקה ביד פנס כפרי, השנייה מחזיקה דלי. הנשים נכנסות לרפת, כנראה כדי לחלוב פרות. כעבור שעה קלה הן חוזרות. עכשיו אני רואה בבירור שהן קשישות. יצאתי מהר מהשירותים, ניגשתי אל הנשים ונפלתי לרגליהם, בוכה ומתחננת שייטנו לי להישאר ללילה, אפילו ברפת עם הפרות. הקשישות נבהלו נורא מהמראה הפראי שלי. הן ניחשו מי אני ועמדו שם כמו מאובנות. הן ידעו שהגרמנים עורכים פשיטות תכופות בכל מקום בחיפוש אחר יהודים, קומוניסטים ומרגלים.

"למען השם, רק לילה אחד", אני מתחננת, "אפילו בדיר חזירים, רק אל תגרשו אותי."

לבסוף הן התעשתו ואמרו:

"בסדר, רק לילה אחד. את יכולה להתחפר בשחת שברפת. לא נסגיר אותך. את בטח עברת הרבה, והיינו רוצות לעזור לך, אבל את יודעת – מקבלים על זה כדור בראש. רק לילה אחד."

התחפרתי בחציר ונרדמתי. הסיוט של יומיים האחרונים נמוג בשינה עמוקה.

בבוקר שתי הזקנות נכנסו לרפת והביאו לי לחם עם חלב. אכלתי בשקיקה, נזהרת שלא לאבד אף פירור. הן עמדו שם, מסתכלות עלי עם חיוך של שביעות רצון.

"אני לא יודעת איך להודות לכן, הצלתן את חיי. לא יכולתי לזוז עוד צעד."

"אנחנו שמחות שעזרנו לך. אבל עכשיו את צריכה לעזוב אותנו; אנחנו חוששות לחיינו."

"אולי תתנו לי להישאר עוד לילה?" הפצרתי. "רק עוד לילה אחד. אני יכולה לעבוד בשבילכן. אני חזקה. אני יכולה לחטוב עצים, לחלוב פרות. אני גם מעצבת בגדים מומחית. אני יכולה לעשות לכן שמלות חדשות מבגדים ישנים. מה אתן אומרות? אני חייבת לנוח לפני שאוכל ללכת הלאה."

הן עזבו בשתיקה. אני עדיין בחיים. נשארתי בכל זאת כמה אנשים טובים בעולם האכזר הזה. נרדמתי שוב; שינה מתוקה, המרפאת הכול.

אחר הצהריים, בסביבות שעה ארבע-חמש, הזקנות באו אלי בריצה, נסערות מאוד ומסבירות שאני לא יכולה עוד להישאר כאן: יש חיפושים בסביבה. הן נתנו לי כריכים לדרך והצביעו לעבר איזו חווה מרוחקת, שאולי כדאי לי לנסות את מזלי שם.

אין מה לעשות, הודיתי והסתלקתי. התחיל להחשיך. אחרי הליכה קצרה בשביל, ראיתי נער כבן 15 עומד, נשען על עץ. הוא היה לבוש היטב, במעיל אפור עם צווארון פרווה. הוא ראה אותי, יצא לקראתי ופנה אלי בלטבית:

⁵¹ ראה הערה 47.

"דודה⁵² יקרה, אולי תוכלי לעזור לי, אני בלי קורת גג, בלי אוכל."

"מאיפה אתה?" שאלתי אותו גם בלטבית.

הוא סיפר לי שניצל במקרה בזמן טבח היהודים ביער. הכול ברור לי. הוא חושב אותי ללטבייה. לבי מתכווץ מכאב. ילד מסכן, איך אוכל לעזור לך? – אני חושבת בלבי. ביחד יהיה לנו עוד יותר קשה להינצל. אמרתי לו: "לצערי, אני לא יכולה לעזור לך בכלום, קח את זה, תאכל, זה כל מה שיש לי". נתתי לו את הכריכים של הזקנות והלכתי משם בלי להתעכב.

דמעות עלו לי בעיניים. כאב לי נורא הלב על המילים הקרירות שלי. הסתכלתי אחורה וראיתי אותו נשען על העץ ואוכל...

מזג האוויר באותו לילה לא היה קר כל-כך. הלכתי אל הבית עליו הצביעו לי הקשישות. הבית היה קטן, אבל יסודי. אחרי שדפקתי בדלת, גבר צעיר גבוה פתח אותה. מהחדר נדפו חמימות של מגורים וריח טוב של בישול כפרי. על הרצפה שיחקו ילדים קטנים, על ספסלים ישבו מבוגרים. עלי ננעצו מבטים מבוהלים. לרגע השתררה שתיקה מתוחה. לא הספקתי עדיין לומר מילה, כשקמה אישה צעירה, רצה אל הדלת וצעקה עלי בכעס ותקיפות: "החוצה!"

נרתעתי לאחור. היא טרקה בכוח את הדלת לפני האף שלי.

כבר חושך. נעשה קשה להבחין בדרך. אני תועה בשדות, גיאיות, ביצות; צונחת לתעלות מים המכוסות במעטה שלג עמוק. כל פסיעה נולדת בייסורים, כוחותיי עוזבים אותי. אני מנווטת לאור מרוחק של איזו חווה אחרת. ניגשת לבסוף אל הבית, דופקת, מבקשת עזרה. התשובה לא יותר טובה מאשר בבית הראשון:

"הסתלקי לטובתך. מזלך שלא הגעת אל השכנים – שם היו מיד עוצרים אותך ומובילים לאן שצריך."

יצאתי שוב לנדוד. אני עייפה מאוד, בקושי גוררת רגליים, לא הולכת אלה מדשדשת. סחוטת, באפיסת כוחות מוחלטת, נסחבתי עוד לבית אחד, בקושי זחלתי על המדרגות וגירדתי את הדלת. יצא גבר בגיל העמידה. ביקשתי ממנו רשות ללון בלילה הזה. ניגשה אלינו אישה מבוגרת. היא הביטה עלי והתעלפה. הגבר מיהר לחדר אחר לחפש טיפות ולריאנה כדי לאושש אותה. בינתיים זחלתי על ארבע, כמו כלבלב, לתוך הבית והתחבאתי מתחת לשולחן נגרים שעמד בפינה. האיש חזר ואושש את אמו. אחר-כך ניגש אלי ואמר:

"מה את עושה, מסתובבת באמצע הלילה ומפחידה אנשים עד מוות?"

"אתה לא רואה? אני נלחמת על חיי. אני סחוטת, תן לי להישאר פה עד הבוקר."

"אני מבקש ממך שתצאי, אסור לך להישאר פה, אנחנו מסכנים את חיינו."

התחננתי בכול מאודי:

"הלא אף אחד לא יראה ולא יידע", הפצרתי בו, "תשאירו אותי רק ללילה אחד, אני כל-כך תשושה. אלוהים יגמול לכם על המעשה הטוב."

בעל-הבית התרכך קצת וענה:

"טוב, תישארי עד מחר, אבל בבית אני פוחד להחזיק אותך, לכי לחצר, שם יש ערימה של חציר, תתחבאי בה, לזה אני לא אחראי."

יצאתי לחצר. עמדה שם ערימת שחת בגובה של בית, מכוסה בגג הנשען על ארבעה מוטות חלקים. עד היום אינני מבינה, מאיפה בא לי הכוח לטפס למעלה לאורך המוט החלקקק עד ראש הערימה.

התחפרתי בחציר וחשבתי כמה טוב היה להירדם לנצח. התמונות הנוראות של הטבח לא זזו מעיניי. יכולתי לשמוע את הזעקות והגניחות, את האנשים רצים, רצים...

---

⁵² דוד, דודה – צורת פנייה נפוצה של ילד למבוגר/ת ברוסיה, לטביה ובמקומות אחרים.

מסביב דממת מוות, צליל אינו נשמע. אני נושמת – סימן שאני חיה. נדמה לי שאני מאבדת שפיות....

בבוקר יצא מהבית בעל-הבית עם כלב. הכלב רץ אל הערימה והתחיל לנבוח בחוזקה. בעל-הבית הורה לי לרדת ולהסתלק. לא עניתי. התנהגתי כאילו אני לא שם. הכלב הגביר את הנביחות, ובעל-הבית כבר צעק בכעס: "רדי, אחרת יהיה רע!". ירדתי.

"לכי מיד ועל תתעכבי אף לדקה," אמר באיום ובפחד.

"תודה על מה שעשית. אני מבינה, אלך."

שוב הלכתי לנדוד, מרועננת מהמנוחה הקצרה. הראש נעשה צלול יותר; יכולתי כעת לחשוב בהגיון, לתכנן תכניות. אולי לחזור לריגה? בעיר יש לי כל-כך הרבה מכרים לטבים; מישהו יעזור לי. לא ייתכן שכולם יזרקו אותי החוצה, כמו הכפריים האלה. הייתי גם יכולה להתמזג עם כל-כך הרבה אנשים בעיר הגדולה. כאן בחוות כל זר ניכר מיד.

האוויר היה צלול, השמש זרחה, לשם שינוי. שמירה של שלג, המסנוור בלובן שלו, כיסתה את השדות. נסחבתי בנתיב צר, שנסלל בשלג על-ידי מזחלות, סוסים ואנשים. הבחנתי מרחוק בשתי דמויות מתקרבות. כשהגיעו קרוב אלי, ראיתי שאלה איכר ונער, לבושים במעילי עור כבש וחובשים כובעי פרוות ארנבון המכסים את האוזניים.

"איך להגיע מפה לריגה?" שאלתי אותם כשהיו על-ידי.

הם עצרו. הכפרי נעץ בי מבט של ספק פליאה ספק פחד, לא מסיר את עיניו מהכסות המוזרה שלי: בחורף בלי מעיל, בקרדיגנים בצבעים שונים, עם צעיפים כרוכים סביב הידיים. טוב לפחות שזרקתי את כותונת הלילה.

"אל תפחד, לא אסגיר אותך," אמר לבסוף, אחרי שהבין במה העניין. "אבל לריגה לא תוכלי להגיע, בכל פינה בודקים מסמכים. יעצרו אותך מיד."

הם הלכו. נראה, שאין לי מפלט. אבל אני כל-כך רוצה לחיות! אולי אלה צעדי האחרונים בחיים. אני נושמת עמוק, שואפת אוויר צח בשקיקה. לחיות פירושו לנשום. לא, אני עוד איאבק על חיי. אפילו אם חותכים אותי כמו נחש לעשרות חלקים, גם אז כל חלק שלי יתפתל, יתחבט, וישתוקק לחיים. אני איאבק עד נשימתי האחרונה – זאת שבועתי. לקבר אספיק תמיד.

אני חולפת על-פני בית לבן גדול. כנראה, חיים פה אנשים אמידים. אין טעם להיכנס לכאן, זה גם מסוכן. רק לאנשים עניים, אני חושבת, יש הבנה לסבל של אחר וחמלה.

כעבור כשעה הגעתי לבית עץ קטן ושחור. ניגשתי, הצצתי בחלון. כן, יש פה אנשים. נקשתי בדלת. יצא קשיש. ביקשתי להיכנס לרגע, להתחמם – ראיתי שבחדר בוער תנור. הזקן הכניס אותי והורה להתיישב על-יד התנור. הוא הביא לי ספסל עץ, כדי שלא אשב על רצפה קרה ולחה, ושאל לאן אני הולכת.

נשברתי ופרצתי בבכי ממושך. נראה בעיניי כמו נצח מאז שמעתי קול אוהד. סיפרתי לו, בין התייפחויות, על מה שעברתי. הוא הקשיב לי עם הרבה השתתפות בצער, מזדעזע מהפרטים של הטבח ההמוני שהיה.

"ילדה מסכנה," הוא מלמל, "איזה חיות, איזה מרצחים!"

"את בטח רעבה," הוא אמר כשהשתתקתי, "תיכף אתן לך משהו."

הוא הביא בשר חזיר מעושן, לחם וגבינה. אכלתי ואכלתי, עד שהמיטיב שלי עצר בעדי: "את לא צריכה לאכול כל-כך הרבה בבת אחת – תקבלי בחילה."

הוא הציע לי להסתתר בינתיים מאחורי ערימת קרשים, שנאספו לצורך בנייה חדשה, ואז הלך לקרוא לבנו ולכלתו, כדי שיעזרו לי. מיד נרדמתי מאחורי הקרשים.

בעוד שעה קלה הופיעו שלושתם. הבן, חקלאי צעיר, העיר אותי בעדינות:

"גבירת, זה מסוכן לישון בבית הזה. יש לנו מקום יותר בטוח בשבילך. שמי בְּרִזִין."

הוא ואשתו כבר ידעו עלי מפי הזקן. נפלתי על צווארה של האישה ונישקתי אותה בדמעות. כולנו בכינו. השתכנעתי שהם באמת אנשים טובים.

שוב אכלנו. הם הראו לי עליית הגג עם מחסן חציר ללינה. הם גם הזהירו אותי, שלא להיבהל אם יבואו עוד אנשים בלילה; הם לא יפריעו לי. אלה הם חיילים רוסיים מסתתרים, אבל הם בלבוש אזרחי.

בלילה, באמת, לעליית הגג טיפס זר, אבל הוא לא הבחין בי, מפני שהתחפרתי עמוק בחציר. כאן, בעליית הגג, ביליתי שבוע. המצילים שלי, הזוג בְּרִזִין, כל בוקר ביקרו אותי והביאו אוכל לכל היום. הם עשו לי היכרות גם עם האם הזקנה ועם החמות.

המצב היה טוב מדי; הוא לא יכול היה להימשך. משלטונות הכיבוש יצאה פקודה שכל בעל-בית בכפר נושא באחריות על כל בן אדם שנמצא בשטח אחוזתו. על הסתרת אנשים בלי רישום ומסמכים בעלי הבית צפויים לעונש מוות. הייתי חייבת לעזוב את האנשים הנפלאים האלה.

בְּרִזִינים נתנו לי מעיל ישן, כפפות צמר ושמכת צמר (סריגה עצמית) עם גדילים. הם גם נתנו לי צידה לדרך. לשמיכה הייתה תועלת וחשיבות רבה עבורי. ראשית, היא הייתה חמה באופן בלתי רגיל: אפשר היה להתעטף בה ולהיות מוגנת מסופת שלג. שנית, היא שימשה כמטפחת נשית – פריט לבוש חורפי מסורתי של כל אישה כפרית. שלישית, אפשר היה לעטוף בה את הראש ואת הפנים, כך שיראו רק את העיניים. עם התכונות האלה של השמיכה, יכולתי לשמור על חום ולהיחשב לאישה כפרית.

נפרדתי. לְבֶרְזִינים היו רגשי אשמה. שכנעתי אותם שאני מבינה את מצבם, ושמעשיהם היו יוצאי דופן במקומות האלה. הם הצילו את חיי, לפחות לעת עתה.

שוב לא היה לי לאן ללכת. נכנסתי ליער, כי הרוח שם הייתה פחות עזה. השלג היה עמוק, והיה קשה ללכת. בנוסף לכך, התחיל להחשיך. טיפסתי על עץ והתמקמתי על שני ענפים עבים שיצרו אות Y. התעטפתי בשמיכה והרגשתי רדומה מתנודות העץ המערסלות. היה כפור עז. אם אירדם, אני עלולה לא להתעורר לעולם, אבל אולי זה יהיה פתרון לכול הסבל. בכל זאת נאבקתי בשינה כמה שיכולתי, אך הטבע עשה את שלו, ושקעתי בתרדמה...

פתאום התעוררתי. קפאתי נורא, לא הרגשתי את הגפיים. התחלתי לחבוט על הברכיים, לצבוט את גופי, לסובב את הראש. ירדתי מהעץ והתחלתי לנוע הלוך וחזור, עד שלבסוף קצת התחממתי. השתדלתי לא להיכנע, מתאמצת בכל מאודי להחזיק מעמד כל הלילה.

מוקדם בבוקר הבחנתי בשתי נשים – אחת צעירה, אחת קשישה. הן הלכו עם מזחלת ללקט עצים ביער להסקה. הנשים התקרבו אלי. התברר שאלו הזקנה בְּרִזִין עם כלתה. סיפרתי להן איך עברתי את הלילה, איך כמעט קפאתי. הזקנה הוציאה מהסל שלה בקבוק תה חם ונתנה לי לשתות. הן הבטיחו לעזור לי ואמרו שאני צריכה ללכת לחווה אחרת, לְבֶרְזִינים הזקנים, שביתם נמצא מעבר ליער, במרחק קילומטר מביתו של הבן. הזקנה אמרה: "אנחנו גרים בקומה השנייה. בקומה הראשונה יש עוד אנשים, כך שיש הרבה עיניים ואוזניים מסביב. תבואי בחושך ותהיי זהירה." הן הלכו, מנופפות לי לשלום.

הלכתי לקצה היער בכיוון שהראו לי, כדי להכיר את השטח ולא לתעות בדרך בחושך. הדאיג אותי שהשארתי עקבות בשלג, לפיהן יכלו לעקוב אחריי. היער נגמר בצורה חדה, ולפניי נפרש שדה מושלג. קו כהה מצד שמאלי חצה את השדה. עיניי עקבו אחרי הקו מהיער עד בית רחוק על גבעה. זאת צריכה להיות גדר או דרך. לא העזתי לצאת מהיער לאור יום, ולכן נשארתי ביער והתקדמתי לעבר הקו הכהה. התברר שזאת גדר ועל-ידה דרך. זאת בוודאי הדרך לביתם של בְּרִזִינים.

עם רדת החשיכה נקשתי על דלת ביתם. הם כבר חיכו לי. המגורים של בְּרִזִינים הזקנים היו בעצם בעליית הגג. ברגע שנכנסתי לחדרם, הרגשתי חום בלתי רגיל, לא רק החום מהתנור, אלא החום הנפשי שהקרינו האנשים האלה, האמיצים באופן נדיר, שהחליטו לסכן את חייהם למעני, בן אדם זר לחלוטין.

עדיין איני יכולה לתפוס מה קורה לי, נדמה לי שכל זה בחלום – גם הסיוט שחוויתי וגם פגישת המזל עם מצילי. סיפרתי להם בפרוטרוט על כל דרכי האיומה. כשסיפרתי על הנער שהשארתי ביער, הם התעצבו מאוד.

"לו הגיע אלינו, היינו יכולים להציל אותו ביתר קלות מאשר אותך. היינו שולחים אותו למכרים שלנו, והם היו מחזיקים אותו כאילו הוא הבן שלהם. בגילו הוא עדיין לא צריך מסמכים".

כאב לי לשמוע את זה. בושה שלא העזתי באותו רגע לקחת אותו אתי. האם יכולתי לנבא שאפגוש אנשים טובים? המחשבה עליו מכרסמת בי עד היום.

כעבור כמה ימים נכנסה אלינו שכנה שגרה בקומה הראשונה. הזקנה בְּרָזִין הכירה בינינו והציגה אותי כידידה ותיקה, מעצבת בגדים מומחית, והציעה שאתפור שמלה לבת שלה.

"ברצון", הסכימה השכנה המרוצה, "הבת שלי בדיוק צריכה שמלה וסינר לבן לבית ספר".

עכשיו היה לי עיסוק, גרתי אצל הזקנה בְּרָזִין ותפרתי שמלה. הלבישו את כולי בלבוש כפרי, על ראשי מטפחת לבנה – זה הסתיר את השיער השחור שלי. בהתחלה השכנה הסתכלה עלי בחשד, אולם דיבורי הלטבי הרהוט וההתנהגות הבוטחת הפיגו בהדרגה את הספקות שלה.

סיימתי את העבודה, השכנה נשארה מרוצה. לראשונה אחרי כל-כך הרבה סבל מצאתי את עצמי בתנאים אנושיים ולמדתי להעריך את זה.

יום אחד הזקנה בְּרָזִין באה עם ידיעה מצערת: הוציאו להורג את הנער שפגשתי ביער. זמן-מה החביאו אותו, פעם בעל-בית אחד, פעם אחר, אבל אחר-כך, תוך כדי נדודיו, הוא נכנס לאיזה בית, שם קיבלו אותו, האכילו, ואחרי זה הלשינו למשטרה... ברור במה זה נגמר.

שתינו בכינו מרה. בינתיים בא בְּרָזִין הזקן והביא עוד בשורה רעה: יש שמועות שראו באזור הזה יהודייה נודדת. זאת בוודאי אני. אומרים שהגרמנים יעברו בבתים, יבדקו מסמכים, אם לא מסתתר מישהו בלי רישום⁵³. הם גם מחפשים חיילים סובייטיים שמסתתרים בסביבה.

"כל אחד, שמחביא מישהו 'לא-חוקי' או מגיש לו עזרה, יוצא להורג יחד עם משפחתו, והחווה שלו תימחק מעל פני האדמה", ציטט מר בְּרָזִין. בְּרָזִינים ישבו מבוהלים ומדוכדכים ולא ידעו מה לעשות אתי.

לא יכולתי להירדם בלילה. שברתי את הראש, לאן ללכת – אך לא יכולתי להמציא כלום. חוץ מבְּרָזִינים לא היה לי אף אחד. זה היה הלילה האחרון שלי אצלם. בבוקר נפרדתי מהם והלכתי, בעצמי לא יודעת לאן.

נדדתי בלי תכלית הלך ושוב ביער, המגן שלי, לא מעזה לצאת ממנו לאור יום. כבר הייתי מוכרת מדי במחוזות האלה. לא מצאתי שום פתרון כל היום. הנה שוב היה לילה, וקר בטירוף. כמו מתוך דחף פנימי, הלכתי שוב לצדו האחר של היער, לעבר ביתם החדש של בְּרָזִינים הצעירים, שהיה בתהליך בנייה. ידעתי שיש שם בחצר ערימת קש. באתי והתחפרתי בתוכה.

בחוץ היה קור אימים. לא יכולתי לישון, כולי רועדת. בקושי החזקתי מעמד עד השחר. דפקתי על דלת הבית. שוב ראיתי את פניהם הטובות של בני הזוג.

"אני מודה שהעברתי את הלילה בחצר שלכם, בתוך ערימת קש. אני יודעת שאני מסכנת את חייכם – אבל לא היה לי מה לעשות חוץ מלקפוא למוות".

"זה בסדר, פרידה, איש לא ראה אותך, ואת עדיין חיה – זה מה שחשוב", אמרה גב' בְּרָזִין וחייבה את כתפיי.

הם ייעצו לי ללכת העירה, אולי שם יהיה קל יותר למצוא איזה מחסה. כאן זה לא בא בחשבון, כל רגע יכולים לבוא אליהם עם חיפוש: הבית שלהם כבר חשוד, כמה "שכנים טובים" אמרו שהם קומוניסטים. האח של גב' בְּרָזִין התנדב לצבא האדום. האח של בְּרָזִין הצעיר נעצר בשבוע השני של הכיבוש הנאצי, ומאז אין שום ידיעות ממנו. לא קשה לתאר במה זה מריח.

הגיע הזמן להיפרד. הסרתי מידי את דבר-הערך היחיד שלי – שעון "מוֹזֶר", שהחבאתי מהנאצים ולא השלכתי לארגז לפני הבור, וביקשתי מהמצילים שלי לקחת את זה לאות תודה ממני.

⁵³ בלטיביה הייתה חובת רישום מגורים בתחנת המשטרה המקומית.

לבשתי את מעילי – מתנה של הברזנים, שעיצבתי מחדש עם גבנון בגב שהם מילאו בצמר. התעטפתי בשמיכה-מטפחת, משאירה רק סדק לאף ולעיניים. אחרי שקיבלתי כך מראה של זקנה כפרית, יצאתי לדרך עם סל קטן מלא צידה.

הרוח התחזקה, והקור גבר מדקה לדקה. נצמדתי לשביל שהראו לי הברזנים. מצאתי מקל ארוך, שהוסיף לחזותי הזקנה, וגם עזר לי מפני החלקה. המעטים שפגשתי בדרך מלמלו שלום ולא שמו לב אלי.

כך נשרכת שעות עד שהגעתי לפאתי העיר, עם המדרכות הנקיות. הנה כבר רחוב מוסקבה. פתאום ראיתי לפני שו צמן לטבי עם רובה ביד. הייתי מפוחדת עד מוות, אך המשכתי. הוא לא השגיח בי כלל. קצת הלאה עמד עוד שו צמן. כנראה, הם שמרו על הגטו השומם.

הגטו עצמו נראה כמו יצור שעדיין חי, אך פצוע אנושות, בוכה בארובות-העיניים השחורות של החלונות המנופצים. התחשק לי לזעוק בקול מטורף, כדי שהם, שעוד חיים בגטו, יתעוררו, יידעו מה ראיתי, כדי להעביר להם את התמונות שעמדו לנגד עיניי, את הצלילים שצלצלו באוזניי. אומללים, הם אינם יכולים להאמין בגרוע ביותר, אינם יכולים אף לשער מה מצפה להם.

אחרי שעברתי את רחוב מוסקבה, התקרבותי למרכז העיר. לאן ללכת הלאה? אולי באמת ללכת לחצרן שלנו? הוא זכה בכמה מחפציי, ייתכן שלא יסרב להלין אותי. ניגשתי לדלתו ודפקתי. החצרן פתח את הדלת. הוא לא זיהה אותי. כמעט נדחפתי פנימה.

”אני פרידה פריד”, אמרתי.

הוא החוויר מפחד, כאילו פגש רוח רפאים.

”אני צריכה מקום להישאר בו ללילה, רק לילה אחד. יש לכם הרבה דברים שלי, אתם חייבים לי את הטובה הזאת”, אמרתי ברצף, בנשימה אחת, בלי לתת לו להתאושש. התיישבתי על כיסא.

אשתו הצטרפה אלינו. הם היו מבוהלים שניהם, מחליפים מבטים כמו מתייעצים מה לעשות.

”חס וחלילה”, הוא מלמל בקול רועד, ”אם זה ייודע לחתן שלנו, יהיה רע מאוד.”

לא זזתי מהמקום.

”אין לי לאן ללכת”, אמרתי, ”בבקשה, תחביאו אותי איפה שהוא, אחרת אני צריכה להתאבד פה במקום.”

לשמע המילים האלה הם זינקו ממקומם, תפסו אותי בזרועותיי וזרקו אותי לחדר המדרגות בכוח כזה, שהשתטחתי על הרחבה.

”לכי אל למְבָרְטִים”, סיננה אשת החצרן, זורקת אחרי את הסל שלי, ”השארתי להם יותר דברים, וגם דברים יותר טובים!” וטרקה את הדלת.

עמדתי המומה. אולי ללכת אל למְבָרְטִים? באמת השארתי להם את רוב הריהוט האיכותי שלי. עד כמה שידוע לי, הם אנשים הגונים ואדוקים מאוד.

גם גב' למְבָרְט לא זיהתה אותי. הכירה אותי רק לפי הקול שלא השתנה. גם היא, כצפוי, נבהלה מאוד. בפי הייתה אותה בקשה.

”לא, פרידה יקירתי”, אמרה, ”את לא יכולה להישאר פה אפילו דקה. גרמנים נכנסים אל בני ובתי; בכל רגע הם עלולים לבוא. את צריכה ללכת, באמת את צריכה ללכת.”

הפחד מעל הכול: לשכנע, לבקש כאן חסר טעם לגמרי...

לאן עוד ללכת? בררתי במוחי את כל המכרים. לא, אף אחד לא יקבל. ומה אם אלך אל הקציין הגרמני שאצלו שירתתי? השתגעתי?! אבל עבדתי אצלו קשה מאוד, והוא אמר שמכבד אותי על חריצותי. כן, אלך. אין זמן להרהורים, צריך להסתדר ללילה איפה שהוא.

הקצין עם המשרת שלו גרו בבית פינתי ברחוב אליזבטס (Elizabetes)⁵⁴, בדירה של אחיה ז"ל של חברתי סוניה, שכנראה נרצחה ברומבולה באותו יום. צעדתי לשם במהירות, כי כבר היה מאוחר, התקרבה שעת העוצר. אחרי השעה 6 בערב אסור היה להיות ברחוב. נכנסתי לבניין בו הם גרו דרך הכניסה הראשית מרחוב אליזבטס ועליתי לקומה השנייה.

זמן-מה עמדתי בהיסוס לפני דלת הדירה, אחר-כך לחצתי על כפתור הפעמון. נעתקה לי הנשימה. את הדלת פתח המשרת. נפלתי לרגליו, מסבירה מי אני ומאיפה באתי, מבקשת להסתיר אותי ללילה אפילו בין שתי דלתות הכניסה או בערימות גרוטאות. התחננתי לפניו, למען אלוהים, למען כל הקדוש, אך לשווא. הוא אמר שהוא מפחד אפילו לדבר אתי: בדירה גרים עוד גרמנים, הם אנשי אס-אס, ואם ימצאו אותי, מיד יוציאו להורג את כולם. הוא אמר לי להסתלק מה שיותר מהר.

מה עכשיו? ירדתי במדרגות בכיוון היציאה האחורית של הבניין דרך החצר. ראיתי את דלת המרתף פתוחה. הסתכלתי סביב וירדתי למטה. המרתף היה מוצף למחצה במים. עמד שם החצרן ושאל את המים בעזרת צינור. פניתי אליו, מבקשת שישאיר אותי כאן במרתף.

סיפרתי לו שהקרובים שלי, שגרו פה בדירה 35B, כולם הרוגים; אני היחידה שניצלתי. את חפציהם, שהם השאירו כאן אצלו, אף אחד לא יבקש בחזרה. הוא יוכל לקחת הכול.

"ב-35B גרים קצינים גרמניים", הוא אמר.

"זה נכון, אבל הריהוט הוא שלי", שיקרתי. "כשיעזבו, תוכל לקחת הכול."

"אבל אני לא יכול לעשות כלום", הוא ענה. "האחריות על המרתף היא עלי. אם יתפסו אותך שם, הלך הראש שלי."

"הרי כבר מאוחר, חשוך", אמרתי לו, "אני כבר לא יכולה לצאת לרחוב. מה, אם כך, עלי לעשות? המוצא היחיד – לחתוך לעצמי את הורידים."

"לצערי, לא אוכל לעזור לך בכלום", הוא פרש את ידיו בחוסר אונים.

נשרכתי אל היציאה האחורית מהבית, זו המובילה לרחוב הצדדי. עמדתי וחשבתי: זה הסוף. אין מוצא. אחרי כמה צעדים ברחוב, יתפוס אותי פטרול. עדיף כבר לחתוך לעצמי את הורידים. קראתי באיזה מקום שזה מוות קל. לא מרגישים את הכאב, פשוט מאבדים בהדרגה את ההכרה...

מיששתי את הסכין הקטנה שבִּרְזִינִים נתנו לי לדרך. אבל באותו רגע שהייתי שקועה במחשבות כאלה נשמעה חריקת דלת, יצא החצרן ולחש לי:

"לכי מהר לקומה העליונה, יש שם דלת לעליית הגג. על חדר המדרגות והעלייה אני לא אחראי: כל אחד יכול לשוטט שם."

הוא הלך. טסתי במדרגות האפלוליות למעלה, כל עוד נפשי בי. אכן, בא אלי מלאך ועצר את יד המוות, כך חשבתי. לעולם לא אחשוב עוד על התאבדות. אלוהים רוצה שאשאר בחיים, שאהיה עדה. המחשבה הזאת חזרה אלי שוב ושוב בכל המצבים המסוכנים.

התגנבתי פנימה וחלפתי על-פני דלת הכניסה, המוכרת לי כל-כך, של דירת הקצין. הגעתי עד סוף המדרגות. לא הייתה שם דלת – סתם פתח חשוך אל עליית הגג.

חשוך בפנים. בימים כתיקונם הייתי פוחדת להיכנס לכאן, אבל כעת העלטה העניקה לי תחושת נוחות והגנה. גיששתי בחושך עד שמיששתי ארגז גדול עם בקבוקים ריקים. התיישבתי עליו להשיב רוח ולחזור קצת לעשתונות.

הקשבתי למה שקורה סביבי. בדירה מתחת הייתה מסיבה – מוסיקה, ריקודים, צחוק. בדירה הסמוכה לה – אותו דבר, בתוספת שירת שיכורים, סיפור בדיחות ופרצי צחוק גס.

⁵⁴ אחד הרחובות במרכז ריגה.

מול העיניים שלי שוב עמדו תמונות מרומבולה, אלפי אומללים לפני הבור, זעקות ובכי, טרטור חדגוני של יריות. הלב בכה מכאב. איך אפשר כך לצחוק ולצהול אחרי ברבריות כזאת?! הצלילים פעלו על עצביי כמו מלח על פצעים.

פתאום שמעתי: בקומה מתחתיי נפתחה הדלת, ושני גברים יצאו משם. הם עולים הישר אל עליית הגג. אצלי נעתקה הנשימה. אני יושבת על הארגז, כמו משותקת, ומחכה: הנה-הנה יתפסו אותי. אחד מהם הדליק גפרור, עשה כמה צעדים מתנדנדים קדימה וצעק לחברו בגרמנית:

"הי, לאן אנחנו הולכים? זאת עליית גג, לך בחזרה!"

הם הסתלקו. שוב שיחק לי המזל. כך נשארתי לשבת עד הבוקר, פוחדת להירדם. כשבא הבוקר, ונשמעו צעדים ראשונים במדרגות, ירדתי מהר ויצאתי לרחוב. יום שלם נדדתי בעיר. לקראת ערב שוב התגנבתי דרך המדרגות לעליית הגג והתיישבתי על הארגז. זה נמשך עוד שני לילות. נראה לי מסוכן להישאר באותו מקום יותר מדי זמן: אותו חצרן עלול היה יום אחד להסגיר אותי. מהמדרגות האלה צריך היה להסתלק.

התחלתי לברור במוחי, למי עוד מהמכרות ה"אריות" שלי אפשר לפנות לעזרה. נזכרתי במשפחת מְזוֹלִיס – הם אנשים נחמדים מאוד. לפני המעבר לגטו, תרמתי לגב' מְזוֹלִיס את חומרי התפירה שלי. הלכתי לשם, דפקתי בדלת, הכניסו אותי ולא זיהו. גיליתי להם מי אני – והידידות הישנה שבה על כנה. סיפרתי להם הכול על עצמי. הם הקשיבו בדמעות בעיניים, נתנו לי לאכול. בתקופת אוֹלְמְנִיס⁵⁵ מְזוֹלִיס היה קצין, עכשיו הוא הפך למנהל בתים. הוא אמר לי שברחוב גְרֵטְרוּדֶס (Gertrudes)⁵⁶ יש דירה ריקה. המנעול שם פשוט מאוד, אפשר לפתוח אותו בלהב של סכין קטנה. אחרי שקיבלתי את הכתובת המדויקת, הלכתי לשם מאושרת.

ניגשתי לבית האמור. בזהירות, כדי שאיש לא ישמע, התגנבתי אל הדלת והתחלתי לחטט במנעול. פתאום שמעתי אנשים יוצאים מאיזו שהיא דלת. נרתעתי מהדלת שלי ועליתי למעלה. האנשים הלכו, ואני שוב על-יד המנעול, מנסה להשחיל ולסובב את הסכין. הרבה פעמים ניסיתי מהתחלה, כמו שְמְזוֹלִיס הסביר, אך ללא הצלחה. כל הזמן יצאו אנשים, פעם מדירה אחת, פעם מדירה אחרת, עלו וירדו במדרגות, ואני, כמו גנב, צריכה הייתי מיד להיעלם. כך לא הצלחתי לפתוח את המנעול.

הלכתי בחזרה אל מְזוֹלִיס וסיפרתי על הכישלון שלי עם המנעול.

"הלא זה כל-כך פשוט, פרידה", הוא אמר, "אבל אין דבר – יש לי עוד דירה ריקה באותו רחוב. הדלת שם פתוחה, אין אפילו מנעול. תצטרכי להיות שם במיוחד בשקט, כי הבית עשוי עץ, ובדירה למטה יש אנשים."

שוב שמחתי שהעניינים מסתדרים – יהיה איפה לגור. פניתי לכתובת החדשה. הבית עמד עמוק בתוך חצר, דו-קומתי, ישן, עשוי עץ. עליתי בשקט במדרגות. אכן, דלת פתוחה, כמו שאמר מְזוֹלִיס. בפנים ריק, אין סימני חיים.

רואים שכאן גרו יהודים: עוד נשארו מזוזות על הדלתות. החלונות שבורים, רוח נושבת מכל הכיוונים, קר כמו ברחוב, ברז המים קפא, אין שירותים בדירה, מלא לכלוך. ובכל זאת זה מחסה, ואני שמחה שיש קורת גג ומקום ללון בו בלי להסתכן יותר מדי.

בדירה אין לא רק כיסא, אלא אפילו ארגז או קרשים, יש רק ארבעת הקירות של החדרים. במטבח מצאתי קופסת פח ריקה של סרדינים עם מים קפואים בתוכה. הוצאתי מהסל שלי עיתון ישן, פרשתי אותו על רצפה העץ והתיישבתי עליו. העיתון הזה ישמש אותי בתור מיטה ושטח מגורים. שקעתי במחשבות ובזיכרונות. ראיתי בעיני רוחי את תמונות הקרובים והחברים שלי, פניהם היקרים מחויכים. הם התחלפו בהדרגה בתמונות הנוראות מהטבח, שנחרטו אצלי לנצח...

⁵⁵ ראה הערה 16

⁵⁶ רחוב לא רחוק ממרכז העיר.

כנראה, נרדמתי. התעוררתי רטובה מזיעה קרה, עם לב פועם בחוזקה, ידיים חובקות את הסל. בחוץ היה עדיין חושך. האם עשיתי רעש בשינה? האם מישהו שמע אותי? ישבתי, מאזינה בריכוז. הרעשים מלמטה לא השתנו. כנראה, גר שם איזה מכונאי שהיה מתקן דברים. שמעתי פטיש הולם במתכת, מנוע פועל, צלילי שיוף, השחזה. טוב שכך. נשארתי ערה עכשיו, לא באה שינה לעיניי.

ישבתי שם שעות, בשקט, בלי תנועה. הירח העיר את הזגוגיות השבורות של החלון. נהניתי לראות את קישוטי הקרח הציוריים, שהטבע צייר על הזגוגיות. זה נתן תקווה ונחמה. אני צריכה להתעשת, להיאבק על חיי, להתאזר סבלנות. אולי עוד כמה שבועות – והרוסים יחזרו. העיקר – לשרוד את ימי הכפור האיומים האלה.

בבוקר יצאתי לרחוב לטייל ולהתחמם. שתיתי כוס תה חם באיזה מזנון עלוב. קניתי עיתון ולקחתי אותו לדירה, להעביר את הזמן בקריאה. רציתי לדעת את החדשות. נראה שהגרמנים מנצחים בכל הקרבות, מתקדמים בכל החזיתות. מצב הרוח שלי ירד לשפל. מה אם המלחמה תתמשך עוד שנה או אפילו שנתיים? איך אחזיק מעמד?

הקור, הקור חסר הרחמים! גיליתי שהעיתונים עוזרים לי לשמור על חום הרגליים. למחרת שוב יצאתי החוצה אל קיוסק העיתונים, קניתי בבת אחת כמה מהם, גם לקרוא וגם להתכסות. קראתי את כל העיתונים במלואם. שם כתבו שהגרמנים מצליחים, אבל משהו במאמר המערכת רמז לי שלא הכול טוב. הוא פשוט קבע שכל הקשיים של הגרמנים הם באשמת היהודים והבולשביקים, ושצריך למחות אותם מעל פני האדמה. היה בזה ניצוץ של תקווה. יש לגרמנים קשיים⁵⁷. לא הכול כל-כך וורוד, כפי שהם רצו להציג. גם ההפקעה של שמיות, מגפי לבד, כובעי פרווה מהאזרחים למען הצבא הגרמני הייתה סימן מעודד: החיילים סובלים מהקור ואין להם ביגוד הולם.

פרשתי על הרצפה כמה עיתונים, נשכבתי והתכסיתי באחרים. כששוכבים וישנים, צורכים פחות אוכל. סל המזון שלי כבר כמעט ריק. צריך למלא אותו איך שהוא מחדש. עם מחשבה זו נרדמתי...

פתאום התעוררתי, כאילו משותקת ומאובנת. לא הרגשתי את הגרון, לא את הצוואר, לא את הרגליים. היה לי נדמה שכל גופי קפא. מבוהלת, סובבתי בקדחתנות את הראש, שפשפתי את הצוואר. כל חלקי גופי כאבו. טוב, אם כואב, אז אני עוד חיה, חשבתי. במכות ושפשופים החזרתי תחושה גם לברכיים הקפואות, ואחר-כך עטפתי את הרגליים והצוואר בכמה שכבות של עיתונים. מעילי היה בלי צווארון, והמטפחת לבדה לא הצילה מהקור. נהיה לי ברור שלא אחזיק פה מעמד הרבה זמן, והחלטתי לפנות עוד פעם למְז'וליסים לעזרה.

הם שוב קיבלו אותי בסבר פנים יפות, השקו בתה חם, האכילו עד שובע. סוף-סוף התחממתי אחרי זמן רב של קפיאה וסיפרתי להם על ניסיונותיי הכושלים הרבים לפצח את המנעול של הדירה הראשונה.

"אני פשוט מתפלא שלא יכולת לפתוח את המנעול," תהה מר מְז'וליס, "בדירה היא כל-כך חמים ונוח, יש מים זורמים ושירותים. הלא זה כל-כך פשוט, הנה תסתכלי, תני את הסכין שלך."

והוא שוב הדגים לי איך צריך לפעול עם הסכין. השתהיתי אצלם. פתאום צלצלו בדלת. בני הזוג יצאו בחיפזון למסדרון, ואילו אני התחבאתי בארון בגדים, עם אוזן צמודה לקיר. שמעתי דרך הקיר את השיחה.

"לא הופיעה אצלכם פרידה פריד?" הכרתי את קולה הרם של פרויליין קריסון.

"לא, לא ראינו אותה הרבה זמן עוד מלפני המלחמה," אמרה גב' מְז'וליס בקול אדיש.

"אומרים שהיא ברחתה ומסתובבת בעיר," אמר קול נשי אחר שלא הכרתי.

"אמרתי לך שלא הייתה פה."

"הרי את לקוחה שלה לשעבר, וקיבלת ממני את חתיכות הבד שלך, שנשארו אצלה בדירה. אם היא תופיע, תודיעו מיד. אתם מבינים מה ההשלכות של זה, לא?"

---

⁵⁷ הכוונה לקרב על מוסקבה, שהתרחש מאוקטובר 1941 עד ינואר 1942 והסתיים בתבוסה אסטרטגית של הצבא הגרמני.

הדלת נסגרת. יצאתי מהארון. בעלי הבית המזועזעים נשארו לעמוד במקום כמו מוכי ברק. "זאת הייתה 'החברה שלך' קריסון עם בת החצרן של הבית שבו גרת," אמרה גב' מְז'וליס. הבנתי שהחצרן ואשתו סיפרו עלי לבתם, הנשואה לפעיל פשיסטי לטבי, וממנה זה הגיע לקריסון. ברור, שאני צריכה להסתלק מכאן מה שיותר מהר. המְז'וליסים יהיו במעקב. הם מילאו לי את הסל במצרכים, ונפרדנו עם דמעות בעיניים. הלכתי אל הדירה המומלצת ברחוב גְרִטְרוֹדְס לנסות שוב את מזלי.

אני מסובבת את הסכין לכאן ולכאן, אבל המנעול לא נכנע. אני שומעת רעש במדרגות - צריך להפסיק את העבודה. נעשה שקט, ושוב אני חוזרת למלאכה. לא, לא מצליחה לפתוח. פשוט אין לי מזל! את "שלימזל"⁵⁸ אמיתי, אני נוזפת בעצמי. לא ייצא ממני פורץ.

חזרתי לחדרים הריקים הקרים. שוב הסתכלתי סביבי: הלא לכאן יכולים להיכנס בקלות. על הדלת אין בריח ואין וו. הוצאתי את הסכין, תקעתי בצד המשקוף, וחסתתי את הדלת בעזרתו.

זה היה חורף קר באופן חריג, ומיום ליום גבר הכפור. ניסיתי להתיישר ולהתכופף בלי סוף, כדי שלא לקפוא למוות. ישנתי בנמנומים חטופים. עם כל יום נוסף הרגשתי בבירור שאני הולכת ודועכת כאן. הכול בתוכי הצטנן, כאילו מיתרי הקול קפאו אל הגרון. ניסיתי לדבר, אבל לא הכרתי את קולי – הוא נעשה גס וזר, משהו בין קריאת תרנגול לנביחת כלב.

ומה אם אחלה, למי לפנות? בלי להעלות שום רעיון מעשי, החלטתי שוב, בפעם המי יודע כמה, ללכת אל מְז'וליסים. דפקתי, אך את הדלת לא פתחו; שמעתי את הקול של בתם הקטנה. היא אמרה שהם לא יכולים יותר להכניס אותי, הבית שלהם במעקב.

יצאתי לשוטט ברחוב. הייתי צריכה בדחיפות להתחמם, זאת הייתה התרופה הכי טובה. בעוד כשעה הלכתי שוב אל מְז'וליסים. הפעם אף אחד לא ניגש לדלת.

לאן עוד ללכת? התחלתי להסתובב ברחובות בלי תכלית. ראיתי שעל קירות מודבקות מודעת באותיות גדולות בגרמנית. עצרתי וקראתי: "כל מי שיודיע לשלטונות על דמות חשודה או יהודי מסתתר, יקבל פרס כספי גדול והרבה הטבות."

הלכתי הלאה. נכנסתי לגן ציבורי גדול ברחוב אַרְטִילֶרִיִּס (Artillerijas)⁵⁹. בכניסה לגן יש שירותים ציבוריים. נכנסתי לשם. בפנים חם, פשוט גן עדן! יש תנור לבנים גדול מהרצפה עד התקרה, והוא דולק. הנחתי על התנור החם את ידיי הקפואות. כמה טוב כאן, האם יכול להיות יותר טוב?! וכבר בראשי מתבשלות תכניות לבוא לכאן להתחמם כל יום. ברגע שמישהי נכנסת לכאן לצרכיה, אני מיד מתיישבת על אסלה, כדי שלא למשוך תשומת לב. כשהשירותים מתרוקנים, אני שוב נצמדת לתנור. אני מרגישה איך גופי מפשר – זה כל-כך נעים. אבל הקול עדיין לא השתנה, ההצטננות הפנימית אינה עוברת. על הידיים הופיעו שלפוחיות גדולות, מלאות מים.

מפעם לפעם נכנסת לכאן עובדת הניקיון, אבל היא אדישה אלי כמו אל כל המבקרים.

למחרת מיהרתי אל השירותים האלה כבר מהבוקר – התנור הזה לא יצא לי מהראש כל הלילה. עמדתי וחיממתי את הידיים. פתאום נכנסה בחורה שחרחורת נאה, ניגשה אל התנור ונעמדה על-ידי להתחמם.

"יש לי פה פגישה," היא אמרה בתגובה למבטי השואל.

"גם לי יש פגישה," אמרתי לה.

⁵⁸ ביש-מזל ביידיש.

⁵⁹ רח' חיל התותחנים – הרחוב שבו פרידה גרה אחר-כך עם משפחתה אחרי המלחמה ועד עלייתה לישראל ב-1971. בגן המדובר ביליתי את רוב ילדותי (מ.א.).

שתינו המשכנו לעמוד. כעבור שעה קלה הופיעה זקנה, מרופטת נורא, כמו נווד, לבושה סחבות, בנעליים קרועות. חורים גדולים היו פעורים בגרביים הרקובים על עקבות הרגליים. היא עצמה הייתה גבוהה, רזה וכפופה מאוד. כשהן ראו זו את זו, נפלו זו על צווארי זו והתנשקו.

"כמה זמן לא ראיתי אותך?" קראה הזקנה. "מה שלומך, ליליטה? איך העניינים?"

ליליטה התחילה לספר שהגיעה לריגה בלי הבעל ומתאכסנת אצל איזו מכרה.

"ומה קורה אצלך, איפה את גרה?" שאלה ליליטה. "את לא נראית כל-כך טוב."

"אני חיה כמו נוודה אמיתית. אין לי תלושי מזון, ואני לנה איפה שיוצא לי – פעם בעליית גג, פעם באסם, וככה כל הזמן," סיפרה הזקנה על עצמה.

זה נראה לי משונה – הרי היא לא יהודייה, למה היא חיה כך?

ליליטה בינתיים פתחה את הצרור שלה והוציאה שקית של צנימים. היא כיבדה את הזקנה וגם אותי והמשיכה לשוחח עם הזקנה:

"תשמעי, אתן לך כתובת. לכי לרחוב סְקולאס (Skolas)⁶⁰ מס' 10, ותמורת מארק אחד ביממה תוכלי ללון שם. בעלת-הבית לא רושמת אף אחד⁶¹, מה שבדיוק מתאים לך. תגידי שאני שלחתי אותך."

"לא," אמרה הזקנה, "אני לא אלך לשם, היא רק תעיף עלי מבט ותזרוק אותי. יש לי מקום אחד..."

שתי הנשים הלכו, אחרי שפטטו לשובע.

התקרב הערב. פתאום צץ במוחי רעיון מטורף: לבוא לשם ולספר שליליטה שלחה אותי. זכרתי היטב את הכתובת – סְקולאס 10...

*

את הדלת פתחה אישה כחושה מאוד בת 55-60.

"מה את רוצה?" שאלה.

"ליליטה שלחה אותי אליך," עניתי, "באתי מכפר רחוק ולא מצאתי קרובים בעיר, ובדרך הצטננתי. הייתי רוצה להישאר אצלך, אם זה אפשרי."

"טוב, אם ליליטה שלחה אותך, את יכולה להישאר. תיכנסי."

היא הובילה אותי אליה למעלה. הדירה שלה הייתה בעליית גג וכללה רק חדר אחד ומטבח. בתקרת המטבח היה צוהר, ונדמה שהאור נופל הישר מהשמיים. החדר היה מחולק בפרגוד מתקפל ארוך. היא הראתה לי מיטת עץ רחבה בצבע כהה ועל-ידה כורסה עמוקה.

"כאן תישני. השירותים שם על יד המטבח."

אחרי שיצאה לצד השני של הפרגוד, היא התחילה להשתעל ובקושי יכלה לעצור. כשהפסיקה, יצאתי אליה. בעלת הבית ישבה על דרגש נמוך על-יד מיטה. על המיטה שכבה עוד זקנה, אבל היא לא שמה לב אלי.

"אפשר לקבל כוס תה חם?" שאלתי, "הגרונ שלי כואב נורא."

"אתן לך תה, אבל בסוכר יש מחסור."

"יש לי סוכר משלי."

הנוזל החם קצת חימם אותי, אם כי כל בליעה לוותה בכאב. נשכבתי במיטה בלי להתפשט, רק הורדתי את המעיל. רק הספקתי קצת להתחמם ולהתנמנם, כשקול של גבר העיר אותי. בליווי

⁶⁰ מקום במרכז ריגה, קרוב מאוד למוזיאון יהודי לטביה הנוכחי.

⁶¹ הכוונה לרישום בתחנת משטרה (ראה הערה 53).

בעלת הבית איזה גבר נכנס למטבח. הם שוחחו בקולות נמוכים. כל מה שיכולתי לשמוע היו דברי בעלת הבית "..." היא צעירה ונאה, ישר מהכפר..."

כמו ברק, קפצתי מהמיטה, התיישבתי בכורסה והתכרבלתי, מתכסה במעיל. מיד שמעתי צעדים מתקרבים. הזר ניגש למיטה, אך לא מצא שם אף אחד. הוא הדליק גפרור ומצא אותי מכורבלת בכורסה. בחושך הוא נראה לי ענק; הוא גם הסריח בוודקה ובטבק. הוא תפס אותי בכתפיים.

"מה אתה רוצה? אל תיגע בי!" צרחתי בפראות.

הוא נרתע ממני והלך לבעלת הבית, מתלונן.

"מה קורה אצלך היום, מי הבחורה הזאת?"

"אני לא יודעת", אמרה בעלת-הבית, "ליליטה שלחה אותה. כנראה, יש לה ווסת."

הוא, כפי הנראה, הסתפק בהסבר הזה, מלמל כמה גסויות והסתלק. כששמעתי שהדלת נטרקה אחריו, ניגשתי לבעלת בית עם שאלה:

"מי היה הגבר הזה? מה הוא רצה ממני? למה שלחת אותו אלי?"

"אני לא מבינה", היא ענתה, "אם ליליטה שלחה אותך לפה, אז מה את שואלת? האם היא לא אמרה לך?"

"אני אשלם לך טוב על הלינה", אמרתי לה, "רק תני לי ללון בשקט."

"לא", היא ענתה, "יש לי לקוחות, ואני צריכה בשבילם בחורות צעירות. ליליטה עצמה גם מגיעה לפה, רק שהיא מביאה לקוחות משלה."

"תשמעי, אשלם לך כמה שאת מקבלת מלקוח, רק תני לי לנוח, כי אני מצוננת וחולה מאוד."

בעלת הבית התרככה, הבטיחה שלא תכניס אף אחד הלילה, ואני נרגעתי וחזרתי למיטה.

שוב דפקו בדלת. שמעתי בבירור דיבור גרמני: הם התדיינו מאחורי דלת סגורה. אחר-כך הדלת נפתחה, והיא הכניסה גרמני, אבל אמרה שאין לה אף אחת בשבילו. הוא התעקש, לא רצה ללכת, אך בהדרגה נרגע ונעשה שקט, ואני שמעתי איך בעלת-הבית מזרזת אותו לצאת.

"כמה זמן זה יימשך?" אמרתי אחרי שהוא הסתלק, "הרי היה לנו הסכם."

"לזה לא יכולתי לסרב. הוא אחד הלקוחות הכי טובים שלי", ענתה, "חוץ מזה, הוא מביא לי נקניקים, שאי-אפשר להשיג עכשיו בשום כסף."

בכל זאת, היא הבטיחה לי שעכשיו אוכל לישון בשקט: אף אחד לא יבוא עוד. ובאמת, אחרי זה כל הלילה היה שקט.

לפנות בוקר בעלת הבית התחילה להשתעל כל-כך חזק, שלא יכולתי לשאת את זה. היא ירקה דם.

"מה אתך? שאלתי, אני יכולה לעזור לך?"

"השחפת הארורה אוכלת לי את הקרביים. ומה זה עניינך? עוד מעט אהיה בסדר."

ואחרי הפסקה קצרה:

"איך בכלל הגעת אלי? את לא משחקת עם גברים?"

"אני לא שופטת אותך, אבל אני לא הייתי יכולה לחיות כך, אפילו אם יורים בי או שופכים לפני הר של זהב", הסטתי את השיחה, בלי לענות על השאלה הראשונה.

"כל אחד יכול לחיות כמו שהוא רוצה, זה ענייניו."

"האם אני יכולה להישאר פה לעוד לילה, או ששוב יבואו לקוחות? אני מבקשת ממך, תסרבי לכל הלקוחות לכמה ימים, אני אשלם על הכול. יש לי כסף." (בְּרִזְיָנִים נתנו לי 100 מארק.)

בעלת הבית בסוף נכנעה. בצהריים הכינה לי ארוחה חמה, כיבדה בהרינג מעושן. בינתיים הכול הלך בסדר. הלוואי שיכולתי להישאר פה איזה יומיים, ולהיפטר מההצטננות.

הגיע הערב השני. בעלת-הבית אמרה שהיום חג המולד. מהררוב נשמעו יריות – אלה זיקוקי די-
נור. כל השמיים נצבעו ברסיסים צבעוניים.

בלילה שוב תופפו על הדלת, דפקו כמעט בלי הפסקה, אבל בעלת הבית לא הכניסה אף אחד. היא
נעשתה מודאגת:

”אני לא יכולה להמשיך כך: הם יכולים להתרגז עלי ולהלשין, הלא זה עסק לא חוקי.”

חשבתי רק על דבר אחד: איך למשוך עד הבוקר. שכבתי והזדעזעתי מכל צליל מאחורי הקיר. סוף-
סוף בא הבוקר.

התארגנתי, שילמתי והתחלתי להיפרד מבעלת הבית. שאלתי אם היא יכולה להמליץ על מקום
בטוח אחר, שבו הייתי יכולה להישאר כמה ימים.

”כן, אני מכירה מקום אחד,” ענתה, ”אבל שם לא יותר טוב מפה: בעלת הבית ההיא עוסקת באותו
דבר, ובנוסף, קירות החדר שם עשויים דיקט, וכמובן, הרבה שיכורים מגיעים, כפי שראית בעצמך.
תחילתי בעצמך, אני לא מכירה מקומות אחרים.”

בקיצור, צריך ללכת. שוב אני בדירה הקרה והריקה, שוב אני יושבת על עיתונים פרוסים על
הרצפה. המחלה שלי מתגברת. שוב אני, בפעם המי יודע כמה, בוררת את כל מכריי, מנפה דרך
מסננת הזיכרון: מה השם, איפה גרים – מתאמצת להיזכר בכל מה שאפשר.

עלה לי בראש שם של משפחה רוסית אחת, שגרה לפני המלחמה אי-שם ברחוב מוסקבה, אבל לא
הצלחתי להיזכר בכתובתה המדויקת, זכרתי רק במעומעם את השכונה. למחרת התחלתי לחפש
את האנשים האלה, שאלתי עליהם בכל בית, כל חצר, אך איש לא ידע עליהם כלום. ייתכן שהם
התפנו לרוסיה בתחילת המלחמה.

אחר-כך נזכרתי במכרים שלי בשם שְפֶרְס. אלה היו אם ובת, הן גרו אצלי בדירה בשנת 1938.
הלכתי אליהן, אך התברר שהן כבר לא גרות בכתובת הישנה. הפעם החלטתי להסתכן ולחפש
אותם דרך הלשכה לרישום כתובות.

בחדר ההמתנה היו המון אנשים. ציפתה לי המתנה ארוכה. מהתנור המוסק נדף חום נעים. עייפה
עד מוות מלילות ללא שינה, אני התנמנמתי ובסוף שקעתי בשינה עמוקה. כשהתעוררתי בפחד,
התור שלי חלף מזמן. נשאר רק אנשים בודדים. הייתי אחרונה, ולשאלתי הוציאו לי פתק עם
הכתובת: 101, Hitlerstrasse.⁶² עם הפתק ביד טסתי ברחובות: סוף-סוף, אמצא את מכריי
הטובים – הם שכרו חדר אצלי בדירה שנה שלמה, והיינו ביחסים ידידותיים.

את הדלת פתחה גברת שְפֶרְס המבוגרת והובילה אותי לתוך הבית. עכשיו הן התגוררו בדירה
נפרדת של שני חדרים. כמובן, הן לא הכירו אותי, הן בגלל חזותי החיצונית המכוערת והן בגלל
קול התרנגול שלי. האם והבת הסתכלו עלי בחשד, כמו על חסרת בית. הזכרתי להן:

”אתן זוכרות את פרידה? שכרתן אצלי פעם חדר ברחוב קְרִישְיָאנָה בְרוֹנָה (Krišjāna Barona),
13/15. ניצלתי ממוות בנס, ועכשיו אני נודדת. תעזרו לי, תחביאו אותי איפה שהוא, אחרת יהרגו
אותי.”

דיברתי מהר, בלי לתת להן זמן להסס או להגיב.

הן היו המומות. הזקנה רעדה ומלמלה: ”איזו זוועה! ישו, מְרִיה!” הבת עמדה מאובנת, לא יכלה
להוציא מילה, תפסה את ראשה בידיים. לבסוף אמרה:

”אין לנו מקום להתחבא בו, מכרים מבקרים אותנו לעתים קרובות, אחד מהם מגסטפו...כולנו
עלולות להיהרג.”

”אסתתר באיזו פינה חשוכה, אף אחד לא ישמע אותי ולא יראה,” התחננתי, ”תנו לי להישאר רק
ללילה הזה.”

---

⁶² בגרמנית: רחוב היטלר – כך נקרא בשנים 1942-1944 הרחוב הראשי של ריגה, באורך של 12 ק"מ. בתקופה
סובייטית נקרא רחוב לנין, ובתקופת העצמאות הראשונה ושוב אחרי התפרקות בריה"מ – רחוב החירות.

הן עמדו כמו משותקות, לא אמרו "כן" או "לא". בלי להמתין לתשובה, חמקתי מהר, כמו כלבלב, לתוך המזווה שבמטבח וסגרתי אחרי את הדלת.

באותו לילה הן בכל זאת לא גירשו אותי, אך לא הרשו לי להישאר עוד. מספר פעמים באתי אליהם, צלצלתי ודפקתי, אבל הן לא ניגשו לדלת.

השתכנעתי סופית שאיש ממכריי העירוניים לא יושיט לי יד לעזרה. המזון והכסף, עם כל ההקצבה המחמירה שעשיתי לעצמי, כמעט אזלו. לא היה אור בקצה המנהרה. התקווה האחרונה – לשוב לחווה של בְּרִזְיָנִים.

*

הלכתי ברחובות ריגה בדרך לְבְּרִזְיָנִים. הייתי נועזת עכשיו ולא התחמקתי מלחלוף על-פני שוטרים. עטופה בשמיכה-מטפחת שלי, כך שנראו רק העיניים, כפופה וגיבנת, כאילו הוסיפו לי עשרים שנה, הלכתי בטבעיות, ואיש לא הציק לי.

עם רדת הדמדומים הייתי כבר בכפר סמוך. נכנסתי לאיזה בית. זקן שתוי, כלתו וכמה ילדים הסתכלו עלי במבט שואל.

"האם אני יכולה ללון אצלכם?" פניתי אליהם בלטבית, "אני הולכת ברגל מריגה אל חבריי בכפר, יש עוד חתיכת דרך ללכת, כבר מאוחר, היום כבר אין סיכוי להגיע."

הם הסכימו.

"העיקר בשבילי זה להתחמם טוב", אמרתי, "אם אפשר, אתיישב על-יד התנור."

בעלת-הבית הצעירה הביאה קרש וייצבה אותו, כך שאוכל למתוח את הרגליים כשאני מתחממת על-יד התנור. ישבתי, היה לי חם. מה יכול להיות יותר טוב?

הם התחילו לאכול ארוחת ערב והזמינו גם אותי. במרכז השולחן עמד כד גדול של חלב. היו קערות עם גבינה לבנה, תפוחי אדמה מטוגנים עם בשר חזיר ובצל, ופרוסות לחם שחור. נדמה לי שהם קצת חשדו בי ורצו לראות, האם אקח את בשר החזיר. לקחתי ואף אמרתי שהוא טעים מאוד. עברתי את "המבחן" וגם החמאתי לאישה הצעירה. היא הייתה שמחה לדבר עם מישהו. הייתי רעבה ואכלתי עד שהתמלאתי.

אחרי-כן הצעירה מזגה לכולם מרק. סירבתי, אמרתי שכבר שבעתי, ביקשתי רק כוס תה בשביל הגרון הכואב.

"כן, העירוניים, שחיים על מה שנותנים לפי תלושי המזון, יכולים להתפגר מהר", נכנס הזקן לשיחה.

"לכל דבר אפשר להתרגל, אם צריך", אמרתי לו.

אנחנו עוד פטפטנו על דא ועל הא. אחרי ארוחת הערב הזקן נשכב לישון באותו החדר, ואילו הכלה עם הילדים הלכה לחדר השינה.

"אין צורך להציע לי", הודעתי לבעלת הבית, "אני אשכב, בלי להתפשט, על הרצפה ואתכסה במעיל. אני רק צריכה לחמם טוב את הרגליים על-יד התנור."

הזקן לקח כמה לגימות וודקה מהבקבוק על המדף, התיישב על המיטה והתחיל להתפשט. נשכבתי על הרצפה על-יד התנור, התכסיתי במעיל וכיביתי בנשיפה את מנורת הנפט.

"הי, הי, בואי לישון אתי", לחש הזקן, "המיטה שלי יותר רכה מהרצפה, וזה גם יותר כיף."

"הרי אני חולה", אמרתי לו, "אתה שומע כמה אני צרודה; כשאבריא – אז ניפגש, ואני בכיף אבוא לפגישה."

"ואיפה את גרה, ארוסתי החמודה?" לא נרגע הזקן.

אמרתי לו את כתובתי העירונית.

"אז בואי, אני לפחות אלטף אותך ואנשק, גם זה יספיק לי, אז אדע שאת ארוסתי."

"אתה רוצה להידבק ממני?"

זה, כנראה, שכנע אותו, והוא הלך לישון, רוטן. מתחתי את הרגליים, נסמכת אל התנור החם. מזמן לא הרגשתי עונג כזה. שום רופא לא היה ממציא תרופה טובה יותר מהלבנים החמות האלה. בזכותן הפשירו לאט-לאט העצמות הקפואות שלי, ושקעתי בשינה עמוקה. פעם אחת התעוררתי. איפה אני? אה, כן, נזכרתי. אז כאן גן העדן האמיתי? שמעתי את הנחירות הרמות של הזקן ושוב נרדמתי.

בבוקר הצעירה עברה ראשונה בחדר, וקמתי מיד. אחרי החימום הלילי הרגשתי את עצמי אדם אחר, הקול נעשה יותר אנושי, אף כי עדיין נשמעתי כמו תרנגול. שניים-שלושה לילות כאלו היו מבריאיים אותי.

הזקן קם גם-כן. הוא לא נראה הכי ידידותי אלי; הוא הרגיש נעלב. צריך ללכת.

"בואי, אלוהה אותך", אמר.

רציתי לשלם בעד הלינה והאוכל, אבל הם סירבו בתוקף. יצאתי לדרך, והזקן ליווה אותי כברת דרך בשתיקה. ברגע פרידה זרק לי בכעס:

"עבדת עלי בלילה, כלבה!"

"הצלתי אותך מחטא", ענית.

"חטא, לעזאזל! לו הבן שלי היה כאן, לא היית יוצאת כך מפה."

התעלמתי מדבריו, מודה שוב על הכנסת האורחים, והסתלקתי מהר.

אחרי כמה קילומטרים של הליכה הייתי אצל בְּרָזִינִים. הם דאגו כל הזמן, שמא קרה לי משהו, ושמחו מאוד לראות אותי. הסיפור שלי על קורותיי בעיר ריגש אותם מאוד. אבל להשאיר אותי בבית היה מסוכן: החווה תחת מעקב.

"אבל לאן ללכת הלאה?" שאלתי.

"בינתיים לכי העירה, לדירה הריקה שלך", אמר בְּרָזִין הזקן, "נראה שזה המקום הכי בטוח בשבילך. כרגע לכי ליער וחכי לנו שם. נכין לך סל עם מזון שצריך להספיק לך לשבועיים. ניתן לך גם קצת כסף. אנחנו נחשוב על תוכנית בשבילך ובפעם הבאה, כשתבואי, נגיד לך."

שוב הלכתי לדירה הקרה הריקה "שלי". למזלי, הכפור נחלש. ירד שלג רטוב. אחרי שהגעתי לדירה, התיישבתי על הרצפה והכרחתי את עצמי לאכול, משתדלת לא לתת לרוחי ליפול. לפעמים היה נדמה לי שכך ימשך לנצח. לפי הקולות המגיעים מדירות שכנות אפשר היה להסיק שכבר גרים בהן. ייתכן שבימים האחרונים שיפצו אותן בחופזה והשכירו אותן. למחבוא שלי עלול לקרות אותו דבר. מסוכן להישאר פה, אך אין לי לאן ללכת.

כך עבר יום אחרי יום בפחד ובבדידות. נגמרו השבועיים. עכשיו אפשר היה שוב ללכת אל בְּרָזִינִים, אף כי עוד נשארו לי אוכל וכסף. הכרתי כעת די טוב את הדרך והייתי מנוסה בהליכות ארוכות. יכולתי ללכת עשרה או עשרים ק"מ בלי לעצור למנוחה.

שוב הייתי ברחוב מוסקבה. עכשיו הלכתי כבר די באומץ. ראיתי שני שוּצְמַנִים יוצאים מרחוב צדדי ומובילים קבוצה של נשים עם תרמילי גב. לאן מובילים אותן? ברור, ליער רומבולה!

אחזה בי הרגשה נוראה, כאילו אני צועדת יחד אתן. רציתי לצעוק: "תברחו לכל הכיוונים! מובילים אתכן לשחיטה!" – אבל לא עשיתי כלום. זה חסר תועלת, אמר לי ההיגיון שלי. דמעות חנקו לי את הגרון. חלפתי על-פני האומללות, מאיצה את צעדיי. הקבוצה נעלמה מהעין, ואז נתתי דרור לדמעות.

הייתי מחוץ לעיר, כשהתחילה רוח מקפיאה, חודרת תחת כל הבגדים, עד העצמות. עצרתי באיזה בית כפרי להתחמם. אמרתי לבעלת הבית שאני הולכת אל מכרים בחווה כדי לקבל מצרכים, קשה לחיות רק על תלושי מזון.

היא הזמינה אותי פנימה לשבת על-יד התנור, פרסה לי פרוסת לחם ומרחה עליה שכבה עבה של שומן חזיר. הודיתי לה, לקחתי את הלחם, אבל, כאילו בדרך אגב, זרקתי לה שאנחנו, העירוניים, לא רגילים לאוכל שמן כל-כך, וביקשתי ממנה סכין. הורדתי את שכבת השומן ורק אז אכלתי. בעלת-הבית אמרה:

"המזון בעיר מספיק רק בקושי, אם לשפוט לפי האנשים הרבים שעוברים פה. לפחות הגרמנים חיסלו את כל היהודים. סוף-סוף, אפשר לנשום לרווחה."

ישבתי על-יד התנור והסתכלתי הצדה, כדי שלא תראה את פניי. על מה אדבר אתה עוד? היא לא מנחשת מי אני, וגם זה טוב. הלוואי שתהיי פעם בעור שלי, איחלתי לה בלבי, אבל בקול רם הודיתי על הכיבוד והלכתי. עוד כמה קילומטרים – ואני אצל בְּרִיזִינִים.

הם קיבלו אותי עכשיו כמו קרובת משפחה. הם כבר עברו לגור בבית החדש הגמור למחצה. הושיבו אותי לשולחן, כיבדו בחלב חם. היום הם התאספו כולם, יושבים וחושבים מה לעשות אתי. הוצעו ונפסלו כמה תכניות. פתאום בְּרִיזִין הזקן נזכר שבעבר הכיר איזו זקנה תימהונית וקצת סנילית, מאוד אדוקה, אֶדְוִיטְסִיטִית של היום השביעי⁶³ ומשוגעת על אמונות תפלות. היא גרה בצ'ֶיקוֹרְקָאֶלְס⁶⁴ (Čiekurkalns). את כתובתה המדויקת הוא לא זכר, אבל נתן לי סימנים ברורים איך למצוא את ביתה הקטן המוזנח בשטח. קוראים לה פֶּסְלָה (Pesla).

"היא תקבל אותי?" שאלתי.

"אני מגיע לזה. הגישה אליה צריכה להיות מיוחדת. לבוא אליה צריך רק בערב שבת – השבת אצלה יום קדוש. אנחנו נצטרך לעזור לה במצרכים."

"איך להציג את עצמי?" שאלתי.

"עכשיו אל תצחקי. תגידי לה שמלאכי השמים שלחו אותך אליה, כדי לעזור לה. אל תדאגי, היא תאמין לך ותכניס אותך. וכשיגמרו המצרכים, תבואי אלינו שוב, אנחנו תמיד נמלא לך את הסל."

הודיתי להם מכל הלב, ונפרדנו בחיבוקים ונשיקות. עמוסה שוב בסל מלא, יצאתי. המסלול המוכר הוביל אותי דרך היער, לרחוב מוסקבה.

מאחורי תיל דוקרני כפול – הגטו. שם הכול שקט, ריק ומת...

ביליתי עוד לילה בדירת המסתור שלי, כי יום שישי היה רק למחרת. הייתי נרגשת בצפייה להרפתקה חדשה.

---

⁶³ אדוונטיסטים – זרם נוצרי פרוטסטנטי שנוסד בשנות ה-30 של המאה ה-19 בארה"ב. הם מאמינים בביאתו השנייה (בלטינית: *adventus*) של ישו ובמלכות השמיים, שתימשך 1000 שנה. הענף הגדול ביותר הם אדוונטיסטים של היום השביעי. הם נקראים כך מפני ששומרים שבת באדיקות, כמו היהודים הדתיים.

⁶⁴ שכונת פועלים בצפון ריגה.

8. פְּסָלָה

למחרת יצאתי לדרך לצ'יקורקאלנס. מצאתי את הבית של פְּסָלָה לפי הסימנים שנתן לי בְּרִזִין הזקן. התקרבת לי לדלת. לבי הלם בחוזקה כשנקשתי בדלת ושאלתי:

"כאן גרה פְּסָלָה?"

"מי את?"

"מלאכי השמים שלחו אותי אליך, תכניסי אותי, למען השם."

"אני כבר שוכבת במיטה, וקשה לי לקום," רטן במעומעם קול של זקנה.

"יקירתי, זה ערב שבת, וכבר מאוחר, אני צריכה למסור לך מתנות ולא יכולה לחכות," המשכתי להפציר בה.

לבסוף היא קמה, ניגשה לדלת, הזיזה את הברית, ותיכף חזרה למיטה. נכנסתי.

"אל תיעלבי," אמרה פְּסָלָה, "שאני מקבלת אותך שכובה במיטה: חושך, אין חשמל, הכי טוב זה לשכב. מי את ומנין באת?"

"באתי לעזור לך. יש לי מתנות מזון בשבילך," אמרתי.

"ידעתי שתבואי. אני מקווה שתישארי אתי זמן-מה. אני בודדה וחלשה," אמרה.

נפלתי על הברכיים, נצמדתי חזק אל החזה שלה ופרצתי בבכי, כאילו הייתי מחבקת את אימא שלי. התחלתי לספר על עצמי.

"את תהיי הבת שלי," ליטפה פְּסָלָה את ראשי אחרי ששמעה את סיפורי הנורא.

בכיתי, לא יכולתי להתאפק.

"זהו נס מאלוהים," אמרה פְּסָלָה. "נספו בני ישראל, ורק את נבחרת על-ידי אלוהים, לכן הוא הציל אותך ושלח אלי. אני אשמור אותך כמו קדושה. עכשיו את לבדך בשביל כל העם שלך."

המיטה של פְּסָלָה עמדה בפינת המטבח. הכירה הייתה מכוסה בסירים ריקים, שאיש לא רחץ במשך שנים. שולחן קטן וכיסא השלימו את הריהוט.

מרב תדהמה ושמחה אפילו לא שמתי לב שאני עומדת על הברכיים בתוך ערימה של צואת חתולים, ולא הרגשתי את הסירחון. הדירה שרצה חתולים: גדולים, קטנים, מכל הגזעים והמידות. הם התחממו אצל פְּסָלָה במיטה, מי על-יד הרגליים, מי על-יד הראש. הרצפה מתחת למיטה ומסביב הייתה מכוסה בהפרשות החתולים, שלא הורגלו לניקיון. עייפה מההליכה ומהפורקן הרגשי, נשכבתי על המיטה, נצמדת אל פְּסָלָה, וכך נרדמנו בחברת חתוליה.

למחרת בבוקר פְּסָלָה הוליכה אותי לחדר השני, גדול ולא מוסק. כאן עמד מזנון, שולחן גדול, שלושה כיסאות וינאיים וכלי נגינה – משהו דומה לעוגב עתיק. בפינה על-יד תנור ההסקה הייתה ערימה של עצים, מסביב התגלגלו כל מיני גרוטאות.

הוצאתי מהסל שלי גבינה לבנה, לחם, חמאה, ביצים. נראה שפְּסָלָה מזמן לא אכלה ארוחה סבירה. היא שמחה שאלוהים זוכר אותה ולא עוזב אותה, והמשיכה למלמל דברי תודה.

אחר-כך היא הרימה מהעוגב ביבלייה (תנ"ך יחד עם הברית החדשה) ישנה עבה בגרמנית ומצאה בה את המקום שבו נאמר למה אדוניי שפך את זעמו על עם ישראל. היא הכריחה אותי לעמוד על הברכיים ואמרה:

"צריך להתפלל לאלוהים, לשיר לו תהילים ולנגן על העוגב, כמו שעשה דוד המלך. אלוהים שמע את קולו, ריחם עליו ונתן לזרעו מלכות נצח."

פְּסָלָה כעסה עלי על חוסר התלהבותי בתפילה. היא התיישבה אל העוגב והתחילה לנגן ולשיר. היא הכריחה אותי לשיר אתה ולחזור אחריה. אבל איך יכולתי לשיר בהתלהבות ושמחה, כשהלב המיוסר שלי נקרע מכאב? אולם התגברתי על עצמי ובחצי-קול שרתי יחד אתה.

"ברכי את אדוניי יומם וליל, בקשיהו, ויושיעך..." חזרה פְּסָלָה באוזניי בלי סוף.

בתפילות ומזמורים אינסופיים אלה עברה השבת.

הגיע יום ראשון. התחלתי לנקות את הבית. איבקתי את הקירות והרהיטים, שטפתי את הרצפות, סילקתי את הרפש והצבתי בשביל החתולים ארגז עם נסורת, כדי שלא יטנפו עוד את כל הבית. רחצתי את הסירים מהלכלוך והפיח שנדבקו בהם.

"את לא צריכה לרחוץ את הצלחות והסירים," ניסתה פֶּסְלָה לעצור בעדי, "החתלתולים היקרים שלי מלקקים אותם עד לניקיון. אין דבר יותר נקי מלשון של חתול."

לא השתכנעתי והמשכתי לשפשף את הסירים ואת הכירה. רציתי לסדר גם את המיטה של פֶּסְלָה, אבל איפה! זו הייתה כולה ערימת זוהמה. במזרן אי-אפשר היה אפילו לגעת, הוא נרקב עד היסוד, ספוג בצואה של החתולים... ושל בעלת-הבית עצמה. פֶּסְלָה הייתה עטופה בסחבות רטובות, שגם הם נרקבו, כי היא סבלה מבריחת שתן ואי-שליטה בסוגרים, ולא היו לה כלי מיטה להחלפה. היא נראתה נפוחה ותמיד ישנה בבגדים. אפילו מעילה היחיד, ממנו היא כמעט לא נפרדה, היה רטוב ומצחין. למזלנו, היו לה כמה מפות שולחן, מהן עשיתי שק חדש למזרן. בחצר האחורית היה אסם קטן, בו מישהו פעם החזיק סוס. מצאתי שם קש למלא קצת את השק.

אחר-כך עברתי לפֶּסְלָה עצמה. רחצתי אותה, אף-על-פי שמחתה וטענה שהיא "נולדה נקייה". החלפתי לה את הבגדים וכיבסתי את הישנים.

סידרתי גם בחדר הגדול. אבל הסדר לא האריך ימים. החתולים שלה היו מפונקים, ולפי ההרגל המושרש אצלם, עדיין טינפו את הרצפה והמיטה. הארגז שלי בבירור לא היה לטעמם.

היה נדמה לי שאוכל לישון עם פֶּסְלָה במטבח, אך זה היה בלתי אפשרי. הבית הקטן בו גרה פֶּסְלָה היה מאוכלס בצפיפות. שכנים ביקרו אותה לעתים קרובות. בבית היו כמה דירות, ואילו השירותים במסדרון היו משותפים. סיכמנו שעדיף לי להיות בחדר הגדול, רחוק מעיניים סקרניות. אמנם קר שם, אם כי נסבל, אבל האוויר צח יותר מאשר במטבח.

פֶּסְלָה שפכה עלי את כל הרוך של נשמתה שופעת האהבה, כל הזמן רצתה לעשות לי משהו נעים. היא נזכרה שבסתיו המליחה עגבניות מהערוגה שלה והכריחה אותי לטעום אותן. העגבניות התכסו בציפוי של עובש. אחרי שהסרתי את העובש, התנפלתי בתאוה על הכבושים ומילאתי את כרסי עד שובע. אבל זלילה כזאת התגלתה כהרסנית לקיבה המורעבת שלי. במהרה הרגשתי כאבים חדים בבטן, ממש לא מצאתי לי מקום. פֶּסְלָה הכריחה אותי ללכת אתה לרופא שלה, שגר באותה שכונה.

הרופא שמע אותי בתשומת לב וקבע: "יש לך כיב. אבל אל תדאגי, זה לא מסוכן. ארשום לך תרופה, תשכבי בבית עם בקבוק חם, והכול יעבור." הוא התיישב לכתוב מרשם: "אפשר לבקש את תעודת הזהות שלך?"

נבהלתי. מה אגיד לו? התחלתי לחטט בתיקי.

"לצערי, אני לא מוצאת אותה, כנראה השארתי אותה בבית," עניתי.

"טוב, אכתוב את המרשם, ואת בעצמך תכניסי פה למעלה את מספר תעודת הזהות."

הוא מילא את הטופס. שילמתי על הביקור, וחזרנו הביתה. לא העזתי למלא את הטופס וויתרתי על התרופה; החלטתי להסתפק בבקבוק חם בלבד.

לא היה לפֶּסְלָה בקבוק חם רפואי. החלופה היחידה הייתה למלא בקבוקים רגילים במים חמים. אבל איך לחמם מים כאשר הכירה שבמטבח שימשה רק כתנור הסקה, כי פֶּסְלָה לא בישלה כלום? בתוך ערימת הגרוטאות שבחדר הגדול מצאה פֶּסְלָה תנורון ברזל, שאפשר היה להסיק אותו בשבבי עץ. אבל היכן למצוא כל-כך הרבה שבבים שיספיקו לחימום המים? כאן פֶּסְלָה נזכרה שבאותו אסם בחצר שבו פעם החזיקו סוס אמורים היו להיות שבבים. ואמנם, מצאנו באסם ערימות קטנות של שבבים מעורבבים עם זבל סוסים קפוא. אספתי את גושי הזבל והוצאתי מהם שבבים וגזירי עץ. בקושי קוששנו "דלק" להבערת התנור וחימום המים. בגלל הקרח והזבל שהתערבבו עם חתיכות העץ, התנורון התחמם לאט ופלט עשן, שמילא את כל החדר.

בינתיים לקחתי את שלושת הכיסאות הווינאיים, וחברתי אותם למעין מיטה בשבילי. בתור כר שמתי ספר עבה. כשהמים התחממו, מזגתי אותם לשני בקבוקים רגילים וקשרתי אותם אל בטני

במגבת. נשכבתי על הכיסאות, עטופה במעיל ועם הבקבוקים צמודים לבטני. הכאב נחלש מעט. הבקבוקים חיממו לי את הקרביים, ושקעתי בהדרגה בשינה עמוקה.

חלמתי שאני קוראת למישהו בקלפים, ושחונקים אותי (כנראה שאבתי עשן). אני מנסה להתעורר, אך איני יכולה להרים ראש. נדמה לי שאני נרדמת לשנת נצח...

כך ישנתי 12 יום. כשהתעוררתי, הרגשתי חסרת כוח לחלוטין. רציתי רק להמשיך לשכב כך, על הכיסאות הקשים, שנדמו בעיניי למזרן רך, ועל הספר במראשותיי, שהרגשתי אותו רך יותר מהכרית שהייתה לי לפני המלחמה.

"היית מאוד חולה, פרידה, התחילה פְּסָלָה לספר, אחרי שהבינה שאני באמת ערה. "היית מנותקת כך במשך 12 יום. בקושי הצלחתי להכניס בכך קצת תה חם מדי פעם. מִתַּת הרבה פעמים, אבל אני התפללתי, ואלוהינו היקר החייה אותך שוב ושוב. עכשיו, רדי על הברכיים ותתפללי אליו בעצמך."

כשהסתובבתי לצד והחלקתי מהכיסאות, כל החדר התחיל להסתובב מול עיניי. נאלצתי להיאחז בכיסא כדי שלא אפול.

"בתי הקטנה שלי," מלמלה פְּסָלָה, "הבית ריק, אין לנו מה לאכול. השתמשתי בתלושי המזון שלי ובאוכל שהבאת, בשביל לאכול בעצמי ובשביל להאכיל את החתלתולים. תכרעי על הברכיים ותבקשי מאדוניי שייתן לך כוח והצלחה ללכת לכפר אל אנשים טובים לקבל מצרכים."

"אבל אני לגמרי חסרת כוח," עניתי לה, "אני צריכה קודם להתחזק, אחרת לא אגיע."

פְּסָלָה הרהרה בקול רם:

"לפני כמה זמן עמדתי על כיסא והורדתי שקית של קמח מהמדף העליון של המזנון. השקית נקרעה, וחצי מהקמח נשפך. חשבת לנקות את זה יותר מאוחר, אבל שכחת..."

גררתי רגליים אל המזנון. אכן הייתה שם גבעה קטנה של קמח. המחשבה על אוכל נתנה לי כוח. הבאתי סיר וסכין מהמטבח וגירדתי את כל הקמח. אחרי שסילקתי את כל שרידי צואת העכברים שמצאתי, הוספתי מים ומלח ובישלתי איזה נזיד המזכיר דייסה. פְּסָלָה ואני אכלנו לשובע, ואת השארית השארנו לחתולים.

"עכשיו, בעזרת השם, את יכולה ללכת," אמרה לי פְּסָלָה אחרי שסיימנו לאכול.

אכן, הרגשתי שכוח חוזר אלי. הסחרחורת נעלמה.

"עכשיו נתפלל לכל-יכול, ואת תוכלי לקיים את המסע."

התחלתי כמעט להאמין למה שפְּסָלָה אומרת. שתינו כרענו ברך, עצמנו עיניים, והרכנו ראשים. היא התפללה.

יצאתי לדרך. בחוץ עמד קור עז, הרגליים שלי היו כושלות מהחולשה. התקדמתי לאט, בצעדים קצרים, ראשי היה עדיין מעורפל. הלכתי הרבה זמן, עד שהגעתי לרחוב מוסקבה. הרגליים כבר התרגלו לתנועה, כאילו נעשה לי יותר קל.

כשיצאתי מהעיר, התחילה רוח. היא התפתחה לסופת שלגים אמתית בשדה פתוח וטלטלה אותי מצד אל צד. הקור חדר דרך הבגדים. בקושי יכולתי לראות את הדרך. עד היום איני מבינה איך הצלחתי באותה פעם להגיע לְבֶרְזִינִים (מרחק של 12-14 ק"מ) כה תשושה מהמחלה ובמזג אוויר איום כזה. נס? תפילותיה של פְּסָלָה?

הְבֶרְזִינִים שמחו בכנות שסוף-סוף מצאתי לי מקלט. אצלם התחממתי והתאוששתי. הם האכילו אותי לשובע, מילאו לי את הסל במצרכים בשבילי ובשביל פְּסָלָה. התחיל להחשיך, הסופה נמשכה. החלטתי להסתכן ולנסוע ברכבת, אף-על-פי שזה היה המקום בו בדיקת מסמכים הייתה הכי שכיחה. בלילה כזה, חשבת, שוטרים יעדיפו להישאר בבית.

התחנה הקרובה הייתה שְקִירוּטְבָה⁶⁵. הגעתי לשם. רכבת לריגה הגיעה תוך זמן קצר. היה חושך מצרים, אי-אפשר היה להבחין בפנים של בני אדם. התיישבתי בקרון וכמו גברת הגעתי לריגה.

⁶⁵ ראה הערה 47

השכנים לנסיעה הסבירו לי פנים. גבר כלשהו עזר לי לרדת לרציף ואף הציע לעזור לי לשאת את הסל. כנראה, התחפושת שלי פעלה היטב. עכשיו קשה לי לדמות את עצמי גיבנת, במעיל כפרי ארוך, עטופה עד העיניים במטפחת צמר גסה, אבל אז לא פנו אלי אלא בכינוי "סבתא" (בגיל 35!).

חזרתי אל פְּסֵלָה עם הרגשת גאווה על מעשה הגבורה שעשיתי ופתחתי לפני את הסל. מרוב שמחה היא לא ידעה מה לעשות אתי. זה נס! כמובן, זה מאלוהים, ואני מבצעת את רצונו. כך חשבה פְּסֵלָה, בטוחה שקדושים מקיפים אותה. קודם, כמובן, אלוהים, אחר-כך אני. היא הייתה מאוד גאה בי – הבת שלה.

הימים עוברים. אל פְּסֵלָה באות לפטפט כל מיני זקנות. אני מאזינה מאחורי הקיר של החדר. פעם פְּסֵלָה התפארה בפני אחת מהן שאלוהים שלח לה במתנה בת מוצלחת להפליא, חרוצה; מעולם לא הייתה לה כזאת בבית. לעת זקנה יש לה עדנה. וברוח זו היא המשיכה עוד הרבה זמן להרעיף עלי מחמאות. חשכו לי העיניים, ואחזה בי צמרמורת מהמילים שלה: זה לא ייגמר טוב, תבוא צרה.

עוד כמה פעמים יצא לי ללכת לְבָרְזִינִים בשביל המצרכים. לידידים שלי בעצמם כבר לא היה קל להתקיים, ברור שלא יכולתי לפנות אליהם כל הזמן. צריך היה לחפש מקומות אחרים.

פעם אחת הצלחתי לקנות בחווה אחת מעט תפוחי אדמה, גזר וגבינה לבנה. הפנים של בעל הבית נראו לי מוכרים. תוך כדי השיחה נודע לי שזהו לטבי בשם שוֹסְטֶרְמָן. גם הוא הכיר אותי. סיפרתי לו הכול על עצמי. שוֹסְטֶרְמָן סיפר שראה במו עיניו איך הגרמנים הביאו לתחנת רומבולה רכבת משא גדולה עם יהודים. רבים קפאו כבר בדרך, העמיסו אותם על משאיות.

"לעולם לא אשכח", המשיך שוֹסְטֶרְמָן, "איך גרמני תלש תינוק מכווץ, כבר קפוא, מהידיים של אימא שלו, שהייתה עדיין חיה, והוריד ממנו מעילון פרווה. אחדים עוד נתנו סימני חיים. אותם זרקו יחד עם הגויות וקברו חיים בבור משותף אחד גדול."

זה היה טרנספורט עם נשים וילדים שהובאו מגרמניה ללטביה להשמדה.

בלב כבד נפרדתי משוֹסְטֶרְמָן וחזרתי אל פְּסֵלָה

*

שבת אחת פְּסֵלָה אמרה שעלינו להתפלל לאלוהים שישלח לנו את נס הישועה. בקושי הספקנו לקום מהברכיים, כשנשמעה נקישה בדלת. רצתי מהר לחדר הגדול וסגרתי אחריי את הדלת. איזו שהיא אישה באה לבקר את פְּסֵלָה. חיכיתי עד שתלך.

לפתע נפתחה הדלת, נכנסה פְּסֵלָה, ואתה גברת נאה ולבושה היטב, שנראתה כבת ארבעים. שמה של הגברת – פראו⁶⁶ שיינק. פְּסֵלָה סיפרה לאורחת איך ניצלתי ואיך הגעתי אליה. האישה חיבקה אותי, נישקה, ושתינו בכינו.

"עכשיו", הכריזה פראו שיינק בגרמנית יפה ושוטפת, "הבה נתפלל לכל-יכול, כדי שיוביל אותנו בדרך הנכונה אל הישועה."

שלושתנו כרענו על הברכיים. פראו שיינק קראה מהביבליה, ואנחנו חזרנו מילה במילה.

"אם את רוצה", פנתה אלי פראו שיינק אחרי התפילה, "את יכולה לפעמים לבוא אלי לעשות לנו כביסה; אבל, כמובן, תהיי זהירה, מפני שבבית שלנו בקומה השנייה גרים קציני אס-אס וקציני מטה."

היא סיפרה לי בתמימות שהיא עוזרת במצרכים לשני יהודים – אב ובן. הם כמובן משלמים לה בדברי ערך. אבל העיקר, הם ביקשו למצוא להם מקלט; הם הבטיחו לה סכום גדול. היא תלתה תקווה בדירה של פְּסֵלָה, אבל עכשיו, בגללי, זה כמובן לא בא בחשבון.

פראו שיינק הסכימה עם פְּסֵלָה שכל זה נגזר מלמעלה, זה רצון האלוהים. התנשקנו לפרידה, והגברת עזבה, נרגשת עד דמעות.

⁶⁶ Frau – בגרמנית: גברת, מדאם.

חלפו יומיים. ביום שני מאוחר בערב דפקו בחוזקה בדלת שלנו. שני קולות גבריים גסים אמרו באיום: "פתחי את הדלת! באנו לתפוס את הציפור שאת מסתירה!"

לבי צנח מפחד. התחבאתי בחדר מאחורי הדלת.

"אני לא יודעת, אולי יצאה לאן שהוא," השיבה פֶּסְלָה, מבוהלת, והכניסה אותם.

בבית חושך, אין מנורה, אין חשמל. הם התחילו לחפש קודם בפרוזדור, מדליקים גפרורים, אחר-כך פנו למטבח ולחדר, מגששים בכל הפינות, מתחת למיטה, מאחורי הארון, עד שגילו אותי מאחורי הדלת.

"אחרינו!" פקדו עלי השוטרים.

לבשתי את מעילי, עטפתי את פניי במטפחת הכפרית הסרוגה. שמעתי את פֶּסְלָה מתפללת בבכי, כשהדלת נסגרה אחרינו.

הנה שוב מובילים אותי להוצאה להורג, חשבתני, והכול בתוכי קפא מאימה, הרגליים כשלו בהליכה.

הביאו אותי לתחנת משטרה. שם ישבו כמה שוטרים. החדר היה די גדול. עמדו שם שולחן ארוך, כסאות, בער תנור ברזל גדול. היה שם נוח וחמים, דלקו נורות חזקות, על השולחן עמד מכשיר טלפון. שוטר אחד עמד וניקה את הרובה שלו. זה בטח בשבילי, חשבתני.

שוטר שישב מאחורי השולחן קרא לי:

"מי את ואיך קוראים לך?"

החלטתי לשחק שוטה כפרית.

"מי, אני?"

"כן, את."

"אני, אני אישה."

"אל תהיי מגוחכת. פתחי את המעיל."

פתחתי את המעיל. הם הסתכלו על בגדיי הקרועים והמלוכלכים, התלויים על גופי הכחוש, ונדמה לי שהתחילו להאמין שלפניהם בחורה כפרית פרימיטיבית ומטומטמת.

"מה שמך?"

"קוראים לי אנה שולץ," נפלט לי באקראי.

"איך, איך?!" התמרמר אחד השוטרים שהביאו אותי, "הזקנה אמרה שם אחר."

"פֶּסְלָה חושבת שאני אחת מבנותיה וקוראת לי בשם אחר."

"באיזו שנה נולדת?"

"אני לא זוכרת, אולי ב-1905."

"ואיפה נולדת?"

"גרתי בגולבֶּנָה⁶⁷ (Gulbene) ועוד בכל מיני מקומות."

"אני שואל אותך איפה נולדת ולא איפה גרת," הקשה החוקר בסבלנות.

"אני לא יודעת, ההורים לא דיברו אתי על זה."

"לכי לישון, הנה על הכיסאות ההם," הוא אמר לי והפסיק את החקירה.

---

⁶⁷ עיר קטנה בלטֶגְלִיה (ראה הערה 5). פרידה אכן גרה שם בילדות.

סידרתי את הכיסאות לשינה, נשכבתי והעמדתי פני ישנה. גם זה מזל, חשבתי, אולי אחיה לפחות את הלילה הזה. בינתיים השוטר שחקר אותי התחיל לערוך בירורים. הוא צלצל למקום אחד, שני, ביקש מידע על אנה שולץ. אחרי שעה ארוכה הוא קרא לי בקול רם:

"הי, אנה שולץ, בואי הנה!"

קפצתי על רגלי והתייצבתי לפניו, משפשפת את העיניים.

"תשמעי, אולי נולדת בדְזֶרְבֶנֶה (Dzerbene)⁶⁸?"

"כן, שמעתי את השם הזה מוזכר על-ידי ההורים," אמרתי, נאחזת בסיכוי ההצלה הזה.

"למה אין לך מסמכים?" לא עזבו אותו ספקות.

"איבדתי אותם."

"אז איך את חיה בלי תלושי מזון?"

"אני עובדת בשביל אנשים טובים, והם מאכילים אותי. לפעמים אחד, לפעמים שני. אני לא אוכלת הרבה. אני חולה מאוד. אני הרבה פעמים מקיאה את מה שאני אוכלת."

"שבי פה," הוא אמר. הנה, קחי, תאכלי כריך עם גבינה."

אכלתי. כעבור שעה קלה הוא חזר אלי.

"לכי מחר בבוקר לִפְרֶפֶקְטוּרָה וסדרי לך תעודת זהות."

"לאן ללכת לקבל תעודת זהות?"

"אמרתי לך – לִפְרֶפֶקְטוּרָה."

"איפה זה הִפְרֶפֶקְטוּרָה?" המשכתי לשחק את התפקיד.

הוא הוציא דף נייר, כתב כתובת, צייר לי איך להגיע לשם והדריך אותי:

"כשגגיעי לשם מחר, תגידי להם שאת אנה שולץ מִדְזֶרְבֶנֶה ואיבדת את תעודת הזהות. הם ייתנו לך חדשה, ועכשיו לכי הביתה."

לא האמנתי למשמע אוזניי, הראש לא היה מסוגל לעכל את הנס הזה.

חזרתי אל פְּסֵלָה. היא עמדה על הברכיים על-יד המיטה, מתפללת. הפנים שלה היו אדומות, נפוחות מדמעות, השפתיים מלמלו משהו. כשנכנסתי, היא הפנתה קלות את ראשה לכיווני, ואני נצמדתי אליה, מנשקת ובוכה. שוב קמתי לתחייה מהמתים. פְּסֵלָה הרגיעה אותי:

"ידעתי שתשובי, מפני שאני כל-כך הרבה בכיתי והתחננתי לאלוהים בשבילך ובשבילי, שהוא לא יכול היה שלא לשמוע. והנה את רואה – חזרת."

אני באמת התחלתי להאמין שהיה משהו בדבריה. אולי זו אכן אמונה אמיתית? שתינו כרענו על הברכיים והתמסרנו לתפילה, מודות לאלוהים על נפלאותיו הבלתי נתפסות.

מישהו, כנראה, הלשין עלי. אנשים רחרחו וחיפשו משהו חשוד לדווח עליו למשטרה בשביל פרס או סתם טובות הנאה. הייתי חייבת לעזוב את פְּסֵלָה למחרת בבוקר. אבל לאן ללכת? הרהרתי ארוכות והחלטתי ללכת אל גברת שיינק. הרי לפני יומיים היא הזמינה אותי לכבס אצלה. אמנם גם שם אין בטחון, אבל אצל פְּסֵלָה אסור להישאר אף יום אחד, יכולים לבוא ולבדוק.

הפרידה מִפְּסֵלָה הייתה נוגעת מאוד ללב. התחבבנו זו על זו. פְּסֵלָה מצאה איזה מזמור תהילים, שמיועד, לדעתה, בדיוק למקרה כזה. שרנו אותו, מבקשות מאלוהים נואשות לעזור לנו, להוריד לנו חסד.

⁶⁸ כפר במרחק 110 ק"מ מריגה.

9. פראו שיינק. אוליביה. משפחת וילימוסון

פראו שיינק הייתה חשוכת ילדים. היא גרה עם בעלה לא הרחק מפּסְלָה, בקומה הראשונה של וילה דו-קומתית יפה. היא פתחה לי את הדלת והכניסה אותי מהר פנימה. חיבקתי אותה וסיפרתי בדמעות איזה ניסים קרו לי ביום האחרון.

היא הובילה אותי לחדר קטן וביקשה ממני להסיר את המעיל והמטפחת. היא כרעה על הברכיים, הצמידה את כפות ידיה לתפילה והורתה לי לנהוג כמוה. חזרתי אחריה על המילים והמנגינה של המזמור. בגמר התפילה פנתה אלי פראו שיינק בקול מבוהל:

"איפה אני יכולה להחביא אותך, כדי שבעלי לא יידע? ואולי להגיד לו שלקחתי אישה כפרית לעזור לי בבית? או אולי אגיד לו שזה רק להיום? מה את חושבת?"

היא לא ידעה מה לעשות, מתחבטת, מצפה לעצתי. לא הייתה בפי תשובה.

"איזו עבודת בית את יכולה לעשות?" שאלה. היא הייתה על סף ייאוש.

"אני מבצעת כל עבודה, יודעת גם לתפור," אמרתי.

"זה טוב שאת יודעת לעשות הכול, אך העיקר – את צריכה למצוא חן בעיני בעלי, אז נסדר הכול."

לפנות ערב פראו שיינק הורתה לי להתרחץ באמבטיה: היא פחדה מכינים. והנה בפעם הראשונה בחודשים האיומים הארוכים האלה עשיתי אמבטיה. רק עכשיו, אחרי שהתפשטתי, ראיתי את עצמי: הייתי כחושה כמו שלד שעליו מתוח עור רופס – זקנה כבת 90.

פראו שיינק שלחה אותי ללון במרתף, כדי שבעלה יחשוב שהלכתי.

למחרת היא הלבישה אותי בשביס לבן וסינר לבן והושיבה אל מכונת תפירה לתקן לבעלה לבנים וחולצות. בעבודה חלפו שעות.

לפתע נכנס שכן, איש אס-אס, ושאל את פראו שיינק בגרמנית האם בעלה בבית. אני לא התייחסתי והמשכתי לעבוד, אם כי התכווצתי בפנים מרוב פחד, וידיי רעדו.

"הוא יהיה רק אחר הצהריים," היא ענתה בחביבות, "אמסור לבעלי שחיפשת אותו, הוא ייכנס אליך."

"תודה לך, מדאם."

איש האס-אס הקיש את עקבי הנעליים ויצא.

"מזלך שלא הפנית את הראש," אמרה גברת שיינק בהתרגשות, "זה אותו קצין אס-אס שמלמד את כל מכריו איך לפי הבעת עיניים מיוחדת לזהות יהודי ללא טעות."

"אז תסבירי לי בבקשה, למה הושבת אותי בחדר ההמתנה, שם כל מי שייכנס אליך מיד יראה אותי?" שאלתי.

"כשכולם רואים, זה פחות חשוד," טענה גברת שיינק, "יותר גרוע אם יגלו שאני מסתירה אותך אי-שם בחדרים מרוחקים."

שלושה לילות ביליתי במרתף. מעבר לזה היא לא יכלה להסתיר אותי מבעלה, ולבסוף גילתה לו את כל הסיפור שלי.

אדון שיינק עבד בעיר במשרד כלשהו. הוא לא היה אֶדְוִינְטִיבְּס, אך גם לא נאצי. עם שכניו מאס-אס היה ביחסים טובים, כמעט חברים, אך לא השתתף במסיבות השכרות הליליות שלהם.

תחילה הוא לא נראה שבע-רצון והתייחס אלי בחשדנות מאופקת. אולם, אחרי שראה באיזו חריצות אני עובדת, תופרת, מכבסת, מנקה את הדירה עד ברק – וכל זה בחינם – אדון שיינק הגיע למסקנה שהמרתף זה לא המקום בשבילי. הוא ביקש מאשתו למצוא לי מקום בתוך הדירה.

בעלי-הבית שלי חיו בעושר. דירתם כללה שלושה חדרים גדולים מרוהטים בפאר, מרפסת מרווחת, מטבח רחב-ידיים, חדר-משרתת וכל מיני פרזודורים וחדרונים אחסון. חדרי האוכל והשינה היו מרוהטים במיטב מערכות הרהיטים. מאוחר יותר נודע לי שאת כל מערכות הרהיטים האלה

השאירה להם משפחה יהודית אחת. הם כולם מזמן נרצחו, ושיינק עכשיו "ירש" את כל העושר הזה.

בוקר אחד פראו שיינק יצאה מחדר השינה חיוורת ומודאגת: "פרידה יקירת. אני לא יכולה להמשיך להחזיק אותך. בעלי לא ישן בלילות, הוא פוחד שמישהו יידע עליך. אנסה למצוא לך מקום אחר."

היא נסעה באותו יום למכרים מעבר לדאונגבה⁶⁹, אך שבה מדוכדכת בידיים ריקות. איש מהמכרים שלה לא הסכים להסתכן. למחרת היא שוב נסעה, הפעם למכרים אחרים, אך עם אותה תוצאה.

הגיע יום ראשון, עבר שבוע מאז הגעתי לבית שיינק. אל פראו שיינק באה לביקור בחורה גרמנייה נחמדה. היא הייתה גבוהה ותמירה, בלונדית ויפה מאוד. היא דיברה גרמנית בסגנון מהיר ושובב. כולה נדפה נעורים, מרץ וחביבות. פראו שיינק שמחה מאוד לבואה. הן היו חברות טובות ולא התראו מזמן. האורחת גרה באיזה כפר.

בעלת הבית עשתה לי היכרות עם הבחורה ולפתע גילתה לה הכול עלי. הגרמנייה הצעירה בחנה אותי במבט ספקני, מופתע, אולי פקפקה באמיתות הסיפור. היא לא הגיבה עליו בשום צורה. התחלתי לדבר ראשונה:

"את הרי גרה בכפר, אולי הייתי יכולה לגור אצלכם איזה שבועיים, אני יודעת טוב לתפור. את פרזיליין צעירה ויפה. תסתכלי, איך את לבושה? אני אתפור לך מעיל אופנתי – תיראי לגמרי אחרת. תהיי אלגנטית, תאמיני לי שלא תכירי את עצמך."

שכנעתי אותה, והיא הסכימה, אך בתנאי אחד: היא תלך קדימה, ואני צריכה ללכת בעקבותיה תוך שמירת מרחק של רובע. אם איעצר – אני לנפשי. היא שאלה האם אחזיק מעמד בהליכה של 25 ק"מ. "אחזיק מעמד אפילו 100 ק"מ, רק כדי להישאר בחיים," עניתי בביטחון.

אחרי זמן-מה נפרדנו מפראו שיינק. הודיתי לה על הטובות הרבות שעשתה לי, והתחבקנו כמו חברות ותיקות.

שמה של פורשת-החסות החדשה שלי אוליביה. היא הזהירה אותי שהיא צריכה להיכנס בדרך למקום אחד בעיר. הסכמתי לכול, ויצאנו לדרך. שמרתי על מרחק של רובע ממנה, לא מאבדת אותה מטווח ראייתי. בזכות ניסיוני הארוך בהליכות, החזקתי מעמד עם קצב ההליכה המהיר שלה.

אוליביה נכנסה לבית ברחוב אַרְטִילְרֵייִס⁷⁰ מס' 17. נכנסתי אחריה. כאן גרו ידידותיה, אחיות צעירות סָשָה וְגֶרְטָה. אוליביה סיפרה להן עלי כל מה ששמעה מגברת שיינק. סָשָה וְגֶרְטָה קיבלו אותי באהדה, הזמינו לשבת.

"אל תפחדי מאתנו, לא נספר לאף אחד," הן הרגיעו אותי כשראו את המצוקה על פניי, "להיפך, נתפלל לאלוהים ונתחנן בשבילך." גם הן היו אַדְוֶנְטִיסְטִיות אדוקות.

לפנינו הייתה דרך ארוכה, לכן לא התעכבנו הרבה זמן. ידידותי החדשות איחלו לי הצלחה, ושאלוהים הרחום ייתן לי כוח לשאת את כל התלאות ויטה לי חסד. לפני הפרידה אוליביה התיישבה לרגע, ואני חיקיתי אותה בכול והתיישבתי גם-כן.

שוב צעדנו כמו קודם: היא מלפנים, אני מאחור. עברנו את מרכז העיר, חצינו את הגשר מעל דאונגבה, עברנו את החלק של העיר שבגדה השמאלית ונעצרנו על-יד הכביש לְבְּאוֹסְקָה⁷¹ (Bauska). הכביש היה ריק מתנועה.

⁶⁹ ראה הערה 25

⁷⁰ ראה הערה 59

⁷¹ עיירה בדרום לטביה.

פתאום במרחק הופיעה נקודה שחורה. כשהתקרבה, ראינו איכר נוהג במזחלת רתומה לסוס. אוליביה יצאה אל הכביש לקראתו והרימה יד כמבקשת להסיע אותנו, אבל האיכר לא התייחס אליה והמשיך בדרכו. אוליביה בזריזות של ספורטאית השיגה בקלות את המזחלת וקפצה פנימה, ואני נשארתי על הכביש. כהרף עין זינקתי בעקבותיהם, רצה בכל מאודי להשיג אותם. הלב הלם כה מהר, שנדמה לי שהוא יפרוץ מהחזה. אני לא יודעת איך הצלחתי להשיג את המזחלת ולקפוץ לתוכה. התנשפתי בכבודות. לא דיברנו זו עם זו, אפילו לא החלפנו מבטים: שיחשוב שאנחנו זרות שנפגשו רק במקרה. האיכר לא שם לב להתחכמויות שלנו. הוא החזיק את המושכות באדישות, כאילו לא מבחין בכלום, לא הסתכל לצדדים ורק דרבן את הסוס.

כך נסענו 15 ק"מ עד פרשת דרכים. כאן היינו צריכות לרדת. אוליביה קפצה בקלות מהמזחלת; אני התמהמהתי קצת וגם קפצתי... והשתטחתי על הכביש, שהיה למזלי מכוסה בשלג. האיכר דרבן בשלווה את הסוס ובלי לסובב את ראשו המשיך בדרכו. רצתי אל אוליביה.

"בדרך הזאת", אמרה, "נשארו לנו עוד 7 ק"מ. כאן אף אחד לא יסיע אותנו, נצטרך ללכת ברגל". הלכנו בדרך כפרית. חוות נראו לעתים רחוקות, אנשים בכלל לא נראו. ירד ערב. הדרך הובילה דרך יער, שדות, גיאות מושלגים.

"הנה שם, על הגבעה, הבית שלנו", אמרה אוליביה בחגיגות, מכריזה בכך על סיום המסע.

כאן באמת גן עדן – אמרתי בלבי – כמה יש כאן מקומות בהם יכלו להסתתר אנשים מהגטו. רק היער כמה שווה! וערימות השחת, וגבעות וגיאיות! כמה חורים יש פה ופתחי מילוט; איזה מזל שהגעתי לכאן!

אוליביה הכניסה אותי לבית. אמה הזקנה זרקה לעברי מבט לא טוב, כאילו אומרת: "איזו מין יפיפייה הבאת לנו הפעם?". השתררה שתיקה לא נוחה. אוליביה לקחה את אמה הצדה ולחשה לה משהו באוזן. נכנס האב – זקן כבן 70, גבוה, סמוק-לחיים, עם זקן לבן ארוך וצמרירי, כמו סנטה קלאוס בתמונות חג המולד. הוא הצטרף לאוליביה ולאימא. הם התווכחו בלחש, לא ידעו מה לעשות אתי. אוליביה ניסתה להרגיע את האם. האב הפגין איפוק. לבסוף הם הסכימו להשאיר אותי פה שבועיים בתור אורחת (תודה לפחות על זה).

הם גרמנים בלטיים מקומיים; שם משפחתם ויליומסון (Viliumson). מאוחר יותר למדתי שהם חברים באותה כת של אֶדְוִינְטִיסְטִים של היום השביעי, יחד עם גברת שיינק, פֶּסְלָה, סֶשָּׁה וגֶרְטָה.

הבית של ויליומסונים כלל חדר אחד גדול מאוחד עם מטבח. באמצע החדר היה עמוד עץ עגול שעליו נשענה תקרה נמוכה. האור נכנס דרך שני חלונות קטנים; את האדנים קישטו עציצי פרחים. בפינת המטבח עמד תנור, על-ידו דלת לאגף בלתי גמור. שם היה חדר עם קירות דיקט וחלון אחד גדול. הם הסבירו לי שזה חדר קיץ; עכשיו היה שם קר כמו בחוץ.

כשהחשיך, ויליומסונים ניגשו לעבודת האל – תפילת ערב אֶדְוִינְטִיסְטִית מסורתית. אחרי-כן הייתה ארוחת ערב, ולאחריה כל המשפחה התפזרה לישון. ויליומסונים דיברו ביניהם גרמנית, ואתי – לטבית.

בבוקר חקרתי את ביתם וציינתי לעצמי פינות וחורים בהם אפשר להתחבא במקרה של ביקור פתע של זר. מחלון האגף הקר ניתן היה לראות את הבית השכן. הוא נראה יותר עשיר: עם רפת גדולה, אורווה, והרבה ערימות של שחת וקרשים. הכי חשוב היה לא להיתפס בהפתעה, להספיק להתחבא בזמן. ויליומסונים הזהירו אותי: קורה שמופיע פתאום על אופניים פקיד או שוטר מהממשל עם איזו הודעה או צו, גם שכנים נכנסים. אומנם יש בבית כלב קטן, אבל הוא, ככלל, שוכב מתחת לשולחן ומתחיל לנבוח כשזר כבר בתוך הבית.

קיימתי את ההבטחה שנתתי לאוליביה ותפרתי לה מעיל. המעיל ישב עליה טוב מאוד והסתיר את רזונה.

"על מעיל כזה היא יכלה רק לחלום", התפעלה האם הקשישה. גם היא רצתה שאתפור לה מעיל, וגם הזקן ביקש לו מעיל. שמחתי שעבודתי מצאה חן בעיני כולם, והבטחתי ברצון לבצע את כל הזמנותיהם.

עבדתי הרבה. אולם לא כל-כך פשוט היה להישמר מעיניים סקרניות. אורח מהעיר לא יכול היה לגור יותר מדי זמן אצל אנשים לא אמידים. גם אי-אפשר היה לסגור את הדלת על וו: כולם התרגלו שהבית של ויליומסונים, ככלל, פתוח תמיד. באופן קבוע היה נכנס אליהם לשחק ילד השכנים, לוליק, בן חמש. כשהוא היה נכנס, הייתי צריכה להסתתר: הוא פטפטן גדול ורגיל לספר בבית להורים ולסבתא כל מה שראה. הייתי קופצת ומתחבאת מהזאטוט הטרחן, העבודה הייתה נפסקת, הייתי מאבדת הרבה זמן.

הזקנה ויליומסון יותר ויותר התלוננה על כמה קשה להם לחיות. הבנתי בעצמי שהפה הנוסף הוא עול גדול בשבילם. הייתה להם גינת ירק, פרה אחת וכמה תרנגולות. אבל צריך היה גם לספק לשלטונות הגרמניים הספקת-חובה.

ערב אחד הם שוב התדיינו מה לעשות אתי. כבר מזמן חלפו השבועיים שנקבעו, ולא יכולנו להעלות שום רעיון. הקשישה רצתה להתייעץ עם הבן הצעיר היין (קיצור מהיינריך), הוא גר במרחק 9 ק"מ מכאן, בכפר קֶקָבָה⁷² (Kekava). אולי הבן יעזור. אוליביה נסעה למחרת אל אחיה וסיפרה הכול. הם חזרו ביחד: האח היין רצה לראות אותי בעצמו.

הסיפור שלי זעזע אותנו, והוא התחיל לשכנע בלהט את הזקנים שלא לגרש אותי בשום אופן, מבטיח לתת להם את חלקי במזון.

"זה הרי רצון האלוהים שהיא תחיה. אם לא נציל אותה, כל משפחתנו תחטא חטא גדול", אמר.

היין עבד כטוחן בקֶקָבָה וחי ברווחה עם אשתו אדית. לא היו להם ילדים.

*

כך נשארתי עוד אצל ויליומסונים. חלפו ימים, שבועות. במארס החורף נסוג, השלג נמס ביום וקפא בלילה. הימים היו חמימים, נאים. אפשר היה כבר להסתתר בחדר הקיצי. עשיתי שם סדר, ניגבתי שלוליות מהחלון שהפשיר, ניקיתי את התקרה, הקירות. תפרתי שם בשקט. כשמי מהשכנים שאל עלי, הוא קיבל תשובה שהאורחת מזמן חזרה לריגה.

עבור אוליביה האביב הייתה התקופה הכי קשה. היא הייתה כמו תפוח יפה אך אכול רימה מבפנים: הייתה לה שחפת. לעתים קרובות היו לה התקפי שיעול ממושכים, ולפעמים היא ירקה דם. כשנשמה, אפשר היה לשמוע צליל צפצפני בחזה שלה. היא הייתה נקיה ומסודרת מאוד ושמרה על אחרים שמא יידבקו. ימים שלמים היא בלעה אבקות וכדורים. כאב לי הלב עליה, אנחנו התיידדנו מאוד. את כל דאגות הבית שלה לקחתי על עצמי. שטפתי רצפות עד ברק, ליקקתי כל פינה, החזקתי בסדר קפדני את כל החפצים והתכשיטים. הניקיון הגדול נעשה תמיד ביום שישי, ערב חגיגת השבת. הזקנה הזכירה לי בחביבות שאשאר זמן גם לעצמי: לכבס בגדים, להתרחץ, להסתרק, להתכונן לתפילת הערב. את המים סחבתי בלילות; הבאר הייתה די רחוקה מהבית, על-יד יער. שאבתי דליים מלאים ובשקט חלפתי על-פני הבית השכן.

לוויליומסונים היה עוד בן בכור קורט, נשוי ללטיביה רותי. הם גרו בריגה. קורט עבד כאח בבית חולים. פעם הם באו אלינו לבקר את ההורים. לקורט, בסוד מאשתו, גילו את הסיפור שלי. הוא היה מודאג מאוד מכך שהוריו מחביאים יהודיה.

"אנחנו לא גיבורים לסכן את חיינו בשביל יהודיה", נזף בהורים, אף כי, כמו כולם במשפחה, חונך ברוח אֶדְוִינְטִיבְּסִיטִית מחמירה. הוא התווכח עם הוריו ללא הועיל, ועזב קודר, מדוכדך, כמעט כועס. בינתיים הכול נשאר ללא שינוי.

לקראת סוף מארס האוויר התחמם, הגיעה העת לעבד את השדה. בשביל השכנים – באתי שוב מריגה להתארח ולעזור בעבודות בשדה.

מהשחר ניגשנו לעבודה. אוליביה לימדה אותי לפזר זבל על האדמה בשכבה אחידה. אחר-כך למדתי לחרוש עם סוס. החריש הראשון נקנה לי בייסורים. לא הייתי מסוגלת להחזיק מחרשת פלדה כבדה, והסוס גרר אותי על-פני השדה יחד עם המחרשה; התלמים יצאו מזוגזגים. אבל לא

⁷² כפר גדול מדרום לריגה

נכנעתי, ושטופת-זיעה וקפוצת-שיניים, בכוחותיי האחרונים המשכתי לאחוז בידיות המחרשה, עד שהשתלטתי על מלאכת החרישה. התלמים בהדרגה נהיו יותר ישרים, הסוס הפך ליותר צייתן. אחרי העבודה, מרוב עייפות בקושי עמדתי על הרגליים, נסחבתי הביתה כמעט בזחילה, אבל הייתי שמחה לשוב עם ניצחון.

את החריש החליפה הזריעה, שתילת תפוחי אדמה, ירקות וכד'. לבעלי-הבית שלי במרחק-מה מהבית, כמעט על-יד היער, הייתה חממה קטנה. במארס שם כבר הוריקו עגבניות. החממה הזאת שימשה לי מסתור לעתים קרובות. רצתי לכאן להסתתר אם זר התקרב לבית. פה הרגשתי כמעט ביטחון, עבדתי בחממה בהנאה רבה, לא היה לי קשה בכלל לסחוב לכאן ארבעים דליי מים ביום כדי להשקות את השתילים.

קרה שאת ויליומסונים ביקרו מכרים מכפר סמוך. הציגו אותי כחברה לכת האַדוֹנְטִיסְטִית של בעלי הבית.

"איך את מצליחה להתחמק מלעבוד בשביל הגרמנים?⁷³ את הרי צעירה", שאל אותי אחד האיכרים.

"אני חולה ופטורה מעבודה", הצטדקתי.

זה הדריך את שלוותנו. כאן, בחווה, כל אדם חדש מושך תשומת לב. הייתי צריכה להימצא מחוץ לטווח ראייתם של שכנים רוב הזמן ולצוץ שוב לתקופות קצרות בתור אורחת. הסכנה הייתה בהיעדר כל סוג של מסמכים ורישום אצל הרשויות. זה היה הדבר הראשון שמישהו עלול היה לבקש ממני.

זמן-מה שוב גרתי במסתור ותפרתי, ובלילה התחבאתי בערימת חציר. בקיץ היה הרבה יותר קל להסתתר – הטבע עצמו החביא אותי מעיני שונאים.

לוויליומסונים היה מותר לקצור ביער דשא לחציר. כאן בקציר ביליתי את רוב הקיץ. למדתי לקצור עשב ולערוך אותו בערימות. פְּרִיִּינְד ויליומסון הזקן ואוליביה היו באים לכאן לעתים קרובות; הם היו עובדים כמה שעות עד הצהריים והולכים. הייתי משוטטת ביער, קוטפת פטריות, פירות-יער, ועם חשיכה חוזרת לישון בערימות השחת שלהם. כך חלף כל הקיץ עד גשמי הסתיו. שוב חזרתי לחווה של ויליומסונים. עזרתי להם לאסוף את היבול, הוצאנו מהאדמה תפוחי אדמה, סלק וכד'.

לשכנים הם אמרו שידידה מריגה שוב מבקרת אצלם. עבדנו כל המשפחה ביחד, אפילו קורט בא עם אשתו מריגה לעזור להורים. הרבה זמן הוא לא ביקר אותם בגללי, מפחד ממלשינים ואסון אפשרי. עכשיו הוא השתכנע שנוכחותי לא כל-כך נוראה, כמו שנדמה לו בהתחלה, ואילו התועלת שאני מביאה לבית רבה. בנוסף, אני גם השתתפתי בתפילות ובמצוות שלהם, וזה היה חשוב לו מאוד – לרכוש "נשמה אבודה". אבל אתי קורט היה זהיר ומסויג, פונה אלי רק בלית ברירה.

בשביל אשתו רותי הייתי בחורה לטבייה – מכרה עירונית של ויליומסונים וידידה של אוליביה. רותי ביקשה ממני לתפור לה משהו, אולם קורט התערב והתנגד לזה. רותי צייתה לכל מילה שלו. אחרי כמה ימים הם נסעו.

*

התקרב חורף חדש ואתו קשיים חדשים. לאן ללכת לחודשי החורף? אוליביה כיתתה רגליים בחיפוש מקום – כולם פוחדים. הפעם הצילו אותי אדית עם היין. הם הציעו לי לגור אצלם בקֶקְבָה, כדי לתפור בשבילם בסוד מהשכנים: לאדית היו הרבה חתיכות בד. ביום שנקבע היין בא לקחת אותי עם סוס ועגלה והסיע אותי אליו לטחנת הקמח בכפר.

---

⁷³ בשלב מסוים השלטונות הגרמניים הנהיגו בלטיביה, כמו בגרמניה עצמה, שירות עבודת חובה לאוכלוסייה המקומית, שחל על שכבת גיל מסוימת.

הם גרו בבית עץ דו-קומתי. באותו בית גרו גם כמה משפחות של אנשי צבא גרמנים. הדירה של היין הייתה בקומה השנייה וכללה שני חדרים סמוכים ויציאה אחת לפרוזדור ארוך. שם גם היה בית השימוש המשותף לכל דיירי הקומה.

הסביבה כאן, בקֶקֶה, הייתה בעלת יופי נדיר, כמו בציריך הישנים בסגנון גרמני-הולנדי: נהר עם מפל שעל-ידו טחנת מים, מסביב יער, שדות מעובדים כהלכה, מבני חווה עשירים, הטובלים בירק שופע, גנים. בקיץ במקום הזה בוודאי צריך להיות כמו באגדה. אבל זה טוב למי שיש לו זכות לחיים, ולא לי...

אדית התייחסה אלי טוב מאוד: השתדלה להאכיל אותי כמה שיותר טוב. בבית אצלם הכול היה טעים וריחני; בעונג מיוחד שאפתי את ריח הלחם הביתי האפוי. קמח, כמובן, היה להם בשפע. אדית הכינה ממנו כל מיני מאכלים. לא פלא שעם מזון כזה עליתי במשקל. עכשיו כבר לא דמיתי לאותה זקנה-נוודה שהייתי קודם. אולם, עדיין חייתי בפחד. לפני כל יציאה לשירותים הייתי מקשיבה ברוב קשב, מתבוננת בחור המנעול, ואם השתכנעתי שאין אף אחד בקרבה, חמקתי לשם מהר, בגניבה, ובאותה זהירות חזרתי. אבל ברוב המקרים אדית היא זו שיצאה לבדוק, ולפי סימן ממנה הייתי יוצאת מהחדר, והיא באותו זמן עמדה על המשמר. ימים שלמים, ללא הפסק, תפרתי לאדית תלבושות.

עברו שבועיים. פעם דפקו בדלת. חמקתי מיד לארון ונשכבתי בלי נוע, כמו בקבר. אדית נעלה את הארון על מפתח. מתברר שאחיה בא לבקר אותה. הוא התנדב לצבא הגרמני ובא להיפרד מאחותו.

"למה אתה נכנס מרצונך החופשי לתופת הקרבות, אני לא תופסת?" התווכחה אתו אדית.

"אם כולם היו חושבים כמוכם, מי היה נלחם עם הבולשביקים?" השיב.

"כל מה שאני יודע הוא שמלחמה, כל מלחמה, היא בלתי מוסרית ונגד רצון האלוהים," נשמע קולו של היין.

"אתם צריכים להתבייש לדבר כך. לתת לאחרים להילחם בשבילכם ולקצור את הפירות."

"להילחם על מה?" שאל היין.

"להילחם על שחרור העולם מיהודים וקומוניסטים, להילחם למען הפירר, גרמניה ולטביה", קולו היה צורמני עכשיו, והם הרגיעו אותו:

"טוב, אתה מספיק גדול כדי להחליט בשביל עצמך. אנחנו לא יכולים שלא להביע את דעתנו."

אחר-כך הוא עבר לסיפורים אינסופיים על מסיבות השכרות והרפתקאות האהבים שלו. כל אותו זמן שכבתי בלי נוע בארון, מתפללת שלא להשתעל או להתעטש. הייתי זקוקה לשירותים עד להתפוצץ, ואילו הוא המשיך לשבת, אכל, שתה, אחר-כך ארז את חפציו, וכל הזמן דיבר, דיבר... לפחות אילו היה יוצא קצת מהבית! הרגשתי שאיני יכולה יותר...

רק מאוחר בערב הוא החליט להסתלק. אדית פתחה את הארון ושאלה: "את עוד חיה?" עפתי כמו טיל מהחדר לשירותים, שוכחת את כל אמצעי הזהירות. היה לי מזל, ואיש לא ראה אותי.

*

תקופת השהות שלי בקֶקֶה אצל היין הגיעה לסופה. אסור לשהות במקום אחד הרבה זמן, אנחנו הרי סיכמנו על חודש. אוליביה הגיעה לאסוף אותי. סָשָה וגֶרטה הסכימו שאגור אצלן זמן-מה בריגה.

הכנות קצרות – ואנחנו בדרך העירה. סָשָה וגֶרטה קֶלְבַּיס (Klebaus) גרו יחד עם אביהן בדירה משותפת בת שלושה חדרים בקומה רביעית. המטבח היה משותף למספר דיירים, בית השימוש המשותף היה בחדר המדרגות, חצי קומה למטה. האב, למרות גילו המבוגר, הרגיש את עצמו אדם מודרני לחלוטין, אוהב שנאפס⁷⁴ ואוכל טוב. רוב הזמן היה בגילופין, וכמובן, הוא לא אמור היה

⁷⁴ Schnaps – בגרמנית: וודקה

לדעת עלי שום דבר מיותר. הציגו לו אותי בתור לטבייה בשם אנה (זה השם שאימצתי לי במהלך החקירה בתחנת המשטרה על-יד פְּסָלָה), בבית דיברתי רק לטבית.

גֵּרְטָה עבדה כאחות בבית חולים צבאי, סָּשָׁה שימשה טבחית בבית חולים לחולי שחפת. בבקרים הן שלחו את האב לעבודה, ואחר-כך הלכו בעצמן, תוך שהן שנועלות את הדלת אחריהן. נשארתי לבד בדירה הגדולה, יושבת ותופרת לידידותי החדשות. לא כל השכנים יצאו מהבית, היה עלי לשמור על זהירות. המצב המסוכן ביותר, כמו קודם בטחנה, היה קשור ליציאה לשירותים. יכולתי לצאת רק כשלא הייתה תנועה בקומה שלנו ובקומה מתחת. לפעמים צריך היה לעמוד שעות על המשמר, כדי לתפוס את הרגע המתאים. אבל גם עם בואם של בעלי-הבית הייתי כל הזמן על המשמר, מוכנה בכל רגע להיעלם מעיניים זרות.

פעם באה לידידותי לביקור דודה שלהן. מיד עם הישמע נקישה בדלת התחבאתי מתחת למיטה והתחלתי להאזין לשיחתן. הדודה הייתה לבושה שחורים לאות אבל:

“בנות, נודע לי שאַרִיק נפל בשבי של הרוסים. אני בוכה ומתפללת כל היום.”

“חשבתי שהוא קצין מטה ולא בחזית,” אמרה גֵּרְטָה.

“החדשות רעות,” המשיכה הדודה, “שמעתן, כמה רע היה לנו בסטלינגרד, איזה קרבות עקובים מדם היו שם? החיילים שלנו ספגו אבדות כבדות, רק אלוהים יודע איך כל זה ייגמר.”

“כן, כן, גם אני שמעתי,” אישרה גֵּרְטָה. “בעצמי ראיתי אותם, את החיילים עם כויות קור, שהובאו ישר מהחזית; לכולם נמק, ממש נרקבים חיים, פשוט זוועה לראות אותם.”

אחרי שדיברו עוד קצת על אותו נושא, הן השתתקו. אחת מהן הדליקה את הרדיו. נשמעה מוסיקת אבל, כמו בהלוויה. כולן שתקו, כאילו בבית נמצא מת. אני למשמע המנגינה הזאת רציתי לצהול, לרקוד, להתגלגל משמחה. איזה אושר! האם זה לא חלום? סוף-סוף הגיע היום הזה! עכשיו ההצלה שלי קרובה יותר.

הייתי מאושרת, שידידותי לא יכלו לקרוא את מה שבלבי. כאן דרכינו נפרדות. הן גרמניות עד לשד עצמותיהן, והתבוסה בשבילן היא לא תבוסה של היטלר והנאצים, אלא התבוסה של גרמניה. זה היה כבודן האישי, נאמנותן לעם שלהן, שגרמו להן להרגיש צער, אף-על-פי שהן היו באמת פציפיסטיות בהשקפתם הדתית. הנשים התחילו להתפלל בכוונה גדולה לאלוהים הכל-יכול. בתחנונים רמים הן קראו לשמיים לעשות צדק “לאחיהן הסובלים”, כלומר לחיילים הגרמניים. בנקודה זו לא יכולתי להסכים עם המיטיבות שלי. גם אני התפללתי בלבי, שוכבת שם מתחת למיטה, לתבוסה הסופית של גרמניה.

*

אצל האחיות קְלֵבִיס ברחוב אַרְטִילֶרִיִס גרתי ועבדתי שישה שבועות, אחר-כך אוליביה העבירה אותי לעוד חודש חורפי אחד להורים של אדית, שגרו כאן בריגה, מעבר לנהר. אוליביה הפצירה בהם לעשות זאת, תוך הבטחה שאתפור להם תלבושות עלית, משבחת אותי כמעצבת בגדים מצוינת. כמובן, היא סיפרה להם עלי הכול, כדי שיידעו מה הם לוקחים על עצמם.

ההורים של אדית גרו בבית עץ קטן משלהם, בשני חדרים עם מטבח. השירותים הפעם, למזלי, היו בתוך הבית עצמו. בצדו השני של הבית, בחדר אחד עם כניסה נפרדת, גרה אחותה של אדית, פרזיליין צעירה, שכבר הספיקה ללדת תינוק מחייל גרמני. היא עבדה איפה שהוא, וכל הזמן התענתה עם התינוק חסר-המנוחה; השאירה אותו לעתים קרובות אצל אמה. יחד עם הורי אדית גר פה גם סבא שלה – ישיש מכובד לבן-שיער.

כל החודש מהיום הראשון שיניתי בשביל כל המשפחה מעילים, שמלות, חליפות מהדברים שהשאירו להם יהודים מכרים. אבל אפילו אחרי שהתרגלתי לעבודה הזאת, נרתעתי כל פעם שלקחתי ביד דבר חדש: מי היה בעליו? היו כאן בגדי ילדים, גברים, נשים.

אימא של אדית התייחסה טוב אלי, הייתה מרוצה מעבודתי, לעתים קרובות התיישרה על-ידי, משוחחת אתי על החיים.

"טוב שהבן שלנו הלך לצבא," אמרה לי פעם אחת. "הוא טיפוס כזה, שאילו היה בבית, לא היית יכולה לגור אצלנו. היית רק צריכה לראות את חבריו המגעילים – איך הם שותים ומקללים... הנה לך, ילדים של אותה אימא: הבן – פשיסט, והבת מחביאה יהודייה."

"זאת אמת עתיקה כמו העולם," עניתי לה. "אויבים וידידים, אנשים וחיות לעתים קרובות יוצאים מאותו רחם, יונקים אותו חלב..."

"כן, כן, את צודקת, יקירתי," היא נאנחה, "אני מתביישת בבן שלי."

עבודתי באה לסיומה. כל המלאי שלהם מוצה. לא היה לי מה לעשות אצלם יותר. החלטתי לחזור לכפר אל משפחת ויליומסון. הפעם הלכתי אליהם לבד וברגל. אחרי שהתקרבותי לחווה, חיכיתי ביער עד שהחשיך, ואז בשקט נכנסתי אליהם. הם כבר חיכו לי מיום ליום.

תחילה התחבאתי מהשכנים בביתם, אבל אחר-כך הופעתי לעבוד בחצר, כאילו שוב באתי להתארח. כך משכתי עד האביב. בהדרגה השתכנעתי שלפחד, כמו לכל דבר, אפשר להתרגל. לפעמים אף נדמה לי שוויליומסונים נרגעו לגמרי ושכחו על הסכנה.

יום אחד הגיע קורט עם חדשה רעה: שמועות מסתובבות בעיר שמשפחת ויליומסון מחביאה יהודייה. בכולם אחז פחד. הם הסתכלו עלי בחרדה, כמו אומרים: "חיינו בידיך, חוסי עלינו, לכי". הרגעתי את ידידי הטובים, מבטיחה לעזוב אותם בו ביום, והתחלתי לאסוף את החפצים שלי, להכין סל עם מזון.

בינתיים שמעתי: אוליביה מתלחשת עם אביה, יש להם סוד מקורט ומאימא, לכולם חבל שאני הולכת.

"אסור לאבד אדם כזה," שמעתי את הלחש של אוליביה, "תגידי מה שתגידי, אבל היא הרי קדושה, נשמה שמצאנו. זה הרי נס מאלוהים."

"אבל מה אנחנו יכולים לעשות, אם פתאום יבואו וימצאו... אין לנו ברירה, היא צריכה ללכת", השיב הזקן.

כולנו יחד התפללנו למזל. התחילה הפרידה. הם היו עצובים מאוד, אבל כזה הוא הגורל.

"לאן תלכי?" שאלה אותי הזקנה באמפטיה.

"אנדוד ביערות בסביבה. אולי אמצא עוד אנשים טובים כמוכם, אצלם אוכל להישאר זמן-מה."

דיברתי כאילו היו לי תכניות, כדי לתת להם הרגשה טובה.

הלכתי ליער. אורנים יפים גבוהים הקיפו אותי. זה נתן לי תחושה של חירות ומרחב. מלבד זאת, כל עץ, שיח, חור הציעו מקום מחבוא. אני רצתי, רקדתי, אפילו עשיתי סלטה. לו מישהו ראה אותי, היה חושב שהשתגעתי.

עם רדת החשיכה חזרתי אליהם לחצר האחורית והתחבאתי בערימת שחת. כעבור שעה שמעתי מישהו מטפס אלי. אני מביטה – אוליביה! למטה עמד אביה.

יער טיפוסי בסביבה של חוות ויליומסון

"רדי", הם אמרו לי, "תיכנסי חזרה הביתה."

לא הבנתי במה העניין, אך לא שאלתי כלום והלכתי בעקבותיהם. התברר שאחרי לכתי, מתייסרים בנקיפות מצפון, האב ואוליביה התחילו לקרוא בעיון את התנ"ך, מחפשים בו תשובה לשאלה שהטרידה את שניהם – האם עשו נכון? הם מצאו מזמור תהילים עם פירוש והגיעו למסקנה שאלוהים פשוט רצה לנסות אותם, לבחון עד כמה הם נאמנים לו, עד כמה חזקה אמונתם. לכן הוא, אדוניי, שלח להם את בחירתו אנה (כלומר, אותי) כדי לנסות אותם בפחד.

"אדוניי הוא כל-יכול", אמר ויליומסון בכובד ראש, "ברצותו השונאים יהיו חסרי ישע, לא יראו ולא ישמעו את אשר לפניהם, כך שגם בך לא יבחינו."

ויליומסונים, אֶדְוִיטְסְטִים אדוקים, ביטאו בחיל ורעדה כל שורה מספר הקודש וסמכו בכול על רחמי אדוני צבאות. אם אלוהים לא ירצה, לא יאונה כל רע, סיכמו הם ונרגעו.

וכך נשארתי אצלם. כמובן, נעשיתי יותר זהירה ועל-פי רוב הסתתרת בייער. בקיץ ביער היה טוב לאין שיעור מאשר בבית. ימים שלמים קטפתי פירות יער ופטריות, ובלילות לנתי בחציר. רק לעיתים רחוקות נכנסת לחווה עצמה.

בשעת תפילות, כורעים על ברכיים, שרנו המנוני תודה ומזמורים. גם אני שרתי, אבל הכול בתוכי בכה.

אלוהים אדירים, כמה זמן עוד אבילה באמונה זרה?! – כרסמו בי מחשבות קשות. מתי, סוף-סוף, ייגמר הסבל ויבוא השחרור?!

כל הזמן חשבתי על קרוביי: על אימא, על האחיות. אולי, בכל זאת, מישהי מהן ניצלה. הבנתי שהסיכוי לכך נמוך. אולם אני הרי חייה, ולו הן היו בחיים, גם הן היו חושבות אותי למתה. אני רוצה מאוד לחיות. רק להגיע ליום בו אוכל לספר איזה מעשי רשע בוצעו כלפי העם שלנו; אחרי זה לא היה מפחיד אותי אף למות. הייתי יודעת שדמנו לא נשפך לשווא ושתבוא נקמה.

זמן התפילות – אלה הדקות של הרהורי הקשים ביותר. עמוק לתוך לבי חדרו מילותיה של אוליביה:

"במקומך, אנה, הייתי מעדיפה שיירו בי מאשר כך לנדוד ולהתענות. מה זה חיים? בשביל מה הם לנו? אגיד לך ישר: אני ממש לא מחשיבה אותם. הם כמו מתנה זולה. הם פשוט שהות ארעית לפני חיים אחרים, אמתיים. העיקר לבן אדם – החיים ההם, שיימשכו לנצח, ואליהם יש להתכונן."

את הרעיונות האלה של חטאו של העולם, שביריות ההווה, והאושר הנצחי בגן עדן הכניסו בה המדריכים הרוחניים של הקהילה. אני עוד מילדותי ספגתי אהבת חיים ודחייה ממתאבדים.

ניסיתי לשנות את דעתה, מסבירה שאת האושר צריך לחפש כאן, על הארץ, ולא שם, בשמיים, שם ריק וקר... אבל היא רק כעסה עלי בגלל זה, קטעה את הוויכוח וטענה: "אפשר לחטוא לא רק במעשים רעים, אלא גם במחשבות כפירה".

*

פעם באמצע הקיץ – באותו יום נחתי בבית של ויליומסון אחרי שהות ארוכה ביער – באה לבקר את אוליביה בחורה מכרה בשם אמיליה שגרה בחווה שכנה. אחרי שדיברה אתה שעה קלה, אוליביה הוציאה מהארון את התלבושות שתפרתי לה, פרשה אותן לפני האורחת, והתחילה לשבח אותי. ישבתי על-ידן וצפיתי בהן. אמיליה מוללה בקנאה קפלים אסופים בדייקנות ושרוולים וצווארונים מעובדים בעדינות.

"אם את רוצה, אנה תתפור לך שמלות כאלה, היא בדיוק עכשיו התפנתה והייתה יכולה לעבוד; הרי יש לכם מכונת תפירה בבית," הציעה אוליביה.

"בטח, בטח, אימא תהיה מרוצה מאוד," הסכימה אמיליה ברצון, לא מפסיקה להתפעל מהבגדים הפרושים. "אימא באמת לא יודעת מה לעשות עם כל חתיכות הבד שלה, שנים הן מונחות אצלנו בארון בלי שימוש."

אמיליה קיבלה את הסכמת אמה, וכאשר כעבור כמה ימים היא שוב באה אלינו, סיכמנו אתה על הכול. עברתי לחווה השכנה.

אמיליה גרה עם אמה ואחיה. הם יודעים מוויליומסונים שאני לטבייה, ידידה של אוליביה מריגה, אבל בגלל בריאות לקויה משוחררת מעבודות חובה. אולם אני מזהירה אותם שלא יגלו את נוכחותי בחווה, שכן אם הגרמנים יגלו שאני עובדת אצלם, אני עלולה לאבד את הפטור מעבודות החובה. הם הסכימו. יש להם שני בתים: אחד ישן, כבר די רעוע; ואחד חדש, שנבנה זה עתה, אך עוד לא גמור – בלי ריצוף וגימור. שכנעתי את בעלי הבית שמוטב לי לעבוד וללון בבית החדש. הם לא התנגדו.

אף כי שם עדיין הייתה אדמה במקום רצפה, קירות גסים וגג של קורות, היו שם בשפע קרשים, דיקט וחומרי בניין אחרים, שיכלו לשמש מסתור במקרה הצורך.

נגשתי הישר לעבודה: בחרתי דוגמאות, לקחתי מידות וגזרתי בדים. עכשיו ישבתי במבנה המלא ריח שרף מקירות עץ אורן טריים, וכמו מנוע שהותנע, תפרתי מבוקר עד ערב.

בעלי הבית היו טובים אלי, שלוש פעמים ביום הביאו אוכל, שאלו אם אני צריכה עוד משהו. כך חלף יום אחרי יום.

האח של אמיליה, אנטון, גבר גדול בסביבות 40 היה רווק. פתאום הוא התחיל לפקוד אותי בתדירות, תמיד מביא אתו משהו נעים כמו פרח חצי-פתוח של ורד, פרוסת עוגה, כמה קוביות סוכר (נדיר מאוד בימים אלה). הוא גם לא החמיץ שום הזדמנות להחמיא לי על חיצוניותי והתנהגותי. היה ברור שהוא מחזר אחריי. לבסוף, יום אחד הוא הציע לי נישואין.

אני קיוויתי מאוד שאסיים את עבודתי כאן לפני שזה יקרה. אבל הנה זה קרה. מה לעשות, מה לומר? בסוף מצאתי תירוץ משכנע. הסברתי לו שהוא, עם החווה הגדולה שלו, זקוק לאשה בריאה וחזקה, שתוכל לנהל את המשק, ואילו אני אישה חולה, וכנראה לא נשאר לי הרבה זמן לחיות. "לא חשוב", אמרתי, "איך אני נראית מבחוץ, כי בפנים אני גוועת קצת כל יום. למה, אתה חושב, אני פה, מעצבת אופנה מקצועית? אני כאן בשביל האוויר הצח, השמש, שיכולים להאריך לי את החיים בכמה חודשים, אולי קצת יותר. היה זה אנוכי מצדי לא לספר לך, להינשא לך בידיעה שבתוך זמן לא ארוך תהיה אלמן."

הוא השתכנע ועזב בעצב. עם זאת, תשומת הלב שלו לא נגמרה – היא קיבלה אופי אחר. הביקורים שלו נעשו יותר כמו ביקורי ידידה חולה, ומערכת היחסים המביכה בינינו פסקה.

יום אחד לחווה שלהם לפתע הגיעו גרמנים והודיעו שהם צריכים לערוך חיפוש. ברגע הראשון חשבתי בפחד שבאו אחריי לפי הלשנה כלשהי. מיד אספתי את דברי התפירה והתחבאתי מאחורי קרשים. הגרמנים התחילו מהבית הישן. אחרי שעה קלה שמעתי: אמיליה פותחת את הדלת בבית החדש ופונה לגרמנים בקור-רוח מעושה:

”בבקשה, תיכנסו, תוודאו בעצמכם שאין אצלנו אף אחד.”

איש אס-אס אחד הסתכל מסביב, אבל לא התחיל לחפש ומיד הסתלק. יצאנו מצרה במזל.

יותר מאוחר, כשהם הסתלקו, נכנסה אלי אמיליה ואמרה שהגרמנים פשוט יצאו מדעתם בנושא עריקים⁷⁵. הם עורכים חיפושים בכל חווה, חושדים אפילו בחבריהם, אנשי אס-אס.

אחרי החיפוש הזה עבדתי אצלם עוד כמה ימים וחזרתי אל ויליומסונים. אמיליה נתנה לי תמורת העבודה כמה קילוגרמים של חמאה, משהו ממצרכים אחרים וקצת כסף. את המצרכים והכסף מסרתי לזקנה ויליומסון, ובאותו יום, בלי להתעכב, עברתי ליער לקצור ולאסוף חציר בחלקה שלהם.

בערב, אחרי עבודה מרובה, נשכבתי בערימת חציר. אני נחה, מנמנמת. פתאום אני שומעת: מישהו רץ. התרוממתי קצת, הוצאתי את הראש. אני רואה: בחור צעיר רץ בכל הכוח בקרחת-היער ומסתתר בערימה הסמוכה. ברור – זה עריק. עכשיו גם אני מבינה אחרי מי אנשי אס-אס עושים פשיטות. התרגשות שמחה אוחזת בי: הגרמנים משתוללים לא מחיים טובים.

הלטבים כבר לא האמינו בניצחונם וברעש התעמולה של הגרמנים, כמו שהיה בשנה הראשונה של המלחמה, ולכן השתמטו בכל דרך אפשרית מן ”הכבוד הנעלה” להיות מגויסים ”לצבא הגדול”. רבים העדיפו עכשיו לשבת ביערות, במרתפים, בבונקרים – הם כבר נדמו לחולדות הבורחות מספינה טובעת. זה היה סימן שכבר לא נשאר לי לחכות הרבה זמן!

עמוק בלילה שמעתי קול לא רם של אישה:

”א-ו, א-ו, א-ו!”

כך קוראים לתועים ביער. שוב נדרכתי. הצצתי וראיתי שתי דמויות נפגשות, אחת מוסרת לשנייה חבילה – זה, כנראה, מישהו מהקרובים הביא אוכל לעריק.

כך זה נמשך מספר פעמים. אחר-כך הבחור נעלם; כנראה, החליף מקום או התחבא באיזו חווה.

*

בסופי שבוע הייתי בדרך כלל חוזרת הביתה מהקציר ביער. אולם בכל השבתות ויליומסונים שמרו על צום. הם צמו למען הרבה דברים, לעתים סותרים: גם לזכר החיילים הגרמנים שנפלו, גם למען הסובלים מאכזריות הנאצים, וגם סתם כך, כדי למנוע כל צרה וצוקה. הבנתי שאסור לי להתבלט, הייתי צריכה להיות כמו כולם.

בשבתות החיים במשק שלהם היו כמעט משתתקים: הם שמרו על מנוחת השבת. אבל פרה הרי יצור חי: צריך להאכיל אותה, לחלוב, להוציא לשדה. כל זה, כמובן, הוטל עלי. כאן חטאתי בלי נקיפות מצפון – הייתי שותה בגניבה חלב לרוויה, או חוגגת על ביצה שמצאתי. היו להם כמה

---

⁷⁵ אחרי התבוסה הגרמנית בסטלינגרד, לפי פקודת היטלר מ-10 בפברואר 1943, הוקם ”לגיון לטבי התנדבותי של אס-אס”, ”שהיקפו ואופן פעילותו ייקבעו לפי מספר הגברים הלטביים הזמינים”. בפועל הגיוס היה ”התנדבותי” רק על הנייר, ונועד לעקוף את אמנת האג מ-1907, שאסרה במפורש על צבא כובש לגייס אוכלוסייה נכבשת לשורותיו. למרות מסע התעמולה האינטנסיבי של ”הממשל העצמי הלטבי”, שמונה ע”י שלטון הכיבוש הנאצי, במהלך 1943 התברר שמספר המתגייסים לא מגיע ”למספר הגברים הזמינים”, ולפיכך הופעל גיוס בכפייה ובאיומים. כתוצאה מכך, צעירים לטבים רבים ערקו מהגיוס.

תרנגולות, והמטילות לפעמים איבדו ביצים כאן ברפת. אבל אחר-כך הייתי דואגת, האם ויליומסונים לא חושדים בי בחילול הקודש.

בעצם, למען מה עלי לקיים צום? – הרהרתי ביני לביני. למען רווחת הגרמנים בחזית או למען אמונה זרה? לא, אני לא עד כדי כך טיפשה כדי לצום כל שבת, אחרי שעבדתי כל השבוע כמו חמור. ויליומסונים, כמובן, לא צריכים לדעת על זה, אמרתי לעצמי. אבל אחרי ששבעתי, הייתי מרגישה נקיפות מצפון. הרגשתי את עצמי אשמה לפניהם, כמו איזו גנבת קטנה. ייתכן שהם ניחשו, אך שתקו, משאירים אותי לבד עם מצפוני הלא שקט.

פעם אוליביה הראתה לי מקום בכתבי הקודש שלהם, בו נאמר שזר בקהילה יכול לחיות כדרכו ולא לקיים איסורים המקובלים על כל הכת, כגון צום, מנוחה וכד'. נהיה לי לא נעים: למה, בעצם, היא מזכירה לי את זה? אולי השובע שלי נראה על פניי, או אולי היא התחילה לחשוד במשהו, אחרי שהאם הזקנה גילתה בכיס מעילי חתיכת לחם מיובש?

בדרך כלל החזקתי אצלי בכיס ליום שבת איזו חתיכונת לחם, צנים או מצרך לא מתקלקל אחר. במקרה, המעיל שלי נשאר תלוי על-יד ערימת החציר בחצר, והזקנה ויליומסון בדיוק הלכה להביא חציר לפרה ומישרה את המלאי שלי. צוחקת, היא נכנסה לבית וסיפרה לבני הבית על התגלית שלה. הייתי מאוד נבוכה, אך לא התבלבלתי ומיד הצטדקתי:

"מי יודע מה יכול לקרות, ואם פתאום פשיטה – ואני לא אוכל להיכנס לבית, כדי לקחת משהו לדרך?"

התשובה מצאה חן בעיניהם, והם שיבחו את הערנות שלי והמוכנות להפתעות.

אוליביה באיזה שהוא חוש פנימי, למרות הקנאות שלה, חדרה אל מבוך רגשותיי, הבינה את התשוקה החבויה שלי להיות עם הקרובים לי, בני אותה דת, ולכן השתדלה לפטור אותי מהנטל של נאמנות לכללים האֶדְוִנְטִיסְטִיים הנוקשים. היא מחלה את כל החטאים שלי. מסתכלת ישר לתוך עיניי, היא כאילו קראה את מחשבותיי. לי נעשה לא נוח, הייתי מרגישה אשמה, כמו חוטא לפני צדיק.

*

בעיצומו של הקיץ, ביולי-אוגוסט, באה עונת פירות היער ולאחריה פטריות; זהו זמני הטוב ביותר. אוליביה ואני שוטטנו במעבה יערות רחוקים וחזרנו עם סלים כבדים, מלאים במתנות היער. זה הספיק לכול: הן למכירה בעיר, הן לשימור לחורף, הן לשי לחברים. עשינו הפתעות נעימות לגברת שיינק, לסֶשָה וְגֶרְטָה, וגם לֶפְסֶלָה. את הכתובת שלי, כמובן, לא גילו לֶפְסֶלָה: היא פטפטנית, ואי-אפשר לסמוך עליה.

אני עצמי לא העזתי להעמיק לתוך היערות מחשש ללכת לאיבוד. בדרך כלל קטפתי ביער שעל-יד הבית, נזהרת ככל האפשר מלהיתקל בשכנים. פעם אוליביה הציעה לי ללכת אתה רחוק מאוד, למקום שאליו עוד אף פעם לא הגענו: אומרים ששם פירות יער כחול על שפת הים.

"אני לא מכירה את הדרך", אמרה, "אבל מרתה תבוא אתנו, היא מכירה את המקומות האלה יותר טוב מחיות היער."

מרתה הייתה בחורה מהכפר השכן; גם היא הייתה אֶדְוִנְטִיסְטִית. כמה פעמים ראיתי אותה אצל ויליומסונים בתפילה. מרתה, באופן טבעי, חשבה אותי לאחת משלהן.

הלכנו הרבה זמן, הגענו רחוק מאוד. אחר-כך התפזרנו והתחלנו לקטוף פירות יער מקרחות ומדרונות לא נגועים. לפתע מצאתי, תקוע באדמה, את חפירה צבאי ישן, רק בלי ידית. קראתי לאוליביה והראיתי לה את המציאה: "מה זה אמור להיות?"

"תחביאי את זה ותשמרי", אמרה, מתבוננת בברזל החלוד. "אולי הוא עוד ישמש אותך פעם."

"בשביל מה אני צריכה אותו?"

"תחביאי, זה הרי לא עולה לך כלום," היא התעקשה.

"טוב, אקח את זה אתי, אולי באמת זה ישמש אותי," הסכמתי.

כעבור שנה האת הזה הציל את חיי.

הביתה צעדנו עמוסות סלים כבדים של תותי בר, אוכמניות, פטל בר. התקרבונו אל הבית. על הכביש לא הרחק מהחוה ראינו שהגרמנים הציבו זרקורים.

"זה כדי להאיר בלילה את השמים אם האדומים⁷⁶ יתקיפו", הסבירה אוליביה.

"מוזר, למה דווקא כאן הציבו אותם?" שאלתי כבדרך אגב, כאילו מתוך סקרנות. "בסביבה הרי אין יחידות צבא גרמניות ואין יעדים צבאיים."

"זה לא חשוב, שאין כאן יעדים צבאיים", היא השיבה כמבינה עניין, "הרי מכאן, ממרחק 25 ק"מ, גם אפשר להגן על ריגה, ואף יותר טוב. הם עושים זאת כדי לחזק את העמדות בריגה."

בשבילי זאת הייתה ידיעה משמחת מאוד: הגרמנים צריכים להגן על ריגה. אבל, כמובן, אצלי זה היה סוד עמוק.

באחד הערבים, אחרי שירת תהילים, התכוונתי לשכב לישון בערימת השחת שלי, כשהשמים הוארו, כמו באמצע יום בהיר, באורות של פצצות תאורה רבות. מה קורה פה? לא יכולתי להבין מה פירוש הדבר. אולי האדומים כבר מתקרבים? הלב שלי הלם במתח. הסתכלתי על התאורה הלילית החידתית, בקושי מרסנת את שמחתי בציפייה לנס. במהרה נשמע בשמים זמזום של מנועים, ואחד אחרי שני, בשרשרת, הופיעו מפציצים סובייטיים. מהם התחילו להישפך פצצות על היער ועל השדות, ואחת נפלה קרוב מאוד, על-יד הבית של משפחת יורקביץ', השכנים שלנו. למחרת רצנו לראות רסיסים ומכתשי פיצוץ. חרה לי שהטייסים הסובייטיים לא מצאו מקום מתאים יותר להפצה מאשר שדות וגיאיות על-יד חוות חקלאיות. אולי בלבלו אותם האורות, והם טעו לחשוב שאלה מוצבים?

בזמן ההפצה הלילית כל הכפר נבהל מאוד: אחדים שכבו בלי נוע, משתטחים על הארץ במרחק מהבית, אחרים בכו, מצפים בכל רגע לפגיעה ישירה, פיצוץ ומוות איום. אני, להבדיל, הייתי נרגשת משמחה, מצפה בקוצר רוח לרגע המאושר של הגעת האדומים, כדי לשפוך הכול לחייל הסובייטי הראשון שייקרה בדרכי. אולם בתום ההפצה המטוסים הסתלקו, ושוב נעשה שקט כמו קודם. הזרקורים אמנם נשארו במקום, וכבר מהערב החלו לסרוק את השמים באלומות הקרניים הארוכות בחיפוש אחר מטוסים. שוב ימים עוברים, ואין שום סימן של מלחמה וקרבות...

הגיעו אלינו אדית והיין לביקור משפחה; הם שמעו על ההפצה ודאגו. בתום ביקור של יום, הם התכוננו לחזור הביתה והזמינו גם אותי לבוא אתם לקקבה, שוב לגור אצלם ולתפור.

אדית קיבלה מאמה כמה חבילות של בגדים שונים של יהודים מכרים. אנשים אלה, כמובן, כבר נרצחו, ואני אמורה להתאים את שמלותיהם וחליפותיהם לאדית והיין, כמו שעשיתי לאימא של אדית בריגה. העבודה לא קשה, אבל מדכאת: אולי את הבגדים האלה לבשו מכרים וידידים שלי בריגה. הכרחת את עצמי לא לחשוב על זה, אך המחשבות הטורדניות צצו כל פעם מחדש, כשהתחלתי לעבוד על בגד חדש. בביתם הייתי בו-זמנית בכלא ובבית הבראה. לא יצאתי החוצה, רק תפרתי ואכלתי.

אדית האכילה אותי, כמו קודם, בכול טוב, לא ידעה איזה מאכלים חדשים להמציא. אני שוב הבראתי, התחזקתי ועליתי במשקל. אבל עכשיו ככל לא עזב אותי מצב רוח מרומם מתחושת קרבת הסוף, תבוסת הגרמנים.

היין ואדית היו מאושרים מסיבה אחרת – אדית הייתה בהיריון; הם היו נשואים כבר שש שנים, וכל השנים האלה ייחלו בקוצר רוח לתינוק. אדית ביקשה ממני לתפור לה שמלות, כך שיתאימו לחודשי ההיריון הראשונים ויוכלו להיות מותאמות בלי שינויים גדולים גם ערב הלידה. ביצעתי את ההזמנות שלה בדייקנות, והיא הייתה שבעת-רצון לגמרי מעבודתי.

כך חלף עוד חודש. שבת אחת היין החליט להסיע אותי על אופניים אל הוריו. לאַדְוִיטְסְטִים אסור לנסוע ולעבוד בשבתות, כמו ליהודים; זה מותר רק במקרים של פיקוח נפש. כלומר, אם הוא מסיע אותי בשבת, אסור לי להישאר פה עוד. הבנתי את זה ולא שאלתי שאלות.

⁷⁶ כינוי לחיילי הצבא האדום בפי זרים.

הוא הושיב אותי על הרמה, ורכבנו לעיני כולם לאור יום. "כך בטוח יותר", הסביר לי היין. הייתי בשמלה כפרית פשוטה, על ראשי מטפחת לבנה. רכבנו שני קילומטרים על הכביש הראשי, אחר-כך פנינו לדרך עפר ואיזה שבעה קילומטרים הסתובבנו במעקפים. היין הסביר לי שהוא רוכב כך כדי להתחמק מהשומרים על-יד הזרקורים. הם בודקים מסמכים אצל כל אחד שעובר שם, בלי יוצא מן הכלל.

פתאום היין האיץ קדימה בכל הכוח. בהתחלה אפילו לא הבנתי מה גרם לכך, רק אחר-כך הבחנתי בהרבה אנשי צבא גרמניים.

"הביטי, יש פשיטה בכפר הזה, הכול מוקף, שוטרים עושים חיפושים בבתים", לחש לי היין. "שבי בשקט, אסור לנו לפנות אחורה. אסור גם להראות פחד. אנחנו לא שייכים לכפר הזה."

הצטמררתי מחד, גם היין החוויר. דהרנו קדימה, בלי להביט לצדדים. השוטרים לא עצרו אותנו, כנראה חשבו אותנו לכפריים תמימים אם אנחנו בלי פחד נכנסנו לכפר לקראתם. יצאנו מטבעת השוטרים ודהרנו לעבר החווה של ויליומסון. בבואנו הביתה, מזועזעים מהחוויה, כולנו קיימנו תפילת הודיה ארוכה.

"זהו נס מאלוהים", אמר ויליומסון בכובד ראש, "הוא רואה הכול ושומר עלינו מרשע. הללויה, אמן." אמונתם של אנשים אלה הייתה רק מתחזקת.

היין עזב באותו יום. נשארתי אצל ויליומסונים, אך על-פי רוב הסתתרתי ביער. לפעמים הייתי מופיעה, עובדת בגינת הירק, שוהה קצת בבית ואז מסתלקת מעין רואה.

סתיו חדש התקרב. המלחמה העקובה מדם נמשכה כבר שנה שלישית, ולא נראה לה סוף.

התחלתי לדאוג מהחורף המתקרב, העונה הקשה ביותר של השנה. איפה למצוא מקלט בחורף? התומכת הנאמנת שלי, אוליביה, רכבה על אופניים לריגה לדבר עם סָּשָה וגֶרְטָה קְלֶיֶס, האם לא יסרבו לתת לי מקלט עוד פעם. סָּשָה וגֶרְטָה הסכימו, ובעוד כמה ימים נפרדתי בלבביות מוויליומסונים והלכתי העירה. הבחורות קיבלו אותי יפה, הייתי כבר בשבילן כמו קרובת משפחה. בדירה הכול היה מוכר לי, ומיד נכנסתי לעבודה, עוסקת, כרגיל, בתפירה ובענייני הבית.

באותה הדירה של קְלֶיֶס, בחדר נפרד, גרו שתי אחיות מבוגרות בשם אייכנברג. גם הן היו אֶדְוִיִּטְסְטִיִּוֹת. סָּשָה וגֶרְטָה הציגו אותי לשכנות, כמו לאבא שלהן, בתור חברה לטבייה כפרית בעלת אותה אמונה. מצאתי חן בעיני הזקנות, והן התחילו להפציר בי לבקר יחד אתן בכנסייה שלהן בעיר. סָּשָה וגֶרְטָה הצילו אותי בכך שהסבירו לשכנות שאני יחד עם ויליומסונים מחזיקה במנהגים שונים מאלה שלהן. השכנות לא התעקשו, אם כי הצטערו מעט. היחסים בינינו נשארו ידידותיים. אני לא יצאתי מהבית והעסקתי את עצמי בניהול משק הבית.

קְלֶיֶס הזקן, אחרי שראה כמה טוב אני מטפלת בבית, החליט שאני מתאימה לו לגמרי בתור אישה. הוא התחיל להתגנדר, לתת לי מחמאות וכל יום לשדל אותי לנישואים. התעלמתי ממחמאותיו והתחמקתי מלדבר אתו על הנושא, כל שכן שהוא היה בדרך כלל בגילופין. אמרתי לו שאין לי זכות להינשא בגלל בריאות לקויה. בהיותו שתוי כרגיל, הנימוק הזה לא פעל עליו. כמובן, כולם בבית היו מודעים לזה.

"את יודעת שאבא שלי מאוהב בך?" אמרה לי סָּשָה ספק בבדיחות ספק ברצינות, "תארי לעצמך שתנישאי לו – תהיי אימא שלי! חה-חה!"

"על מה את מדברת, אני יכולה להיות בת שלו!" דיבורים אלה לא היו נעימים לי, אבל הם חזרו כמעט כל יום.

כך שהיתי אצלם שוב שישה שבועות. הגיע זמן ללכת.

10. שוב אצל פראו שיינק

אוליביה הטובה לא הפסיקה לחשוב עלי והחליטה לנסות הפעם את המזל אצל פראו שיינק. היא סיפרה לפראו שיינק על מיטב הבגדים שתפרתי לה מחדש ממש מסמרטוטים, על דברים חדשים מפוארים של אדית ואמה, ובכך עוררה את התיאבון של פראו שיינק. אצלה הרי הארונות ממש התפוצצו מחתיכות בד ושמלות שנשארו אחרי יהודים, וגם היא הייתה רוצה לנצל אותן לתפירה מחדש.

פראו שיינק ביקשה מאוליביה להביא אותי אליה ללא דיחוי. כמובן, להחזיק אותי זה סיכון גדול. אבל איזו תועלת! אדון שיינק גם יחשוש, אבל מה לא יעשה בשביל גחמות אשתו?

ביום שנקבע באתי אל שיינקים. הבעל והאישה היו שמחים וידידותיים. פראו שיינק הוליכה אותי למטבח וחזרה על התנאי הישן: "אם תמצאי חן בעיני בעלי, תוכלי להישאר אצלנו הרבה זמן, ואיש לא יידע עליך."

ראשית כל, היא הורתה לי לכבס ערימה גדולה של לבנים. התחלתי בעבודה. את הלבנים אני לא שפפתי, כמו שרובם עושים, אלא השריתי באמבטיה ואחר-כך שמתי בגיגית והרתחתי; כך יצא יותר קל ומהר.

"כך לימד אותי המשרת של קצין גרמני אחד שאצלו עבדתי," הסברתי לה בתגובה לתמיהה שלה, "מאז אני מכבסת רק בשיטה שלו. אל תדאגי, יהיה נקי מאוד." למרות ספקנותה בהתחלה, היא השתכנעה בצדקתי כשראתה את התוצאות.

אחרי שראתה שהכביסה לא דרשה הרבה מאמץ, פראו שיינק אמרה:

"את יודעת, אנה, לא כדאי לי להעסיק אותך בכביסה, אני יכולה לעשות זאת בעצמי. יותר טוב אם תתפרי חליפה לבעלי, יש לי בד טוב בשביל זה. לכי, תראי."

"אבל אני לא יודעת אם אוכל לעשות את זה, הלא בחיים לא תפרתי בגדי גברים," עניתי לה בפקפוק, "ואם עוד אקלקל חתיכת בד יקרה?"

"אין דבר, אני יודעת שאת יכולה לתפור גם חליפת גבר ובכלל כל דבר, בשביל זה את תופרת," אמרה פראו שיינק בטון אדנותי.

אין מה לעשות, אסור לי להתווכח. התחלתי בעבודה. החליפה של אדון שיינק נולדה אצלי ממש בייסורים. עבדתי 14-16 שעות ביממה; למעשה, נאלצתי ללמוד אומנות חדשה. עשיתי כמה פעמים כל תפר מחדש, מכיוון שתפרתי מאוד בזהירות, כדי שלא להרוס בטעות את כל העבודה. תפרתי הרבה זמן – שבועיים-שלושה. לבסוף הגיע זמן המדידות.

ביקשתי מפראו שיינק להיות נוכחת במדידות ולהיות לי ליועצת, לעזור לי לסיים את החליפה, והעיקר – שלא תחשוב אלוהים יודע מה בהשאירה אותי לבד עם בעלה. היא קנאית מאוד.

לבסוף, עבודתי המייגעת והממושכת בכל זאת הוכתרה בהצלחה – שיינקים היו מרוצים מהחליפה; הם אף סיכמו להשתמש בה כחליפה חגיגית.

אחרי זה וכמעט ללא הפוגה התחלתי לתפור בשביל בעלת הבית. תפרתי לה איזו שמלה מפוארת, והיא הייתה בהתלהבות כזאת, שבלי לכבוש את השמחה, ישר רצה אל שכנותיה הגרמניות להראות כמה אלגנטית היא נראית בבגד החדש.

קציני האס-אס גם רצו לעשות הפתעות לנשותיהם והציקו לפראו שיינק עם בקשות להכיר להם את התופרת. לא הצלחתי להבין ממנה איך יצאה מן העניין ומה אמרה להם, אולם, כפי שהבנתי, היא בכל זאת הבטיחה להציג להם את האומנית, כדי שיוכלו להזמין שמלות כאלה. ייתכן כי בגלל זה אדון שיינק אמר לי למחרת שינסה להשיג לי מסמכים כלשהם.

הקשבתי לו בקשב רב, אבל חשבתי שכל אלה רק דיבורי סרק, לא יותר. כדי לקבל מסמכים, ולו מזויפים, צריך היה להיות בעל קשרים והיכרויות בחלונות הגבוהים, או לפחות לתת שוחד גדול. וזה גם היה מסוכן מאוד. אדון שיינק לא היה אדם נוטל סיכונים או מוציא סכום גדול, ועוד בשביל יהודיה.

פראו שיינק מצדה הציעה לי מטעמי ביטחון לצבוע את שיערי לבלונדי במי חמצן. בגמר פרוצדורות מסובכות בהתאם להוראות שימוש, הסתכלתי במראה ונבהלתי: שיער בהיר בצורה לא-טבעית, עיניים שחורות ועור פנים שחום היו מעוררים חשד בכל גרמני. אבל בעלת הבית שלי נשארה מרוצה לגמרי מהמראה המגוחך שלי, לפי דעתה די "ארי". היא גילתה בזה אפילו סוג של ייחוס ושאלה פעם בכל הרצינות:

"תגידי לי, בבקשה, מה המוצא שלך, מי היו אבות אבותייך? לפי התווים שלך, אני, למשל, רואה שאת ממשפחה אצילית מאוד."

"מה אתך, ההורים והסבים שלי היו אנשים פשוטים לגמרי," עניתי, מבודחת. אולם פראו שיינק נשארה איתנה בדעתה. טוהר הגזע והייחוס היו אצלה מחלה.

מאותו זמן היא החלה לקנא לבעלה ולחשוד בו. היא עצמה הודתה בפניי, שהשאירה על הדלת סימנים (פיסת נייר על הבריח), כדי לדעת אם אני יוצאת בלילות החוצה למפגש עם בעלה בשעה שהיא ישנה.

בי אחז פחד, הרי בדיוק בלילות הייתי יוצאת לטייל על-יד הבית, לנשום אוויר צח פעם ביממה. היא הייתה שומעת אותי יוצאת וחוזרת, אך עדיין חשדה והציקה לי בשאלות ובחקירות מגונות. הייתי כבר מוכנה לברוח ממנה, אבל לאן הייתי הולכת באמצע החורף? אולם בינתיים קרו אירועים שאילצו את שיינקים בעל כורחם לסלק אותי.

יום אחד בוצעה ביקורת פתע בביתם. כנראה, תלבושות הפאר של פראו שיינק והסיפור המפותל שלה על התופרת עוררו חשדות בעיני אנשי האס-אס בקומה השנייה. לא מן הנמנע, שגם בי הבחינו באיזו שהיא דרך. באותו רגע שדפקו בדלת, ישבתי אל שולחן ואכלתי דייסה. במהירות בזק זינקתי מהמטבח וצללתי לתוך כסת בחדר השינה, משתדלת שלא להפר את סידור המיטה הקפדני. עצרתי את נשימתי והתחלתי לצותת לשיחה עד כמה שיכולתי. הקצין הגרמני דיבר באדיבות עם פראו שיינק. הדלת לחדר השינה נפתחה מעט, כהמשך לסיור חטוף בדירה. הגרמני דיבר משהו על קשיים בשיכון הקצינים, על הצורך להקריב את הנוחות האישית למען הניצחון וכד'. אבל באותו רגע שהם עמדו קרוב מאוד למיטה, הרגשתי שהלב שלי מתפוצץ מחד, ותקפו אותי כאבים עזים בקיבה – נחנקתי מהבליעה החפוזה של הדייסה. למזלי, בעלת הבית הצילה אותי. בלי להתמהמה, היא הוליכה אותו לסיור בחדרים אחרים.

מאוחר יותר התברר לאדון שיינק שאת הביקור הזה של קצין האס-אס הוא חייב לפטופטים של אשתו הרברבנית. אולם החיפוש היה שטחי, מתורץ בצורך לשכן אצלם זמנית איזה קצין. עוד מזל שאדון שיינק היה ביחסים טובים עם השכנים; זה הציל את המצב, אחרת היו עורכים חיפוש יסודי.

רציתי לעזוב אותם בו ביום, אבל הגברת עמדה על כך שקודם אסיים את כל השמלות שהתחלתי ובנוסף החליטה לעשות ניקוי כללי בדירה. יומיים ברציפות קרצפתי ורחצתי את הקירות, טיפסתי על סולם כדי להגיע לתקרה המפויחת, שמזמן לא ראתה טיפת מים. הדירה הייתה מוזנחת, במיוחד המטבח, הבית לא שופץ הרבה זמן.

גברת שיינק כל הזמן נאנחה והתלוננה: "מי עכשו ינקה לי את הבית, יתפור, יכבס, פשוט צרה..."

ניקיתי עם סודה וסבון את הקירות והתקרה, שטפתי את הרצפות. הדירה הבריקה מניקיון והדיפה ביתיות. לעומת זאת, אני עצמי לא נראיתי טוב ממנקה ארובות: כל הלכלוך והאבק שהצטברו במשך שנים נזלו לי על הראש, הפנים והבגדים. עמלתי בכוחותי האחרונים, כמו סוס מוצלף, כדי לבצע הוראות קטנוניות רבות של גבירתי חסרת-השובע: הלא זאת הפעם האחרונה, והעיקר – בחינם.

אדון שיינק גם היה מרוצה: משרתת בחינם גרמה לו מצב רוח טוב. נשאר לי עוד חוב – השמלות, ואני המשכתי לעבוד. אחרי שנרגעו, שיינקים התחילו להפציר בי להישאר. "עכשו", הם אמרו, "כבר לא נורא, יותר לא יבדקו."

כך חלף יום אחר יום, וגם לי הרי לא היה לאן ללכת, מלבד ויליומסונים בכפר, ומה שם?

פראו שיינק, מצדה, המשיכה לבחון את ישרי והגינותי. בוקר אחד עשיתי סדר בחדר השינה שלהם. מתחת למיטה והשולחן התגלגלו סוכריות זרוקות ברשלנות. אספתי אותן וסידרתי יפה על

השולחן. מאוחר יותר ניחשתי שזאת הייתה בדיקת היושר שלי, כמוה כמו עוד שורה של תחבולות של בעלת-ביתי החשדנית. ככלל, הם החזיקו אותי מהיד לפה. פרוסת לחם, כמה תפוחי אדמה, דיסה היו בעיניי חשובות לאין שיעור מממתקים, מאיזה חופן של סוכריות. בדרך כלל, כשהכנתי משהו לתרגולות שלהם וערבבתי קמח עם תפוחי אדמה מבושלים בקליפתם, אז נהייתי לבלוע בחופזה איזה תפוח אדמה חם או שניים.

פעם כמעט נתפסתי בקלקלתי על-ידי אדון שיינק. עשיתי משהו במטבח ולעסתי בתיאבון פרוסת של לחם מיובש, כשהוא נכנס משום-מה למטבח. הספקתי לחמוק לפינה ולהתעסק עם מטאטא על-יד פח הזבל.

"מה את עושה פה?" שאל.

"שום דבר מיוחד, אני עומדת לשטוף את הרצפה."

בינתיים החבאתי את הפרוסה בשק. כל-כך התביישתי שפניי הסמיקו. נתתי לעצמי נדר: מוטב לרעוב, אך לא לגעת בפירורים שלהם, אפילו לא בשיירי אוכל.

כך נמשך השירות שלי אצל שיינקים. חלפו ימים. מיום החיפוש של איש האס-אס, כאבי הבטן שפקדו אותי אז רק גברו, הרגשתי כאילו משהו בתוכי נקרע. בסוף זה נעשה כל-כך בלתי-נסבל, שנשכבתי במיטה ולא יכולתי לגעת באוכל. שכבתי עם בקבוקים חמים וחשבתי בפחד שכאן, אצל שיינקים, אני אמות. בנוסף, על הגב שלי התפוצצה מורסה, ומוגלה התחילה ליזול.

פראו שיינק אמרה לי שהיא פעם עבדה כאחות בבית חולים, אבל לגעת בי היא פוחדת שמא תידבק. למראה המוגלה יש לה בחילות ואפילו הקאות. כפי שנוכחתי לדעת, ברפואה היא לא הבינה יותר ממני. בקיצור, אי-אפשר היה לצפות לעזרה מאף אחד, הייתי צריכה לסמוך רק על עצמי.

פראו שיינק עוד כעסה עלי, למה קמתי וכיבסתי את תחבושות הסמרטוטים היחידות שלי, המגואלות במוגלה – היא פחדה פחד מוות מזיהום. נאבקתי על חיי, באפיסת כוחות, בלי רופאים ותרופות. כנראה, הייתי בת-מזל – למרות הכול, התחלתי להבריא.

"הייתי כל-כך מפוחדת בגללך", הודתה בפניי בהקלה פראו שיינק אחרי החלמתי. "אילו המורסה שלך לא נפתחה, המוגלה הייתה מתפשטת פנימה, והיית מתה על בטוח. ואז מה היה עלינו? איך היינו יכולים לקבור אותך? חשבת על זה? אבל, ברוך השם שהבראת. ברוך השם! אדוני הרחום!" והיא הלכה להתפלל.

אחרי שהחלמתי, חזרתי לתפקידי הקשה של משרתת. שיינקים מצאו לי כל יום מטלות ועבודות בית חדשות בלי סוף. כך זה נמשך כל החורף.

לבסוף, חלף הקור, בצבץ הירק, העצים התכסו עלווה, הגיע האביב. לשיינקים הייתה חלקת אדמה בחצר האחורית. הגברת שלחה אותי לעבד אותה, לשתול ירקות.

פחדתי לצאת מהבית לאור יום. "הקצינים יכולים לראות אותי ולחשוד", אמרתי לה.

"אל תפחדי", הרגיעה אותי פראו שיינק בנימת ביטחון, "זה לא מסוכן. אגיד להם שהזמנתי פועלת לעזרה בגינה."

התחלתי לחפור את האדמה ולזרוע, משתדלת כל הזמן להיות עם הגב אל הבית. אנשי אס-אס באמת התעניינו בי, שאלו את פראו שיינק מי האישה הכפופה היושבת כל היום בחלקה שלה, אבל האמינו להסבר שלה ולא השגיחו בי עוד.

בשעות הרצון כלפיי גברת שיינק אהבה לנהל אתי שיחות נפש ממושכות.

"אני כל הזמן מתפלאת עליך. איך את מחזיקה מעמד לבד, בלי עזרה רפואית, וכל הזמן שורדת?" שאלה פעם.

"את הרי מאמינה, וגם אני", עניתי לה, "זה הרי צו אלוהים, הנסים שלו. למי שהוא בחר, הוא מעניק חיים, למרות כל התלאות."

"כן, כן, את צודקת, זה הכול מאלוהים. ואת יודעת שהגרמנים אפילו עכשו מוציאים קבוצות שלמות של יהודים ויורים בהם? אותם אב ובן שרציתי לשכן אצל פֶסְלָה, גם הם כבר לא בחיים."

הם הציעו לי כל-כך הרבה דברי ערך כדי להינצל, אך לא יכולתי לעשות בשבילם כלום," אמרה היא בצער. "אפילו לא ידוע איפה הרגו אותם..."

ערב אחד אדון שיינק הדליק רדיו כשהייתי מנקה את השולחן אחרי ארוחת ערב. היה שידור מלונדון, וזקפתי את אוזניי. נאמר שמצבם של הגרמנים בכל החזיתות בכי רע: הסובייטים מתקדמים באוקרינה וביילורוסיה (רוסיה לבנה), הבריטים והאמריקאים – באיטליה, הפרטיזנים תוקפים את הכוחות הגרמניים באזורים הכבושים. העמדות פנים שאני לא מבינה כלום, ושזה בכלל לא מעניין אותי. בתוכי הייתי חוגגת: הישועה מתקרבת.

באחד הימים האלה פראו שיינק ביקשה ממני עצה, האם ללכת עם בעלה לקולנוע.

"אם הסרט טוב, למה שלא תראי אותו?" עניתי.

"אבל אצלנו, האַדְוֶנְטִיסְטִים המאמינים, זה הרי חטא: לבקר בקולנוע, בתיאטרון וכדומה." היא, כנראה, נאבקה עם מצפונה ועם השקפותיה ובו-זמנית גם בחנה אותי.

"אבל זה יותר טוב מאשר אם בעלך ילך לבד. זה אפילו לא לגמרי יאה," הבעתי בזהירות את דעתי.

לקולנוע הם אכן הלכו, אבל בעיניה מעתה נפלתי לשפל. כעת היא השתכנעה סופית, שאם אני מוכנה לחטוא לפני אלוהים, הרי בוודאי חטאתי עם בעלה. שום נימוקים שלי, שאני חולה, מכוערת ממחלות ומתשישות, מפחד ומעבודת פרך – שום דבר לא יכול היה להרגיע אותה ולהחזיר לה שיווי משקל נפשי. היא התייסרה בספקות ובחשדות, אך עדיין לא שילחה אותי, עד שלא התרחש עוד חיפוש אחד, שהביא, סוף-סוף, להיפרדותנו.

יום אחד לפתע הלמו חזק בדלת. רצתי לחדר השינה והתחבאתי מאחורי הדלת הפתוחה. נכנס קצין אס-אס. הוא עבר לאט בחדרים, שאל משהו, התנצל ויצא. עוד פעם יצאתי במזל. זה היה הקש ששבר את גב הגמל עבור גברת שיינק. היא עצמה הייתה מבוהלת מאוד מביקור-הפתע והורתה לי לעזוב.

היא נתנה לי זוג שמלות ישנות, שלא היה לה צורך בהן, ומטפחת צמר ססגונית בשביל להתעטף מקור. הגיע זמן להיפרד.

"ייתכן שתינצלי ותחיי," אמרה גברת שיינק, "אבל אנחנו, כנראה, נצטרך לברוח...לעזוב הכול ... המצב שלנו בחזית רע."

היא נראתה אבודה ומסכנה, מעולם לא ראיתי אותה כזאת. עוד לפני כמה ימים שמתי לב באקראי, שהיא ובעלה נזכרים בחצר האחורית ומוציאים מהאדמה איזה חפץ מתכתי קטן, ככל הנראה, תיבה עם דברי צורפות או מטבעות זהב. זה היה סימן ברור לכך שהם מתכוננים לברוח, שמתחילה אצלם קדחת האריזות.

לקראת הסוף היא שוב החלה להוכיח אותי על אי-נאמנות בעלה.

"תאמיני לי," אמרתי, "הרי שתינו נשים מאמינות, הלוואי ששוטרים יתפסו אותי ברגע שאעזוב את הבית שלך אם המצפון שלי אפילו במקצת לא נקי לפניך."

"בכל זאת משהו היה ביניכם," היא התעקשה, ואחרי שיצאתי, עוד המשיכה לאיים עלי באצבע מהחלון.

טיפשה, עניתי לה בלבי. לא היה לבעלך שום עניין בי. כשתתחילו לברוח, כשכל המחשבות והאנרגיות שלך יושקעו בהשגת פרוסת לחם או במציאת קורת גג ללילה, כשחיך יהיו תלויים על בלימה, אז אולי תביני.

קדימה, לידידי היחידים שעוד נשארו לי בעולם הזה, ויליומסונים הנפלאים...

11. התלאות האחרונות

השנים של נדודים והניסיון של חיים מיום ליום נתנו לי ביטחון שאני איך שהוא אשרוד, שיש לי השגחה עליונה, שיש לי שליחות לקיים. אולם יחד עם הביטחון התגנבה גם מידה של שאננות.

הפעם החלטתי לנסוע מעבר לדאוג'ה לכיוון כביש לפאוסקה⁷⁷ בחשמלית, דבר שלא הייתי מעזה לעשות לפני שנה. משפילה את ראשי, נכנסתי עם קבוצת אנשים והתיישבתי. בקרון מיד התחילו לצרוב אותי מבטים חשדניים. במיוחד, נוסעת אחת לא הסירה ממני את עיניה ועשתה רושם שתיכף תתחיל לצעוק. אני בתגובה התחלתי לפטפט בטבעיות בלטבית הרהוטה שלי עם שכנתי למושב וראיתי שהאווירה העוינת מתפזרת בהדרגה. עכשיו קיבלו אותי בתור לטבייה, ונסעתי בשקט עד הסוף.

מהתחנה הסופית היה עלי ללכת עוד איזה 20 ק"מ. הייתי באפיסת כוחות מוחלטת, הגב הציק, המורסה הפכה לפצע של ממש, הבטן כאבה, בקושי גררתי רגליים, שפופה כמו זקנה. הדרך נראתה אינסופית. רק לקראת ערב התקרבותי לחווה של ויליומסונים, כי צריך היה עוד לעשות מעקף מסביב ליער במרחק של כמה קילומטרים, כדי שלא להיתקל במשמר על-יד הזרקורים.

כאשר ממש כשלת פנימה לתוך הבית של ויליומסונים, הם ברגע הראשון לא הכירו אותי, נדהמו ונבהלו: עד כדי כך הזדקנתי, התגבנתי ורזיתי. אחרי שהתאוששתי, התחלתי לספר באריכות ובפרוטרוט על התלאות שלי בעיר. כשאוליביה שמעה על הקנאות החולנית של גברת שיינק, היא פרצה בצחוק ואמרה שפראו שיינק היא ממש משוגעת: היא קינאה לבעלה וחשדה אפילו באמה.

ויליומסונים הזהירו אותי שבכפר מאוד לא שקט עכשיו. כל הזמן באים לחווה עם הודעות ופקודות שונות. התרבו חיפושי פתע, וכל אחד צריך להציג מסמכים. החיפושים עכשיו הרבה יותר יסודיים. לפעמים הם באים במספרים גדולים ומכתרים את המקום כך שאף אחד לא יחמוק. המקום הכי בטוח בשבילי עכשיו הוא היער. אפילו שם צריך להיות כל הזמן על המשמר, כי לפעמים הם מחפשים גם שם. ויליומסונים הבטיחו לי שיעזרו לי במזון ככל יכולתם.

הסכמתי לכול והודיתי להם. אמרתי שאני דווקא זקוקה לאוויר צח ולאור שמש, שנשללו ממני תקופה כה ארוכה. עכשיו כבר די חמים אפילו בלילה, ואני אהנה לחיות בטבע.

ויליומסונים נתנו לי שמיכה, ויצאתי אל תוך הלילה. לקח לי זמן-מה להתרגל לחושך בלילה בלי ירח. בהדרגה התחלתי להבחין במתארים של עצמים: שיח פה, עץ שם. בחרתי בשיחים. שם אפשר היה להסתתר בקלות, להיות רואה ובלתי-נראית. הצטנפתי בשמיכה על הדשא הלח ונרדמתי כמעט מיד – איזה אושר!

כוחותיי חזרו עם כל יום שחלף. השמש, האוויר הצח, האוכל הכפרי הפשוט והמזין היו התרופה הכי הטובה שלי. כשהגיעה עונת קציר העשבים, הייתי בכושר ולהוטה לעבוד.

בקציר תמיד עבדתי בהנאה גדולה. מעל ראשי שמיים בהירים אינסופיים, מסביבי ים ירוק של דשא הצומח פרא. חוויתי הרגשה של כוח ועצמה בחיתוך העשבים בחרמש. בגמר הקציר בחלקת האחו השייכת לויליומסונים, עברנו לשרשרת של קרחות יער רחוקות מאוד. ויליומסונים השיגו היתר מהרשויות לקצור שם ללא תשלום. הזקן הסיע אותי אל המקום, עבד אתי עד הערב, ואז נסע. נשארתי לבד. הרבה קילומטרים מסביב אין לא מגורים, לא סימני אדם. אהבתי את זה: מה שרחוק מאנשים, יותר טוב.

מסביב רק עצים, ציפורים מציצות, פה ושם שומעים איזו חיה. לפעמים בשמים מתחילים להצטבר עננים – אז אני אוספת את העשב שהתייבש לערימה גדולה ונכנסת לתוכה. אבל לפעמים יש סופות רעמים כה חזקות, שזה אינו עוזר, ואני נרטבת עד לשד עצמותי. לילה יורד, רעם רועם, היער מואר בהבזקים כחולים של ברק, ואילו אני שוכבת עמוק בתוך השחת שנספגה כולה במים; טוב לפחות שהלילה חמים. אינני ישנה, שוכבת ומחכה לשחר.

⁷⁷ ראה הערה מס' 71

בבוקר, ברגע שהשמש זורחת, אני יוצאת מהערימה ומתחילה לגרוף ולפזר את החציר, כדי שיתייבש במשך היום. אולם פעם אחת נדהמתי: בדשא זחלו ורחשו שני נחשים. תפסתי את המגרפה והחרמש והתחלתי להכות אותם אחד אחרי השני, לחתוך אותם לחתיכות, עד שמתו.

אחרי יומיים הגיע ויליומסון על עגלה כדי לקחת את החציר. העמסנו עגלה גבוהה, וגם אני נסעתי אתו הביתה. אחרי שפרקנו את המשא, ערמנו ערימה על-יד הבית, שם ארגנתי לי מאורה חבויה. בשחת הטרייה היו הרבה קוצים דוקרניים, במיוחד הם דקרו בעיניים. חפרתי בשחת עוד יותר לעומק, עד שהגעתי לעשבים הרכים ושכבתי לישון. באותו לילה חלמתי חלום בלהות: נחש שחור קר נכרך סביב צווארי, מוכן להכשה. רציתי לצעוק מפחד, אך לא יכולתי. והנה קרה נס: הנחש הרפה ממני זחל הלאה. התעוררתי בזיעה קרה. למען האמת, לא הבנתי עד הסוף אם היה זה חלום, או הנחש באמת שכב על-ידי, נכרך סביב צווארי...

אחרי איסוף החציר באה עונת פירות היער. קטפתי אותן יחד עם אוליביה. מדי יום אספנו סלים גדולים של פירות יער ופטריות, חלק לעצמנו, חלק למכירה בעיר. היא הזהירה אותי שלא להעמיק אל היער בלי גפרורים: המלחמה גרשה את הזאבים מקו החזית, והם משוטטים עכשיו בלהקות גדולות במקומותינו. כבר קרה שהם תקפו אישה עם תינוק. איכרים, שהיו במקרה בסביבה, הצילו את האישה, אבל התינוק מת. הזאבים פוחדים מאש, ובהישמע היללות שלהם צריך מיד להדליק מדורה, והם לא יתקרבו.

אל הכפר שלנו הגיעו חדשות טובות: אמרו שהצבא האדום השתלט על יִלְגָּבָה⁷⁸, זה ממש קרוב. התרגשות ושמחה אחזו בי. הרהרתי באפשרות לצאת לקראתם דרך קו החזית, אך כעבור כמה ימים נודע, שהאדומים נהדפו מִיִּלְגָּבָה.

"ובכלל", אמרו השכנים, שהתחילו לפקוד את בית ויליומסון לעתים קרובות, "הגרמנים עדיין די חזקים ובקרוב יפסיקו את הנסיגה, הם עדיין מסוגלים לייצב את החזית. אי-הצלחות היו לגרמנים גם קודם, אבל בסופו של דבר אף אחד עוד לא ניצח אותם."

לא החזקתי מעמד והתערבתי בוויכוח, משכנעת אותם שהיטלר בוודאי ישבור לעצמו את המפרקת, ושום דבר כבר לא ישנה את מהלך המלחמה, ועוד דברים ברוח זו. כנראה נסחפתי ואמרתי הרבה דברים מיותרים.

השכנים, מבוהלים מדבריי ומגילוי-הלב שלי, עוד ניסו להתנגד, אבל אוליביה הפרידה בינינו וגמרה את ההתנצחות, פונה אלי בתוכחה:

"איך שאלוהים ירצה, ככה יהיה, ולנו, האנשים המאמינים, אין בשביל מה להתעסק בפוליטיקה ועוד לריב בגלל זה!"

כולם, במיוחד אני, חשו מבוכה. השכנים התפזרו, ואוליביה ואני נשארנו לבד. פרצתי בבכי. היא חיבקה אותי, מנחמת אותי בקולה העדין:

"תבכי, תבכי, עד שיוקל לך. אני יודעת שלא התכוונת לסכן אותנו. פשוט לא יכולת להתאפק. אני רק מקווה שזה לא יגיע לרשויות."

*

הקיץ התקרר לסיומו. כמעט נגמר אוגוסט. האדומים כבר היו מטהרים את לטביה, אך ריגה עדיין הייתה בידי הגרמנים. אוליביה נסעה לשם, הביאה פטריות ופירות יער למכרים וחזרה עם חדשות: הגרמנים מתכוונים לסגת מריגה. הם מתפנים בחיפזון ולוקחים אתם לגרמניה תושבים בכפייה. הם מגייסים עכשיו לצבא כמעט את כל הגברים, אפילו כאלה שקודם היה להם פטור.

הגיוס המלא התגלגל גם אל משפחת ויליומסון: לקחו את היין. אמנם, הגרמנים התחשבו באמונתו הדתית: לאֶדוֹנְטִיִּסְטִים אסור לקחת נשק ביד. שיבצו אותם כטבח באחת היחידות העורפיות בלטביה. לפחות זה הציל אותו מהחזית.

⁷⁸ ראה הערה מס' 26

באחד מאותם ימי השמש של הסתיו המוקדם שוב נפל בחלקי ללכת על חבל החיים הדק מעל תהום המוות. זה קרה באמצע ספטמבר, בשבת אחר הצהריים.

חזרתי הביתה אחרי שבוע של שהיה ביער, כדי להתרחץ, לטפל בעצמי, לקחת אוכל. שכבתי במיטה בבגדים ונחתי.

פתאום עצר על-יד הבית רכב בחריקת בלמים. שלושה שוטרים גרמנים בגילופין ולטבי אחד קפצו מהרכב ונכנסו לבית בלי לדפוק בדלת. הייתי במלכודת.

"מי גר פה? שאל הלטבי בקול ענייני.

"אני, אשתי, בתי, ועוד אישה שבאה לעזור לנו בגינה," ענה פֶרְדִינַנְד ויליומסון.

וכמה אנשים רשומים בבית? תביא, בבקשה, את ספר-הבית⁷⁹."

כולם היו מבוהלים. הזקנה קיבלה התקף חולשה, השכיבו אותה במיטה. ויליומסון חיטט בניירות, לבסוף מצא את ספר-הבית ומסר אותו ללטבי בידיים רועדות. הלטבי עיין בספר, ואז הצביע עלי:

"ומי האישה הזאת?"

שכבתי עם הפנים שקועים בתוך כר, כמעט מתעלפת. איזה סיוט! לעבור תלאות כאלה, לחמוק מהמוות כל-כך הרבה פעמים – ועכשיו, כשהשחרור כבר בהישג יד, כשהאדומים נמצאים במרחק 20-30 ק"מ מכאן, ליפול כל-כך בטיפשות לציפורני החיות ולמות.

"זאת מכרה שלנו, היא עוזרת לנו בגינה, כפי שהסברתי," ענה ויליומסון בקול רועד.

נשטפתי זיעה קרה.

"אז למה היא לא רשומה אצלך בספר-הבית?!" צעק אחד הגרמנים.

"היא רק אתמול הגיעה, והיום שבת; שבת אצלנו יום מנוחה, לכן עוד לא הספקנו ללכת ללשכה לרשום אותה," המשיך הזקן להצטדק בחוסר ביטחון.

אני עוד לא קמה, שוכבת, אך הכול בתוכי בוער, הוריקן משתולל, כמו ביער רומבולה לפני בור ההריגה. אני כבר רואה בעיני רוחי איך יגררו אותי לחצר ויירו בי לעיני כולם, וגם על ויליומסונים לא יחוסו, יקצרו את כולם, ישרפו את הבית עד היסוד, אולי יחסלו את כל הכפר.

אחד הגרמנים ניגש למיטה ושאל:

"מי את?! הציגי מסמכים!"

זינקתי מהמיטה, כאילו שפכו עלי מים רותחים. מכסה את פניי בידיים, התחלתי לצרוח בלבטבית:

"מה אתם רוצים ממני? אני לא מבינה גרמנית. תירו בי, קדימה, תירו בי!"

התמוטטתי על הברכיים, ראשי נוגע ברצפה, והתחלתי להתייפח בקול רם ובלי הפסקה. כולם נראו המומים. הלטבי התעשת ותרגם לי בצורה שקטה את הדרישה של הגרמני: "אנחנו רוצים לראות את המסמכים שלך. תציגי אותם."

קפצתי וצרחתי: "מסמכים! מסמכים הם רוצים! אני בקושי ברחתי חיה מהבולשביקים הארורים. הם הרגו את בעלי, את ילדי, שרפו..."

"מאיפה ברחת? המשיך לחקור הלטבי.

מגוֹלְבֵנָה⁸⁰ (ידענו שהמקומות האלה כבר בידי הצבא האדום). הם שרפו לנו את הבית, את האסמים...הרסו הכול...מישהו הלשין עלינו שאנחנו תומכי הנאצים. קטפתי פירות יער, כשהם באו. הם ירו עלי כשחציתי את הקווים...ואתם רוצים מסמכים. כל מה שיש לי זה הבגדים שעלי."

⁷⁹ לפי החוק, בעל בית פרטי היה חייב להחזיק "ספר-בית" – רשימת כל דיירי הבית הרשומים בלשכת הרישום של משרד הפנים או המשטרה (ראה הערה 53).

⁸⁰ ראה הערה 67

המשכתי להתייפח, מכסה את הפנים. היה שקט כמה רגעים. אחד הגרמנים ניגש אלי ושאל שוב:

"*Sprechen sie Deutsch?*" (את מדברת גרמנית?)

"ניקט שפּרָקן⁸¹", נדתי בראשי לשלילה, בלי להסתכל עליו.

"תגיד לה שמחר תלך העירה ותירשם כפליטה, וישלחו אותה לגרמניה," אמר הגרמני ללטבי, וההוא תרגם לי ללטבית.

הם החזירו לו ויליומסון את ספר-הבית, אמרו שלום, הצדיעו ויצאו.

כמו ממוסמרים, נשארנו במקומותינו, לא מאמינים למראה עיניים, כאילו כל זה חלום. ויליומסונים נישקו אותי עם דמעות אושר.

"השבח לאל, זאת ידו החזקה של בורא העולם," אמר הזקן.

קרענו על ברכינו והתפללנו זמן רב.

דרך החלון שלנו ראינו שהשוטרים פנו מאתנו לחווה של יוֹרְקֵבִיץ' והתעכבו שם הרבה זמן. בבוקר עם שחר באה אלינו בריצה אשתו של יוֹרְקֵבִיץ' וסיפרה מה היה אצלם. השוטרים תפסו את חמיה הזקן, הושיבו אותו בכיסא, הקיפו אותו והחלו לחקור. הם ניסו לדלות ממנו מידע על עריקים, על ויליומסונים ועל אנה (כלומר, עלי). הם איימו לירות בו, הם משכו אותו בזקן, אולם הזקן היה איתן באומרו שאינו יודע כלום על עריקים, אינו יודע שום דבר חשוד על ויליומסונים, ולא שמע על אנה. אחרי שעה של התעללות בזקן ואיומים, הם הניחו לו. לפני שהסתלקו, הם צעקו שיירו בכולם וישרפו את הכפר, אם יגלו שמישהו שיקר.

מאוחר יותר באותו יום שניים מהגרמנים של אתמול באו שוב להזכיר שאני לא אתמהמה עם הנסיעה לעיר כדי להירשם כפליטה ולהתפנות לגרמניה. אני בדיוק ישבתי לפני הבית בגינת-הירק וטיפלתי בערוגה. נדתי בראשי להסכמה, וכרגיל הסתכלתי הצדה, כדי שעייני השחורות "האסורות" לא יסגירו אותי. הם נכנסו לבית וחזרו על אותה דרישה באוזני בעלי הבית. כשהם הסתלקו, פְּרָדִינְד ויליומסון יצא ואמר:

"לכי, אנה, מה שיותר מהר, אחרת כולנו גמורים."

"אני מבינה," אמרתי.

ארזתי בחופזה כמה בגדים ומזון לדרך בסל שלי, נפרדתי מהם בעצב ויצאתי לכיוון ריגה.

חציתי דרך השדה לתוך היער, נמנעת מדרכים סלולות, ומשם התקרבתי לכביש הראשי לריגה. הזהירו אותי שאזהר מהכביש הזה: לאורכו יש הרבה מחסומי משטרה, והם בודקים את המסמכים. רציתי לחצות את הכביש במקום ריק מאדם, ואחר כך לרדת אל חוף דאוּגְבָה: אומרים שבנהר מפליגות ספינות קטנות, עליהן אפשר להגיע עד ריגה בלי לעבור בדיקה. הלכתי לאט בין העצים, מסתכלת מסביב, מחכה לרגע שהכביש יתרוקן מתנועה, כדי לחצות אותו.

קרוב לצומת ראיתי אישה מתקרבת על אופניים. זאת הייתה אוליביה. היא הייתה בדרך חזרה מריגה. שוכחת את כל אמצעי הזהירות, רצתי אל הכביש לעצור אותה. כשראתה אותי לבושה לדרך, שאלה, מבוהלת:

"לאן את? מה אתך?"

התחבקנו, התנשקנו וירדנו מהכביש ליער. סיפרתי בפירוט מה התרחש אצלנו בהיעדרה ואיך קרה שנאלצתי ללכת.

"ולאן את חושבת ללכת עכשיו?" בעיניה דאגה וחרדה.

"אני לא יודעת, אנסה לריגה, אלך לסֶשָה וגֶרטה."

⁸¹ בגרמנית משובשת: לא מדברת

"ירדת מהפסים?! היא קטעה אותי. "בעיר פניקה ותוהו-וובהו. הגרמנים מחפשים בכל מקום מרגלים ומחבלים אדומים. לא תגיעי העירה, ואצל הבחורות גם לא תוכלי להישאר, על כל צעד ושעל יש שמירה, מחפשים בבתים..."

"אבל לאן אלך? כאן בכפר הרי גם אי-אפשר" – הייתי ממש בייאוש.

"את יודעת מה?" אמרה אוליביה, כאילו מהרהרת, "יש לי תוכנית. בואי נשאל את אלוהים – מה שיגיד, תעשי: יגיד לך ללכת העירה – תלכי העירה; יגיד לא ללכת – תחזרי."

"ואיך את מתכוונת לשאול אותו, ואיך נבין את עצתו?" שאלתי בספקנות.

"תיכף תראי בעצמך."

עמדתי והמתנתני, מה היא תעשה עכשיו. להמציא דבר כזה – לדבר עם אלוהים עצמו, היא השתגעה לגמרי, חשבתי.

"בואי נלך לאורך הכביש," אמרה ומשכה אותי אחריה, "תראי, הנה יש לי שני דפי נייר: באחד אני עושה סימן, והשני יישאר ריק. עכשיו אני מגלגלת אותם לגלילים קטנים וזורקת אותם על הדרך."

היא זרקה אותם גבוה מעל הדרך ורצה אל הגלילים לראות איך הם נפלו. אחר-כך הרימה אותם והכריזה:

"הנה, את רואה: זה פונה לכיוון היער, והשני – לכיוון ריגה. המסומן פונה ליער. זה אומר שאלוהים מצווה עליך לחזור אלינו."

העיניים שלה ברקו, והפנים קרנו רוחניות, כמו אצל נביאה. לא התנגדתי, אולי היא צודקת.

"אבל איפה אסתתר?" שאלתי אותה בחשש.

"לכי ליער. את חייית שם קודם. זה המקום הכי פחות מסוכן, ואת לא מסבכת אף אחד מאתנו."

פנינו חזרה לכיוון ביתם בצעד מהיר. כל הזמן חשבתי על אוליביה. בחורה כפרית פשוטה, אבל כמה אנושיות יש בה, כמה תבונה ורגישות! כמה פעמים היא הצילה אותי מגיא צלמוות! התחלתי כבר להאמין שהיא המלאך השומר שלי.

לפני שהגענו לחווה, אוליביה הורתה לי להמתין ביער: היא תקפוץ הביתה להביא לי אוכל בסתר מההורים. במהרה היא חזרה ויחד עם סלסילת המזון הביאה לי את האת החלוד שמצאתי ביער לפני שנה.

"את רואה, אמרתי לך, שהוא עוד ישמש אותך," אמרה אוליביה בנימת ניצחון. "והנה גם כמה גפרורים. תזכרי מה שאמרתי לך על הזאבים. ועכשיו, לפני שהחושך יורד, לכי למקום של שיחי הפטל, לשם אף אחד לא נכנס. בתוך השיחים תוכלי לחפור לך מחבוא. לכי ואל תפחדי, אני אבוא לבקר אותך," היא עודדה אותי, רואה את ההססנות שלי.

התנשקנו ונפרדנו. הלכתי לעומק היער, כשלושה ק"מ מוויילימוסונים, שם לא פעם שוטטנו עם אוליביה, קוטפות פטל. הלאה משם היער נפסק והופך לסבך ביצתי ואדמה טובענית – שם יש הרבה חמוציות. אלה מקומות של פירות יער, שהתחבבו עלינו.

הלילה היה לח מאוד וקר, אף-על-פי שהיה רק אמצע ספטמבר. ישבתי על תלולית, נשענת על עץ אורן, והקשבתי לכל רחש ופצפוע, מחזיקה ביד גפרורים – נשקי היחידי נגד זאבים. בקוצר רוח חיכיתי לבוקר. היערות כאן עבותים, חשוכים, נמשכים קילומטרים רבים. מחוסר תנועה קפאתי עד העצמות, רעדתי מקור.

ברגע שעלה השחר, ואפשר היה להבחין אם מישהו מתקרב, התחלתי להתהלך מהר הלך ושוב, כדי להתחמם אחרי הלילה הקר והרטוב הזה. אחר-כך התחלתי לחפש מקום סתר בו היה עדיף לחפור לי מחסה.

עצרתי על גבעה נמוכה, עליה עמד אורן ענף, כולו מוקף בסבך שיחי פטל גבוהים. כאן התחלתי לחפור בור. השורשים של האורן ושל העצים הסמוכים השתרגו קרוב לפני הקרקע. ניקיתי אותם והתחלתי לחפור, כך שהבור שלי בסופו של דבר היה מכוסה בשורשים. חפרתי בעומק כזה שבשכיבה יכולתי להתחבא בו כולי.

אחר הצהריים באה אוליביה ושיבחה את המקלט שלי: מצאו חן בעיניה גם המקום שבחרתי, בלתי נראה מרחוק, וגם ההסוואה של הבור עצמו על-ידי השורשים וענפים. היא סיפרה שהשורשים לא שכחו אותי ושוב פקדו את החווה, לוודא שהלכתי לריגה להירשם. היא שהתה אתי עד הדמדומים, סיפרה חדשות, שמועות. בפרידה היא הבטיחה לבקר אותי באופן סדיר ולהביא אוכל.

את הלילה השני ביליתי כבר "במגורים" משלי, בקושי נדחסת לבור, נשכבת מכורבלת. להתמתח היה בלתי-אפשרי: מחוסר ניסיון, חפרתי את הבור בצמצום. אפשר היה לשכב רק עם הפנים למטה. מהשורשים שמעלי נשפך ללא הפסק חול יבש מכל תנועת גופי ומכל משב רוח, שנדנד את העץ וניער את השורשים החשופים. שכבתי, אך לא יכולתי להירדם. לא הניחו לי מחשבות כפיייתות: הנה כאן זה הקבר שלי, כאן אמות – אחזה בי פלצות.

מלמעלה, ממעמקי היער נשמעו קולות החיות, אך הם לא הפחידו אותי; מזמן התרגלתי לחיים בבדידות ביער. הכי מפחיד – צעדים מתקרבים של בני אדם, מהם אני מצטמרת באופן אינסטינקטיבי, הלב מתכווץ.

למחרת הרחבתי את המאורה שלי, סילקתי את כל החול מהחפירה ופיזרתי במרחק ממנה. קטפתי עשבי ביצה גבוהים ועשיתי לי מצע.

יום אחד יצאתי לסיור יומי של קטיף פירות יער ופטירות. כשחזרתי לבור שלי, גיליתי שועל שוכב בו בנוחות. לא התכוונתי לוותר על מאורתי לפולש. הרמתי את האת ולחשתי באיום. גם הוא חשף שיניים והשמיע מן נביחה. עשיתי צעד קדימה והלמתי באת על שורש העץ. הוא הבין שאני רצינית, והסתלק ליער, מנפנף בזנבו הצמרירי. זה גרם לי לחשוב שעכשיו אני חית יער; אחיה כמו חיה ואלחם על הטריטוריה שלי.

ימים חולפים. אוליביה עדיין לא באה. אני מתחילה לדאוג, האם קרה להם משהו רע; אני כבר פחות חוששת לעצמי, אבל אצלם בחווה... אולי שלחו אותם לגרמניה או לקחו לעבודות כפייה. זמן למחשבות כאלה יש לי בשפע.

יום אחד, בערך כעבור שבוע, שמעתי בביורר דיבור גרמני. הגרמנים ביער! התגלית האיומה הזאת עוררה בי נחשול של מחשבות קדחתניות. לאן עוד לברוח, אם מסוכן אפילו ביער המרוחק הזה?

שיפרתי עוד יותר את הסוואת הכניסה לבור ושכבתי בו הרבה זמן. שמעתי בביורר איך הגרמנים מנסרים עצים, מכים בגרזנים, תוקעים מסמרים, מדברים, צוחקים. כנראה, הם היו מתחפרים, בונים כאן בונקרים.

עם שחר יצאתי בשקט ממאורתי וזחלתי אל מאחורי שיחי הפטל; משם התקדמתי לעומק היער. התחלתי לקטוף פטריות ושקעתי בעיסוקי. לפתע צצה על-ידי חבורה של לטבים במדי הצבא הגרמני. התכופתי לאדמה, כאילו אני קוטפת פטריה. הם ניגשו אלי ושאלו מה אני עושה פה.

"קוטפת פטריות", ענית להם בלי להרים ראש.

מההלם והפחד התחיל אצלי דימום מהאף. הוצאתי ממחטה, לחצתי על שורש האף וכיסיתי בה את פניי.

"איפה כאן היציאה מהיער?" הם שאלו אותי.

הראיתי להם את הדרך הקצרה אל הכביש. הם הלכו, ואילו אני עוד הרבה זמן לא יכולתי להירגע מהמפגש הקצר, אך הרה סכנת מוות. אני שוב התהלכתי הלך ושוב, לא מוצאת לעצמי מקום. כל היום שוטטתי ביער ובערב התגנבתי לבור שלי.

לא הרחק מהבור התרחשה עכשיו בנייה גדולה; כנראה הגרמנים תכננו להתבסס כאן להרבה זמן.

התחיל כבר שבוע שני, ואוליביה עדיין לא באה. מה יכול היה לקרות אצלם? מהרעב אני לא פוחדת. הייתי ניזונה ממה שהייתי מוצאת ביום מתחת לרגליים – המצרכים ממילא נגמרו מזמן. אך הכי נורא היה הצמא. בכל היער מסביב לא הייתה טיפת מים, ואת הצמא היה הרבה יותר קשה לשאת מאשר את הרעב. ספטמבר זה היה יבש שלא כרגיל בלטביה. פעם ירדתי אל שולי הביצה בתקווה לשתות: שם תמיד היה לח, ובגומות המכוסות צמחייה בדרך כלל עמדו שלוליות. אולם עכשיו, כמו להכעיס, הכול התייבש, והאדמה התקשתה. ניסיתי לחפור וחפרתי עד כמה שיכולתי להגיע עם האת שלי, אך עדיין לא הגעתי עד לשכבת המים.

לו רק יכולתי להרטיב את השפתיים והגרונ המיובשים! קטפתי חמוציות ואכלתי אותן, אבל הצמא לא עבר, להיפך, רק התגבר מזה.

באותו יום החל ביער ירי כבד. פגזים עפו בשריקה והתפוצצו בזה אחר זה. נפלו והתלקחו עצי אורן שבהם פגעו הפגזים. כנראה, לסובייטים נודע שביער יושבים גרמנים, והם החליטו לעקור אותם משם.

חרה לי עד כאב לראות איך הם מחטיאים. הייתי יותר קרובה להיפגע מאשר הגרמנים, שהיו הכתובת לפגזים האלה. אבל אפילו מזה הייתה לי שמחה בלב.

התחלתי לעלות בזחילה לגבעה שבה היה המחסה שלי. שוב ברד של כדורים ופצצות, הפעם ממטוסים. איזה יופי! כמעט קפצתי משמחה, הבנתי שהגרמנים אותרו, והרוסים פוגעים במטרות. המבנים של הגרמנים עלו בלהבות. יכולתי לשמוע צרחות – הגרמנים חטפו!

לבסוף הצלחתי להגיע לבור שלי ולזחול פנימה. ההרעשה והירי נמשכו עד סוף היום. כעת בין התפוצצויות הפגזים והפצצות יכולתי לשמוע מקלעים ורובים – החזית הייתה ממש כאן!

הייתי כה מאושרת שבקושי התאפקתי להישאר במאורה שלי. רציתי לקפוץ ולרקוד ולצעוק: "תשפכו עליהם עוד! שיטעמו את מה שבישלו!" – אבל הצמא החזיר אותי למציאות. הוא התיש אותי לגמרי. הכרחתי את עצמי שלא לוותר, לא לאבד שפיות, לא להתעלף.

מה אעשה? השחרור כה קרוב, אולי אפילו מאחורי היער הזה. אם אלוהים שמר אותי בחיים כל-כך הרבה זמן עם כל-כך הרבה סכנות, הוא ייתן לי כוח להתגבר גם על זה – כך עודדתי את רוחי. אפילו התרגלתי להפצצות, לטרטור המקלעים, להתקפות והתקפות-נגד. כמה שיותר פצצות ייפלו, כמה שיותר אש תישפך עליהם, כך יתקרב שחרורי.

חלפו שלושה שבועות מאז ביקורה האחרון של אוליביה. לא יכולתי לחכות עוד. תהיה זאת אירוניה של גורל אם אמות מצמא. עלה לי רעיון שאולי החווה של ויליומסונים כבר משוחררת, ולכן אוליביה לא יכולה לבוא. זה נראה לי הגיוני מאוד. החלטתי לקחת סיכון ולחצות את קו החזית (כך חשבתי). לכן, למחרת עם שחר יצאתי לעבר החווה שלהם עם סל מלא פטריות.

עם קצת חששות, עברתי על-יד הביצורים הגרמניים. יכולתי לראות הרבה גזרי עץ ומכתשים שנשארו מהפיצוצים. היו שם כמה חיילים, שעבדו מסביב לתנור-שדה. להפתעתי, לא עצרו אותי. הם בוודאי חשבו אותי לכפריה מקומית, הקוטפת פטריות עם שחר.

למראה הבאר על-יד החווה הקרובה לא יכולתי להתאפק ולחשוב על זהירות. דליתי לי מהבאר דלי מים ושתיתי, ושתיתי, ושתיתי. צריך להתנסות בשבועות של צמא כדי באמת להעריך את טעם המים. קראתי באיזה מקום שאחרי צמא ממושך אסור לשתות יותר מדי בבת אחת. היה לי קשה להתנתק מהדלי.

ליד החווה של ויליומסונים עצרתי ושתיתי שוב לרוויה מהבאר שלהם. ניגשתי לביתם בזהירות, מציצה בו מבין שיחים. כמה זרים מסתובבים בחצר. אני מבחינה במספר מכוניות גרמניות, אחת עם דופן פגועה – עקבות הקרב. עוד רואים מטבח שדה, תותח עם הסוואה, חיילים מדברים גרמנית. משמע – החזית עוד לא כאן.

החלטתי לחכות עד שמישהו מהמשפחה ייצא החוצה. אחרי שעה קלה הזקנה ויליומסון יצאה והלכה אל הבאר. יצאתי לקראתה. היא הייתה המומה.

"מאיפה באת?" שאלה.

"הייתי ביער מאז עזבתי אתכם."

"חשבנו שנסעת עם הפליטים לגרמניה. למען השם, אל תיכנסי לבית. הם הפכו אותנו למגורי צבא." היא הייתה בפניקה.

"אל תפחדי. באתי רק בשביל לגימת מים וקצת אוכל, אם את יכולה לתת לי, ואז אלך."

אוליביה באה בריצה, מתנשמת בכבדות, דמעות של שמחה בעיניה. התחבקנו. אמה הלכה – אסור לעמוד בקבוצות, זה מעורר חשד אצל הגרמנים.

"אני כל-כך דאגתי לך, אנה. לבד ביער, בלי אוכל ועם כל הירי והפצצות. תודה לאל, את בסדר. ניסיתי כמה פעמים ללכת לראות אותך, אבל כל פעם הצבא מנע את זה. הם לא נתנו לאף אחד לעבור, כך אמרו, מפני שזו זירת מלחמה ומסוכן מדי שם לאזרחים. את יודעת איך הרגשתי עם זה?"

"גם אני דאגתי לך, אבל חששתי לצאת. הגרמנים בנו כמה בונקרים ושוחות על-יד המסתור שלי, ואני לא מעיזה לבוא או לצאת אלא בחושך. יותר הלאה יש ביצה, ואני פוחדת ללכת לשם. מה קורה פה?"

"תוהו-ובוהו, במילה אחת, תוהו-ובוהו. אין לך פה מקום להסתתר. הגרמנים הקימו אצלנו בבית את המטה שלהם. הרבה חיילים התמקמו בחצר, והם ישנים בכל מקום. תצטרכי לשוב ליער."

ביקשתי מאוליביה איזה כלי, כדי לקחת אתי מה שיותר מים. היא נעלמה בתוך הבית, בשעה שאני התעסקתי עם הפטריות על-יד הבאר. אוליביה לא נראתה טוב. היא הייתה חיוורת וכחושה, עם עיגולים כהים מתחת לעיניים. רק החיוך הנעים שלה והניצוץ של טוב-הלב על פניה נשארו כשהיו, אבל שיעול ושריקה התלוו לכל נשימה.

אוליביה יצאה עם סל גדול של מצרכים ושני בקבוקים מלאי מים. "הנה, קחי את זה. זה יספיק לך להרבה זמן. תקשיבי, אל תנסו לחצות את החזית – יהרגו אותך. לכי חזרה ליער ותתחבאי בחור שלך. זה המקום הכי בטוח. תזכרי מה שאמרתי – אל תנסו לחצות את החזית."

שוב נפרדנו בחיבוק. הלכתי חזרה ליער, עושה מעקף גדול, כדי לחמוק מעמדת השמירה הגרמנית. אולי הם זכרו אותי, ועכשיו יחשבו שאני מרגלת. הלכתי מהר, לועסת לחם עם גבינה כדי לשבור את הרעב. יותר משבועיים לא בא אל פי אוכל מוצק.

עד החושך אסתובב ביער, ואז אזדחל בגניבה אל הבור – חשבתי תוך כדי ההליכה. פתאום שוב התחילו פגזים להתפוצץ סביבי. היער ניצת. להבות וענני עשן שעלו למעלה חסמו לי את הדרך. למזלי, הרוח נשבה לכיוון הביצורים הגרמניים, ולא לכיוון שממנו באתי. העץ שחלש על המחבוא שלי היה בתוך שביל אש. עצרתי. להמשיך – פירושו מוות בטוח, אם לא מאש ועשן, אז מכדור או רסיס של פגז. נשכבתי, מוסתרת על-ידי שיחים, וחיכיתי לראות מה יקרה. השריפה ביער שככה. הירי מנשק קל והפיצוצים התמעטו, ושוב התחדשו מספר פעמים. לא נותר לי אלא לחזור, יהיה מה שיהיה.

התקרבותי לאט אל חוות ויליומסונים והתבוננתי בנעשה שם. אנשים, מכוניות, אופנועים באו ויצאו. החצר הייתה מלאה פעילות. איש לא השגיח בי, אך אוליביה ראתה אותי ורצה לקראתי.

"נאלצתי לשוב", אמרתי, "היער בוער. מעבר לזה, יש שם קרב גדול עם הרבה ירי והפגזות."

"טוב שחזרת", אמרה, "עכשיו את יכולה כבר להישאר אצלנו, הכוחות מתחלפים כל רגע, נגיד שאת שכנה. אלה אנשי צבא, לא אס-אס או משטרה; הם פחות חשדניים. חוץ מזה, נראה שיש להם ידיים מלאות עבודה, והמצב לא נראה טוב בשבילם. הם אפילו לא יבחינו בך."

בכל זאת, לא העזתי להיכנס לבית. היו שם הרבה קציני מטה, ואלה לא מתחלפים לעיתים קרובות. תחת זאת, ארגנתי לי מיטת קש ברפת, בסמוך לפרה ולתרנגולות. בערב, כשהזקנה ויליומסון באה לחלוב את הפרה, בדלת הפתוחה למחצה של הרפת הופיע איש אס-אס המחפש עריקים. עמדתי ליד הזקנה החולבת, ושוחחנו.

"מי האישה הזאת?" הוא נהם בגרמנית בהצביעו עלי.

גברת ויליומסון התחילה לרעוד והפסיקה את החליבה. "היא... היא הבת של השכן."

הגרמני הקיף במבטו את הר הזבל, מעווה את פניו מהסירחון. "אל תכניסי לפה זרים!" ציווה עליה ויצא.

"ברוך השם!" מלמלה הזקנה והצטלבה. "שמור עלינו, אדוני הרחום, מכל פולש!"

היא עדיין רעדה כל-כך, שנאלצתי לסיים את החליבה במקומה. יצאנו ביחד לעיני כולם ועמדנו כאילו משוחחות זמן-מה, ואז היא נתנה לי סימן לרוץ חזרה לרפת וסגרה את הדלת אחרי. הנקישה של המנעול סימנה לי שאני נעולה בפנים ללילה.

הערימה של הזבל שהצטברה במשך הקיץ הגיעה בכמה מקומות כמעט עד התקרה. גם להקה שלמה של תרנגולות לנה שם. הצחנה הייתה בלתי נסבלת, אני נחנקתי ונשטפתי זיעה. הרגשתי שאמות מחוסר אוויר. אפילו הפרה עצמה, כך היה נדמה לי, נשמה בכבדות, נאנחת כמו בן אדם.

רצתי אל אשנב קטן, אך מצאתי אותו אטום בקרשים מבחוץ. התחלתי להרגיש חולשה וסחרחורת. אלוהים שלי! הרי לא שמרת עלי שלוש שנים מכל צרה רק כדי לתת לי להתפגר על ערימת זבל! – התפללתי. ופתאום משהו הבריק במוחי – הקלשון! ראיתי קודם קלשון באיזה מקום. אחרי חיפוש קדחתני באפלה ידיי חשו בידית חלקה עגולה הנשענת אל הקיר ליד הדלת. תנופה אחת של הידית לתוך הצוהר – והקרשים התפרקו עם קול פצפון. הייתי כה נואשת, שלא היה אכפת לי להעיר את כל הצבא הגרמני, אך איש לא שם לב לרעש.

שאפתי בתאוה את האוויר הלילי הצח והקר ועמדתי כל שארית הלילה על-יד הצוהר. חשבתי להידחף החוצה דרך הפתח, אך הוא היה קטן מדי.

עם אור בוקר ראשון נשמעה נקישה של מנעול. הזקנה ויליומסון עמדה בדלת. היא באה לחלוב את הפרה.

”אני כל-כך שמחה לראות אותך, חיבקתי ונישקתי אותה, כשדמעות זולגות על לחיי.”

”מה זה, אנה, למה את בוכה? את רועדת.”

”אני כמעט נחנקתי בלילה אחרי שנעלת את הדלת. לא היה מספיק אוויר כאן. החלון היה אטום. אני מצטערת, אבל הייתי מוכרחה לפרוץ אותו.”

גברת ויליומסון החווירה. ”פְּרִיִּיִּיִּי שִׁכַּח לִפְתּוֹחַ אֶת הַצּוּהָר לְקִיץ. הוּא אוֹטֵם אוֹתוֹ כְּדִי לְהִגֵּן עַל הַפְּרָה מֵהַקּוֹר בַּחוּרֶף. אֲנִי תַמִּיד מִשְׁאִירָה אֶת הַדֶּלֶת פְּתוּחָה, וְהַפְּעַם נִעַלְתִּי רַק כְּדִי לְשִׁמּוֹר עַל־יֶד מֵהַטְרָדוֹת בַּלַּיְלָה. יְכוּלֶת לְהִיחַנֵּק יַחַד עִם הַפְּרָה וְהַתְרַנְגּוֹלוֹת. שִׁמְעֵתִי פַעַם שֶׁזֶבֶל הַפְּרוֹת פּוֹלֵט גִּזְמִים רַעִילִים, בְּמִיּוֹחַד כֶּשֶׁחֶם. הוּי, יִלְדֵתִי, לֹא הֵייתִי סוֹלַחַת לְעֲצָמִי לוֹ מִשֶּׁהוּ הִיא קוֹרָה לָךְ. אוֹלִיבִיָּה צוֹדֶקֶת כִּשֶׁהִיא אוֹמֶרֶת שֶׁאֵת קְדוּשָׁה. אֲלוֹהִים שׁוֹמֵר עֲלֶיךָ. הוּא נָתַן לָךְ אֶת הַתּוֹשִׁיָּה וְאֶת הַכֹּל לְפָרוֹץ אֶת הַחֲלוֹן.”

”התכוונתי לטפס דרך האשנב ולבלות את הלילה בחציר.”

”אל תחשבי על דבר כזה. יש שישה או יותר חיילים בכל ערימת שחת. יש חיילים בכל פינה וחור, אפילו במרתף. הם נשארים ללילה ועוזבים, ואז אחרים באים ללון.”

סיימתי לחלוב את הפרה ומסרתי את הדלי לזקנה. היא הסתובבה אלי ביציאה מהדלת. ”תישארי כאן עד שהחיילים יעזבו. אדבר עם אוליביה, ונראה מה אנחנו יכולות לעשות.”

הרעשים גברו ככל שעלה היום. אנשים רצו אנה ואנה; נשמעו קולות פקודה. ריח בישול הסתנן פנימה. יכולתי לראות דרך הצוהר חיילים עם מסטינגים עומדים בתור למטבח שדה. יותר ויותר חיילים היו באים אל המטבח מכל הכיוונים. אחדים היו עוזבים עם סירים מהבילים ביד.

אוליביה הופיעה בדלת. ”לכי מהר אחריי, כל עוד החיילים והמטה עסוקים בסידורי הבוקר.” היא הובילה אותי לחדר הבלתי גמור. ”תצטרכי להתחזות לחולה כמה ימים, אנה. תורדי את הבגדים, תלבשי את כותונת-הלילה הזאת ותיכנסי למיטה.”

אוליביה הציבה כיסא על-יד המיטה ושמה עליו צלוחיות עם תרופות וקופסות כדורים. התיישבתי במיטה והתחלתי לסרוג סוודר לאוליביה.

המטה היה בחדר הסמוך. יכולתי לראות דרך החלון תנועה כבדה: אנשי צבא היו באים על אופנועים ואופניים כמעט כל דקה. הם היו נכנסים לבית ואחרי דקות מעטות יוצאים. לפי פרצופיהם, המצב היה חמור מאוד. הגרמנים היו בלחץ מכל הכיוונים. הם ניסו במאמץ אחרון להציל את כוח האדם והנשק שלהם בזמן הנסיגה.

אוליביה נראתה חיוורת מאוד. מחלתה הייתה בשלב מתקדם. דם יצא עם השיעולים שלה. היא בילתה רוב הזמן שוכבת לידי במיטה, בוהה שעות בתקרה, עיניה עצובות. נשימותיה באו עם כאבים ולווו בצלילי צפצוף. חייה היו כבים מול עיניי. לבי נקרע – חברתי הטובה ביותר בעולם הזה הייתה נתונה לסבל גדול, ואני הייתי חסרת אונים לעשות משהו בשבילה. ניסיתי לנחם ולעודד אותה, אבל היא הבינה את מצבה.

גיסתה רותי באה מריגה לראות אותנו. קורט שלח אותה, הוא דאג לנו. הוא עצמו לא יכול היה לעזוב את עבודתו בבית חולים. רותי באה להתייעץ אתנו, האם להישאר כאן או להתפנות עם הגרמנים הנסוגים. מסביב שוררת מבוכה, אפילו פניקה, ירי והפצצות נשמעים מכל כיוון, האדמה בוערת תחת רגלי הגרמנים.

אוליביה החליטה להכניס את רותי לסוד הסיפור שלי, כדי שזו תתנהג בהתאם מול הגרמנים. היא קראה לה לחדר שלנו ובלחש הסבירה מי אני, מה קרה לי, ואיך הגעתי אליהם. ראיתי איך הפנים של רותי החווירו, וטיפות זיעה התחילו לבצבץ על מצחה, ככל שהסיפור התקדם. מפעם לפעם, היא הייתה מרימה אלי עיניים בתדהמה. היא הייתה מזועזעת.

"זה לא כל-כך נורא", הרגיעה אותה אוליביה, "המלחמה תיגמר בקרוב, אבל אנחנו נציל נפש לאלוהים. העיקר שמישהו מהקצינים לא יחשוד ולא יציק לאנה, ואת תוכלי לעזור לנו."

אוליביה שכנעה אותה להעסיק את הקצינים בשיחות, אפילו קצת לפלרטט אתם, כדי להסיח את דעתם מאתנו, ושלא ייכנסו לחדר שלנו. אחרי שהתאוששה מההלם, רותי הסכימה לתפקיד.

למחרת הגיעה לחצר יחידה גדולה של חיילים גרמנים בהרבה משאיות. היו אתם כמה אנשי אס-אס. אוליביה ורותי יצאו לקראתם להעסיק את אנשי האס-אס בדיבורים, כדי לתת לי זמן להתחבא. הסתתרתי בין שני מזרנים על המיטה ושכבתי שם בשקט כל היום, פוחדת לנשום. המזרן הכבד לחץ עלי כל-כך, שנרדמו לי הידיים והרגליים.

המשאיות עזבו בערב. אוליביה נכנסה לחדר וסימנה לי לצאת. מנצלת את רעש השיעול שלה, יצאתי לבסוף מתחת המזרן הכבד. התחלנו להתלחש. הבטן שלי הייתה מלאה עד להתפקע, ממש התפתלתי מכאב, אבל כדי לצאת לבקתת השירותים בחצר, היה צריך לעבור על-פני הגרמנים בפרוזדור.

"לכי באומץ ואל תפחדי, אלה כבר קצינים חדשים, אין להם שום עניין בנו, תעברי מהר ואל תסתכלי עליהם!" עודדה אותי אוליביה. כיסיתי את ראשי, ובלי להפנות מבט ימינה או שמאלה, הלכתי החוצה כאילו אני בעלת-הבית...

עברו עוד יומיים. רותי התחילה להתייחס אלי הרבה יותר טוב, אולי תחת השפעת סיפורי הנורא. לפי אוליביה, היא הגנה עלי בכל השיחות המשפחתיות. היא מיהרה לשוב העירה. כולם ביקשו ממנה להישאר, אך היא סירבה: המצב מתוח, וקורט ידאג. נפרדנו בחיבוק, ורותי עזבה על אופניים. זאת הייתה פרידה עצובה.

האירועים התחלפו בקצב קדחתני. באותו יום אחר הצהריים באו אלינו בריצה השכנים יוֹרְקְבִיץ'. מרוב התרגשות ובהלה הם בקושי יכלו להסביר במה העניין. לדבריהם, כרגע באו שלושה גרמנים על אופנוע והקריאו להם פקודה חדשה: על כל תושבי הכפר לעזוב את בתיהם תוך שעתיים לצורך פינוי לגרמניה. מי שלא יעשה זאת מרצון, יפונה בכפייה. גם ויליומסון היו המומים ומבוהלים מהידיעה. מה לעשות?

אחרי שהתאושש מההלם, פְּרִדְיִנְד ויליומסון הכריז שלא יזוז לשום מקום. הוא נולד על האדמה הזאת, אבות אבותיו קבורים בה, וגם בשבילו יהיה בה מקום.

"גם כל הרכוש שלנו נמצא פה, האדמה, הבית, המקנה. אנחנו לא יכולים לקחת את זה אתנו," קבל יוֹרְקְבִיץ' הזקן.

"וגם אני לא יכולה להיפרד מהפרה החולבת האדומה שלי," הוסיפה הזקנה ויליומסון.

אחרי השערות שונות לגבי הצפוי מהסובייטים, המצילים שלי החליטו להישאר: הם לא חטאו בכלום כלפי האדומים. כמובן, גם אני שידלתי אותם שלא לנסוע לשום מקום. מר ויליומסון הציע לחפור בונקר למטה בגיא על-יד יער קטן ושם לשבת עד שיתחלף השלטון. הוא נשבע שבאותו מקום לבטח איש לא יבחין בהם.

יוֹרְקְבִיץ' לא קיבלו את התוכנית הזאת: היו להם שתי פרות, והמקום המוצע היה קטן מדי. יוֹרְקְבִיץ' הזקן אמר שהוא מכיר מקום אחר, 2-3 ק"מ מהכביש, שבו יש אחו קטן יפה, מוקף ביער. שם הם יוכלו לחפור בונקר, ואילו הפרות יוכלו לרעות על-יד, וגם יהיה לנו חלב בשפע. ויליומסון הציע שכל אחד ילך למקום שהוא בחר. ויליומסון הזקנה ביקשה שאצטרף ליוֹרְקְבִיץ' ואקח אתי

את הפרה שלה: לא בריא להשאיר אותה ברפת בלי חליבה. יוֹרְקְבִי'צִ'ים הסכימו ברצון, וכך גם אני. "ביחד לא כל-כך מפחיד, וגם נעזור זה לזה," אמרו.

תוך זמן קצר גם לבית של ויליומסון הגיע שוטרים, ובפיהם אותה פקודה: לפנות את הבית תוך שעתים. צריך למחר. הכנתי לי צרור קטן לדרך, נפרדתי מוויליומסונים והובלתי אתי את הפרה הקשורה בשרשרת.

יצאתי לדרך עם יוֹרְקְבִי'צִ'ים. התקדמנו לאט עם הפרות בשבילי יער ובשדות. אחרי זמן-מה הגענו לכפר קטן מוקף ביערות. כאן חלה הפסקה של יממה במסענו עקב הפגזות והפצצות עזות של הסובייטים. כולם שכבו צמודים לקרקע, כאשר פגזים מתותחים כבדים חלפו בשריקה חדה מעל והתפוצצו עם הדף עצום. פצצות נשפכו ממטוסים כמו זרעים מחור בשק והתפוצצו במרחק. הייתי בו-זמנית מפוחדת ונלהבת.

כשחלה הפוגה קצרה, הופיעו חיילים גרמנים ואתם כמה אנשי אס-אס. אנשי האס-אס צעקו לעברנו: "על כל הפליטים להתאסף ביחד וללכת אל הנהר (דאוֹגְבֶה)! שם עוגנות ספינות שמחכות לכם כדי להפליג לגרמניה." הסתובבנו בחזרה לכיוון היער שממנו יצאנו, כאילו ממלאים את הפקודה. ברגע שנכנסנו ליער התחדשה ההרעשה.

יוֹרְקְבִי'צִ'ים ואני נשארים צמודים. הם מחפשים בי תמיכה, בלי לדעת עדיין שאני יהודייה. הגרמנים מציפים כאן את כל הסביבה, חיילים מציצים ממארבים. איך לצאת מהתסבוכת הזו עם גרמניה ומה לעשות עם הפרה? צריך להציל את הפרה ולהחזיר אותה חיה. אני מחליטה לנצל את התוהו-ובוהו הכללי ולהוביל אותה מה שיותר מהר בחזרה לוויליומסונים.

יצאתי בריצה ומשכתי את הפרה אחריי בשרשרת. מסביב היה גיהנום – ברד של כדורים, פצצות ופגזים. הגעתי אל הבית. לא הייתה בו נפש חיה – הגרמנים הסתלקו. הבאתי את הפרה לרפת וקשרתי אותה למקומה. ירדתי מהגבעה אל הבונקר של ויליומסונים. כולם היו בסדר. מתנשמת מהריצה, צעקתי להם: "אל תוציאו את האף החוצה. הגרמנים שולחים את כולם לספינות."

אחרי שהות קצרה אתם, רצתי בחזרה אל יוֹרְקְבִי'צִ'ים ביער. באתי בדיוק בזמן: הגרמנים הסתלקו. אל יוֹרְקְבִי'צִ'ים הצטרפו עוד איכרים עם משפחותיהם, עם פרות, סוסים וכבשים. כולם הולכים עכשיו למקומות מסתור משלהם עמוק בתוך היער.

אחרי שהעמקנו ליער, עצרנו. קשרנו את הבהמות לעצים והתחלנו לארגן בונקרים. עבדנו עד אפיסת כוחות, חופרים באדמה, מנסרים וסוחבים קורות עץ לחיזוק הדפנות ולקירוי מלמעלה. הפרות, הסוסים והכבשים היו בינתיים קשורים לעצים וליחכו את הדשא בקרחת היער. למחרת המקלטים היו מוכנים. בכל ההמולה הזאת הרגשתי ברקיע השביעי: הגאולה נראית קרובה מתמיד, אם כי לא ברור כמה זמן נצטרך לשהות כאן.

אך הנה שוב התחילו הפצצה והפגזה עזות. הכפריים שוכבים על הארץ, מפוחדים עד מוות. גם אני שוכבת על הארץ, כמו כולם, אך בתוכי צוהלת משמחה. אני מרגיעה את יוֹרְקְבִי'צִ'ים: "אל תפחדו, אתם לא רואים שאף פצצה ואף פגז לא נפלו פה; למה שייפלו דווקא פה ולא במקום אחר?" ידידי בוודאי תהו למה הייתי כל-כך שמחה, אבל לא הצלחתי להסתיר את שמחתי.

ההפצצות פסקו בהדרגה. רעם הקרבות התרחק לכיוון מערב. נכנסנו לשגרת חיים חדשה. עזרתי ליוֹרְקְבִי'צִ'ים לחלוב את הפרות. היינו שותים את החלב עד כמה שיכולנו, את היתר שפכנו. כך חלפו יומיים של שקט יחסי.

12. השחרור

ביום השלישי השתרר שקט לא רגיל. הקשבנו בדריכות כדי לתפוס סימן כלשהו למיקום החזית, אך רק רשרוש העלווה נשמע. גברת יוֹרְקֵבִיץ' החליטה לצאת מן היער לבדוק מה קורה. אחרי זמן-מה היא שבה בריצה, צועקת: "תקשיבו, הצבא האדום מגיע!"

החדשה הממה אותי. צעקתי "הידד! הידד!" והתחלתי לרוץ מהר מתוך היער לעבר הכביש. הייתי באותו רגע משוגעת לגמרי. הכפריים שמסביבנו וגם יוֹרְקֵבִיץ' צ'ים הסתכלו עליי בפליאה: מי היא האישה הזאת? האם היא קומוניסטית? מחוץ ליער דילגתי מעל תעלה רחבה הישר אל הכביש. לא הייתה טעות: החיילים הסובייטיים היו כאן. אחדים מהם נחו בצד הדרך, אחרים צעדו בשני הכיוונים. הכביש היה מלא כלי רכב צבאיים.

הסתובבתי ורצתי אל הבונקר של ויליומסונים. הם היו עדיין שם.

"צאו החוצה! צאו החוצה!" צעקתי. "הכול נגמר; הנאצים הלכו, האדומים כאן!"

בכינו והתחבקנו והתנשקנו ובירכנו זה את זה על שנשארנו בחיים.

אחרי שנרגענו קצת, אספנו את חפצינו ופנינו לעבר הבית. שם על הארץ על-יד הגדר שכב חייל רוסי מת, ידיו תופסות בחוזקה את החזה, עיניים בוחות לחלל בלי תנועה.

המשכנו אל הבית. הוא נראה כאילו היה קרב גדול מסביבו. כל החלונות היו מנוקבים בכדורים, ובקירות ובגג נפערו חורים מרסיסי פגזים. הגג של הרפת נתלש לגמרי.

"הוי, איזה חורבן!" פרצה בבכי הזקנה ויליומסון כשנכנסנו הביתה. רהיטים שבורים, זוגיות, חרסים, צמחי בית נבולים כיסו את הרצפה. אלומות אור שמש נכנסו דרך התקרה.

"נצטרך לעשות איזו עבודה," העיר ויליומסון הזקן כשהתחיל להזיז שברים הצדה עם המקל שלו כדי לפנות לעצמו מעבר.

שמענו רכב מתקרב, ורצתי החוצה לקדם אותו בברכה. הייתי מוכנה לחבק ולנשק כל חייל אדום. אולם, מה שראיתי עצר אותי. כחצי תריסר חיילים התקרבו לבית, נשקם בהיכון.

"איפה הזקן?" שאל קצין עם זעם בקולו.

"מר ויליומסון? הוא פה. מה אתם רוצים ממר ויליומסון?"

"הוא גרמני, נכון?"

"כן."

"הוא הרג את החייל שם על-יד הגדר."

"לא, הוא לא עשה את זה! הוא לא יכול! הוא כרגע בא ממחבוא ביער."

"השכנים שלכם אמרו שזה הוא. הוא מחבל גרמני."

"לא, לא, מה אתם מדברים!"

פְּרִדְיַנְד ויליומסון, נשען על מקלו, יצא לראות מה קורה. שני חיילים החלו להתקרב אליו.

"אל תעזו לגעת בו!" התפוצצתי, תולשת מראשי את המטפחת הכפרית שלי ונותנת לשיערי השחור לגלוש. בפעם הראשונה בארבע השנים הסתכלתי לאנשים ישר בעיניים ולא החבאתי את שיערי.

"אני יהודייה, כפי שאתם רואים, ורק בזכות האנשים האלה ניצלתי. הם אלה שיום-יום סיכנו את חייהם בגללי!"

החיילים נעמדו בהיסוס, עדיין לא מאמינים לדבריי.

"נראה אם את דוברת אמת," אמר הקצין. "חבר רבינוביץ', בוא תבדוק אם היא יהודייה."

סמל צעיר עם חזות יהודית ניגש אלי והתחיל לדבר אתי יידיש. לא שמעתי את השפה הזאת מאז חמקתי מגיא ההריגה. נשברתי ובכיתי. סיפרתי לו ביידיש מקצת מחוויותיי. המון אדם התאסף סביבנו.

"אין ספק שהיא דוברת אמת," פנה רבינוביץ' לקצין. "היא אומרת שהיא אולי היחידה מ-30,000 יהודים שנרצחו על-ידי הפשיסטים ביער רומבולה."

האווירה השתנתה. החיילים החליפו לחיצות ידיים עם ויליומסונים ואתי, התחילו לשאול שאלות על התלאות שלנו. הקצין אף הבטיח להמליץ על ויליומסונים למדליה על מעשה הגבורה שלהם.

החדשה, שבחורה יהודייה ניצלה מטבח רומבולה במשך השנים האלה של הכיבוש הנאצי, התפשטה לכל עבר. הצטרכתי לספר את סיפורי שוב ושוב. במשך תקופה ארוכה ידיים, אנשים מחיל המצב, מהעיתונים, מהוועדה המיוחדת לחקירת פשעי הנאצים היו באים לשמוע פרטים מסיפורי.

אי-אפשר היה לספר הכול לכולם. לכן החלטתי לכתוב את כל אשר עבר עלי בצורת רשימות. כך נולד הספר הזה.

פרידה ב-1944

13. אחרית דבר

בינואר 1945 התכנסנו, שורדי השואה בריגה, בבית הכנסת היחיד שלא פוצץ ע"י הגרמנים, כי היה צמוד לכנסייה פרוטסטנטית. היו שם 87 גברים מ"הגטו הקטן" ואני היחידה מ"הגטו הגדול". כל אחד סיפר על מה שהוא עבר. שם הכרתי את מוטי מיכלסון, שהיה ב"גטו הקטן" ואחר-כך במחנה ריכוז של ריגה, ממנו הצליח לברוח חודשיים לפני השחרור. כעבור שבוע נישאנו.

יום אחד, כשערכתי קניות בשוק, שמעתי צעקת אישה "הנה היא! הנה היא!" ראיתי שתי נשים פעורות עיניים, כאילו רואות רוח רפאים, כשאחת מהן מצביעה עלי. היו אלה שתי אחיותיי האבודות, שרה ונָחָה. לא האמנתי שהן נשארו בחיים, כפי שהן לא האמינו עלי. התברר שהן הספיקו לעלות על הרכבת האחרונה של הפליטים לרוסיה לפני כניסת הגרמנים והתגלגלו עד אוזבקיסטן, שם העבירו את שנות המלחמה במחסור ובעבודה קשה. לא הגבול לשמחתנו!

*

אוליביה נפטרה בזרועותיי שנה אחרי השחרור, ב-1945. היא עברה את שעותיה האחרונות מדמדמת, כשלחיה לחוצה אינסטינקטיבית לכף ידי. אני יודעת שלא תהיה לי בחיים חברה יותר נאמנה מהבחורה הגרמנייה הזאת עם אמונה עמוקה ונפש טהורה.

אחיה היין, אף-על-פי שהיה רק טבח, נהרג בחזית מרסיס פגז בזמן נסיגת יחידתו מלטביה ב-1944. אשתו אדית עם אמה פונו לגרמניה. האח השני, קורט, נשלח באנייה לפרוסיה, ועתה הוא חי במערב גרמניה, ואילו אשתו רותי נשארה בריגה. מאוחר יותר היא נהרגה בתאונת דרכים.

ויליומסונים הזקנים ספגו מכה קשה מאובדן הילדים. האם נפטרה ב-1949, והאב בשנות ה-50. עם לכתם לא נשאר אף אחד ממשפחתם. רק הזיכרון והתודה הנצחית על הצלת חיי נשארו בלבי כלפי אנשים אצילים אלה.

גברת שיינק ובעלה ברחו באותו סתיו 1944 לגרמניה. לא שמעתי מהם עוד.

פֶּסְלָה טובת-הלב סבלה ממושכות ממחלה חשוכת-מרפא. עזרנו לה ככל יכולתנו, אך היא, כמו אוליביה, נפטרה ב-1945.

סָשָׁה וְגֵרְטָה גרות לא הרחק ממני, באותו רחוב. הן ידידותיי הטובות ואורחות רצויות בביתי תמיד.

ממשפחת בְּרִזִין נפטרו ב-1965 האם הקשישה אמיליה והבן אלפרד, היתר בסדר. אנחנו שומרים על קשר כל הזמן.

ריגה, 1965-1967

פרידה עם פְּרִדְיַנְד ויליומסון בשנות ה-40

מוסף

המשפט בהמבורג

אחרי שפרידה עלתה לארץ בסוף 1971, פנו אליה ב-1972 מהמחלקה לחקר פשעי הנאצים של משטרת ישראל בהצעה להעיד במשפט שהתנהל באותה עת בעיר הגרמנית המבורג נגד ארבעה פושעים נאציים, שני גרמנים ושני לטבים, שפעלו בגטו ריגה. פרידה הייתה העדה החיה היחידה של מעשי האכזריות שנעשו שם. היא הסכימה לנסוע להעיד, בליווי קרובת משפחתנו ד"ר אינה מיכלסון – בעצמה ניצולת שואה שחוותה תלאות רבות בהיותה ילדה בריגה – ששלטה היטב בגרמנית.

בעת מתן העדות בבית המשפט, הניחו לפני פרידה דגם גדול של הגטו והיא התבקשה להצביע על מיקום הרחובות, מאין הוציאו את האנשים לשתי האקציות ואיך עשו זאת. הזיכרונות הקשים הציפו אותה והיא התעלפה. היא לא הכירה את הרוצחים אישית, אך היה ידוע שהם רצחו, ועדותה הייתה בבחינת עדות מסייעת.

המשפט בבולטימור

בפעם השנייה הוזמנה פרידה למשטרת ישראל ב-1978 כדי לזהות פושעים נאציים, כעדות אפשרית נגד הלטבי ויקטור ארייס, שהיה אחראי על רציחתם של אלפי יהודים הן בריגה והן בערי השדה בלטביה וכעת עמד למשפט בגרמניה. פרידה לא הכירה אותו אישית, אבל באותה הזדמנות הציגו בפניה שלוש עשרה תמונות שמא תוכל לזהות אותן. לפתע תפסה את ראשה וצעקה ביידיש בהצביעה על אחת התמונות: "את הפרצוף הרצחני הזה מעולם לא שכחתי". זה היה השוצמן לשעבר קרליס דְטְלֶבְס (ראה הערה 48), שציווה עליה להתפשט וצעק לה לפני בור ההריגה ברומבולה "לכי לסטלין עם התעודה שלך!"

דְטְלֶבְס חי 29 שנים בשקט ובשלווה כאזרח תמים באחד הפרוורים של העיר בולטימור בארה"ב. עתה הואשם בכך ששיקר לשלטונות ההגירה בארה"ב ב-1950 בהסתירו את עברו כמשת"פ בפשעי הנאצים ועמד בפני גירוש מארה"ב במקרה שתוכח אשמתו.

פרידה הסכימה להעיד נגדו אף-על-פי שמצבה הבריאותי היה רעוע ביותר. היא סבלה מאי-ספיקת לב ומבעיות נוספות, ורופאיה הזהירו אותה על שהיא מסכנת את חייה. היא התקשרה לד"ר אינה מיכלסון ואמרה: "אם את באה אתי, אני נוסעת", ולרופא שלה אמרה: "זאת חובתי האחרונה". אינה קיבלה אישור מטעם התביעה בארה"ב להתלוות אל פרידה בתור רופאה צמודה, ושתייהן טסו למשפט בבולטימור בינואר 1979.

הן התאכסנו במלון בקומה ה-14; המקום היה מאובטח על ידי המשטרה. המשפט עורר עניין רב, עיתונאים רבים סיקרו אותו, ויהודים רבים תושבי העיר והסביבה הגיעו לבית המשפט. אולם בית המשפט היה מלא מפה אל פה.

פרידה הייתה אמורה להעיד רק יום אחד. בהתחשב במצב בריאותה, אפשרו לה מדי פעם הפסקות בעדותה, לפי דרישתה של ד"ר אינה מיכלסון כרופאה מלווה. היא ענתה ללא היסוס על כל השאלות וזכרה פרטי פרטים. בהיותה תופרת, היא זכרה איזה בגדים דְטְלֶבְס לבש ברומבולה ואיזה כובע היה לו. כשעורך דינו של דְטְלֶבְס ביקש ממנה לצייר את הכובע, היא אמרה: "אני לא יודעת לצייר, אך תנו לי בד לתפירה – ואני אתפור כובע כזה". הסנגור משך בכוונה את הזמן בשאלות מטופשות ולבסוף טען שנותרו לו עדיין מספר שאלות; על-כן דרש להמשיך את המשפט יום נוסף. השופט קבע שאם יש עוד שאלות, אזי צריך להמשיך למחרת. ברור שהסנגור, בראותו את מצב בריאותה הרופף של פרידה, קיווה שהיא לא תתייצב מחר להמשך העדות.

בלילה פרצה שריפה בבית המלון בו התאכסנו פרידה ואינה. הם לבשו מעילים על כותנות הלילה ורצו אל מדרגות החירום. העשן החל להתפשט, ופרידה התקשתה לנשום והרגישה שהיא עומדת להתעלף. למזל, אחרי שירדו קומה אחת, בא לעזרה סגן התובע, גבר גבוה וחסון. הוא הרים את פרידה על זרועותיו ורץ אתה למטה את כל 13 הקומות הנותרות עד היציאה מהבניין, שם התאספו כלום.

חוקרי מכבי האש גילו כי השריפה במלון פרצה בשלושה מוקדים בעת ובעונה אחת, בקומה השנייה ובקומה העשירית, ולפי עיתוני בולטימור הייתה זו הצתה מכוונת. אמנם לא היו הוכחות שזה נעשה בקשר למשפט, אבל זו השערה סבירה בהחלט.

מטעם התביעה פנו אל פרידה בהצעה להעביר את המשפט ליום אחר כדי להקל עליה. אולם, על אף כל מה שעבר עליה בלילה, היא התעקשה להמשיך בעדותה ולסיימה באותו יום. בסוף הוחלט בהסכמתה לדחות את המשך המשפט בשעה אחת. "היום אני הולכת לקבור אותו באדמה," היא אמרה ביידיש. אכן, באיחור של שעה, כפי שסוכם, היא התייצבה באולם בית המשפט, לבושה בקפידה, עם שיערה הלבן עשוי – הופעה מרשימה מאוד. השופט קם לכבודה ואמר מספר מילות ברכה והערכה על שמצאה כוחות להעיד, לאחר ליל הבלהות שעברה. לסנגור הייתה שאלה אחת בלבד, הוא היה בטוח שפרידה לא תגיע, אך התבדה.

המשפט הזה גבה מפרידה מחיר כבד – כבר בהיותה בניו-יורק לפני הטיסה חזרה לארץ היא לקתה באירוע מוחי ונאלצה להתאשפז שם. אחרי ארבעה ימי אשפוז הרופא שטיפל בה המליץ לאינה לקחת את פרידה לישראל, והיא אכן הובאה לשדה התעופה בכיסא גלגלים וחזרה ארצה. היא נפטרה שלוש שנים לאחר מכן אחרי שני אירועים חוזרים. ייתכן מאוד שהמשפט הזה קיצר לה את החיים, אך היא לפחות הרגישה שסגרה את החשבון, ולו באופן חלקי מאוד, עם הצוררים שלה.

פרידה ב-1979